

Kulturstudier

Nr. 1 / juni 2023

Aske Juul Lassen / Den tredje store -isme

Daniel Henschen / Det indiske forbillede

Kristine Møller Gårdhus & Mette Byriel-Thygesen /

Er din ting vores historie?

Niels Jul Nielsen / Livsformer i en verden under forandring

Ann-Dorte Christensen, Bente Jensen & Betül Özkaya /

Migrantfortællinger om 'at høre til' og 'høre hjemme'

Marianne Rostgaard & Ivan Lind Christensen /

Modernitet, velfærdsstat og den potentielle atomkrig efter 1945

Pernille Svare Nygaard / Nursing Students' Scrapbooks 1938-1968

Kulturstudier

**Dansk tidsskrift for kulturhistorie,
etnologi, folkløristik og lokalhistorie**

Kulturstudier er et forskningsbaseret og fagfællebedømt tidsskrift, der bringer artikler med udgangspunkt i historiske og aktuelle studier af steder, folk, kultur og dagligliv.

Tidsskriftet er dannet i 2010 ved sammenlægning af *Fortid og Nutid* (grundlagt 1914) og *Folk og Kultur* (grundlagt 1972) og har sin base i de kulturhistoriske museer, arkiver, universitetsmiljøer og foreninger i Danmark.

Tidsskriftet udgives som Open Journal System-tidsskrift i samarbejde med Statsbiblioteket.

På tidsskriftets hjemmeside fremlægges bilag, links og andet supplerende materiale til de enkelte artikler.

Se www.tidsskriftetkulturstudier.dk

KULTURSTUDIER, NR. I, JUNI 2023

© 2023 Forfatterne og Kulturstudier

REDAKTION

Ansvarshavende redaktør:

Ivan Lind Christensen, *Institut for Politik og Samfund, Aalborg Universitet*

Anne Katrine Kleberg Hansen, *Det Kongelige Akademi – Arkitektur, Design, Konservering*

Bo Fritzboeger, *Historie, SAXO-Instituttet, Københavns Universitet*

Camilla Schjærning, *Odense Bys Museer*

Caroline Nyvang, *Dansk Folkemindesamling, Det Kongelige Bibliotek*

Jakob Ingemann Parby, *Københavns Museum*

Louise Karlskov Skyggebjerg, *Centre for Business History, Copenhagen Business School*

Maria Simonsen, *Institut for Politik og Samfund, Historie, AAU*

Marlene Paulin Kristensen, *Etnologi, SAXO-Instituttet, Københavns Universitet*

Martin Brandt Djupdræt, *Den Gamle By*

Nina Toudal Jessen, *Sustainability Science Centre. Globe Institute, Københavns Universitet*

Søren Byskov, *Sydvestjyske Museer*

Tine Damsholt, *Etnologi, SAXO-Instituttet, Københavns Universitet.*

Redaktionssekretær: Freja Lund, *Det Humanistiske Fakultet, Aalborg Universitet*

Webmaster: Jesper Overgaard Nielsen

Artikler i dette nummer af Kulturstudier vurderes til 1 point i „den bibliometriske forskningsindikator“.

DESIGN

Depot 1

TYPOGRAFISK OPSÆTNING

Anna Falcon, www.annafalcon.dk

OMSLAGSFOTOS

Udsnit af fotos i tidsskriftet

REDAKTIONSADRESSE

Tidsskriftet Kulturstudier

Att. Ivan Lind Christensen

Institut for Politik og Samfund

Aalborg Universitet

Fibigerstræde 1, lok. 18

9220 Aalborg Øst

kontakt.kulturstudier@gmail.com

www.tidsskriftetkulturstudier.dk

Kulturstudier udgives af Dansk Historisk Fællesråd og tænketanken Prospekt

Kulturstudier er et open access-tidsskrift og er gratis tilgængeligt på internettet fra udgivelsesdagen

ISSN 1904-5352

Printed in Denmark

Indhold

- [Aske Juul Lassen](#)
5 Den tredje store -isme:
Om alderisme og alderens betydning
- [Daniel Henschen](#)
28 Det indiske forbillede:
Metafysisk længsel, kulturkritik og koloniale sympatier i
det danske møde med Rabindranath Tagore og hans værker
- [Kristine Møller Gårdhus & Mette Byriel-Thygesen](#)
57 Er din ting vores historie?
Museer som platform for dialog
- [Niels Jul Nielsen](#)
78 Livsformer i en verden under forandring
Disputatsforsvar ved Europæisk Etnologi
- [Ann-Dorte Christensen, Bente Jensen & Betül Özkaya](#)
98 Migrantfortællinger om 'at høre til' og 'høre hjemme'
- [Marianne Rostgaard & Ivan Lind Christensen](#)
124 Modernitet, velfærdsstat og den potentielle atomkrig efter 1945
- [Pernille Svare Nygaard](#)
145 Nursing Students' Scrapbooks 1938-1968
Visualizing Female Figures on the Border between a Female-Dominated
Profession and Aarhus University

Aske Juul Lassen, ph.d., lektor ved Center for Humanistisk Sundhedsforskning, Saxo-Instituttet, Københavns Universitet. Aske er etnolog med ekspertise inden for aldring, seniorarbejdsliv og pensionsovergange og har en ph.d. fra Center for Sund Aldring, Københavns Universitet. Han er forfatter til en lang række artikler og bogen 'Livets tredje akt'.

Keywords: Internaliseret alderisme, marginalisering, digitalisering, strukturel alderisme

DEN TREDJE STORE -ISME: OM ALDERISME OG ALDERENS BETYDNING

I de senere år har alderismen (aldersdiskrimination) på det danske arbejdsmarked været til debat. Men arbejdsmarkedet er kun et af de steder, hvor alderismen kommer til udtryk. Gennem etnografisk feltarbejde udforsker artiklen, hvordan alderisme opleves blandt ældre mennesker. Forfatteren analyserer, hvordan alderisme internaliseres og ofte bliver en del af ældre menneskers selvbillede.

I mange tilfælde opleves alderismen som subtil og acceptabel, mens den i andre opleves som konkret og marginaliserende. Artiklen belyser alderismens mange fremkomster og bidrager til diskussionen om, hvor udbredt alderisme er, og hvad alder betyder for vores måder at omgås på.

Alder er jo bare et tal, siges det ofte, når folk fylder år. Men udsagnet peger implicit på en udbredt frygt for at blive gammel. Udover en smule visdom forbindes alderdom med forfald, sygdom, lavstatus og død (Blaakilde 1999). Og vores kollektive ide om, hvornår alderdommen indtræffer, er vag. Om man er gammel som 40-, 60-, 80- eller 100-årig afhænger af øjnene der ser: Det afhænger af hvor gammel man selv er og hvilke erfaringer man har med aldring omkring sig. Man kunne derfor indvende, at alder ikke bare er et tal, men også er betydning og kultur (Bytheway 2011). Men dens simple kronologi gør det muligt at reducere den til et tal.

Alder er bare en standard, kunne man også sige. Det er en praktisk foranstaltning, der siden kirkebøgerne har været anvendt til at skabe et overblik over befolkningen, og man dermed også kunne begynde at indrette samfund efter. Skolevæsen, sundhedsvæsen, omsorgsinstitutioner og pensionssystem er mulige, fordi vi som samfund har en ide om, hvor mange folk der nu og i de næste årtier vil befinde sig på et sted i livsforløbet, hvor de og deres afkom sandsynligvis vil få brug for uddannelse, arbejde, læge, pension og pleje (Moreira 2016). Man kunne indvende, at det er en dårlig standard, fordi den ikke i sig selv siger noget om individets sundhed og behov, men på befolkningsniveau er den smart. Den er let (vi får den alle ved fødsel), universel (der er få mennesker tilbage i verden, som ikke kender deres egen alder), den er troværdig (det er svært at argumentere mod sin fødselsdato), og den er demokratisk (vi har alle sammen kun en af den). Den opfylder standarderne for en god standard, som beskrevet i standardiserings-sociologien (Timmermanns & Epstein 2010).

Alder er bare en risikofaktor, vil en del medicinere og aldringsforskere sige (Dhingra & Vasan 2011). Hvor en lille gren af biogerontologien peger på aldring som en sygdom i sig selv (de Grey 2013), er den mest gængse ide blandt de hårde og våde videnskaber, at alder er den vigtigste risikofaktor for sygdomme som demens, kræft, diabetes og hjertekarsygdomme, men at mange andre faktorer end alder spiller ind. I et samfund med fokus på diagnoser og en stræben efter at kunne forklare sygdommes opståen og udvikling, regnes alderdom ikke for en dødsårsag i statistikkerne. Der skal findes en årsag, der i modsætning til alder ikke forekommer skæbnebestemt. Man kunne indvende, at vi alle ender med at dø, og at alder derfor må have en betydning, men der findes masser af mennesker ved godt helbred i en høj alder.

Måske er alder derfor ikke 'bare' en af ovenstående, men er både et tal, en standard, en risikofaktor, betydning og kultur. Man kunne også tilføje (og det gør jeg hermed), at alder er en struktur og et sæt af ideer, der på samme vis som etnicitet og køn bliver en del af vores identitet, fra vi fødes. Ideen om livets trappe er en kulturelt indlejret figur, der præger vores syn på livsforløbet (se illustration 1, side 7). At nå toppen kræver modenhed og en vis alder. Og når man først har nået toppen, går det ned ad bakke. Vi trækker os tilbage, forkrøbles og dør. Ideer om alder er så indgroede og naturliggjorte (Cole 1992), at det ikke giver mening at reducere det til et tal eller en risikofaktor. Vi har et manuskript for livet, som i sig selv har en række antagelser om alderens betydning.

Alder er overalt omkring os, og som vi bliver ældre kategoriseres, marginaliseres og diskrimineres vi i stigende grad på baggrund af vores alder (Bytheway 1995). I de senere år har der været fokus på alderisme på arbejdsmarkedet, hvor mange mennesker oplever, at det bliver sværere at få et nyt job, når de er kommet i 50'erne (se fx Dansk Erhverv 2019; Seniortænk tanken 2019), samt at deres kolleger ændrer deres syn på dem, som de nærmer sig pensionsalderen (Aabo et al. 2023). Men alderisme angår ikke kun arbejdsmarkedet. Alderisme på arbejdsmarkedet er blot et symptom på de generelle ideer om alder og aldring, som indgår i vores kulturelle fortælling om det at være menneske.

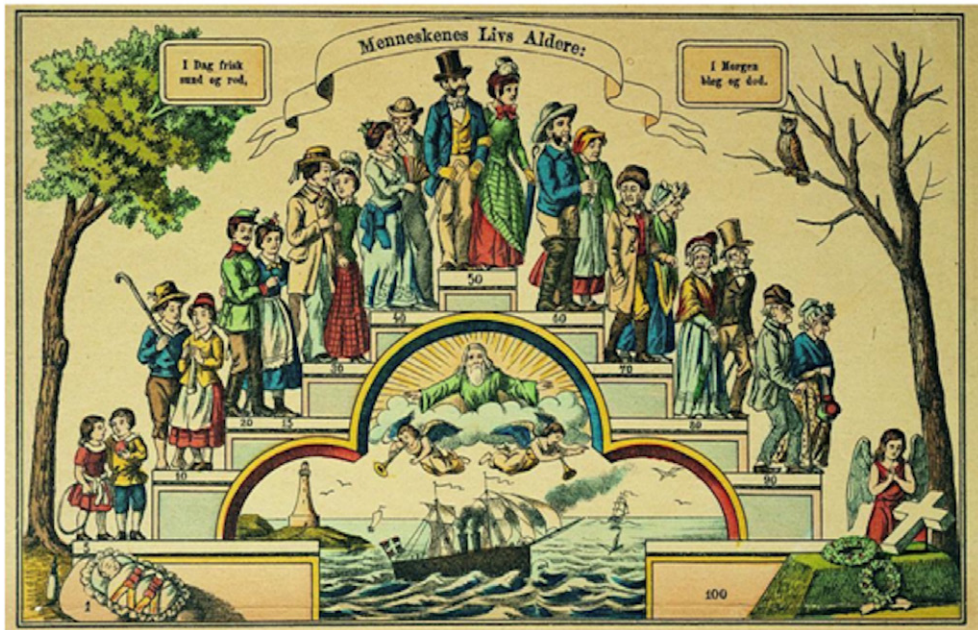

Illustration 1. Livets trappe portrætterer en kulturelt indlejret ide om livsforløbet: Vi stiger, vi peaker, vi forfalder. Kilde: Nationalmuseet.

Hvis alder er alt det ovenstående, og kan forstås som en struktur i vores samfund, hvordan tager det sig så ud i menneskers hverdagsliv, og hvilke ideer om alder internaliseres? Hvad betyder alder? På baggrund af dokumentstudier og etnografisk feltarbejde udfolder denne artikel, hvordan ideer om alder og alderisme praktiseres og opleves i ældre menneskers hverdagsliv, og hvornår alderisme opleves som acceptabelt, modsat hvornår det opleves som marginaliserende.

I det følgende beskriver jeg metode og studiedesign. Efterfølgende vil jeg igennem faglitteraturen vise, hvordan alderisme er et interessant kulturanalytisk fænomen. I analysen af det empiriske materiale viser jeg først, hvordan alderisme opleves som en fornemmelse som internaliseres. Derefter viser jeg, hvordan deltagerne i nogle situationer ser alderisme som subtil og acceptabel (i sundhedsvæsenet, plejesektoren og ved særlig hensyntagen), før jeg udpeger nogle sfærer (arbejdsmarked, digitalisering, seksualitet og sprog), hvor alderisme opleves som konkret og marginaliserende.

Metode og design

Artiklen er et resultat af projektet 'Alderisme: en kvalitativ analyse af alderens rolle i samfundet' støttet af Fonden Ensomme Gamles Værn i 2022. I løbet af 2022 har jeg besøgt og interviewet 16 deltagere. 14 af de 16 deltagere er blevet interviewet to gange med nogle måneders mellemrum. Deltagerne blev spurgt til alderens rolle i deres hverdag, og om eller hvordan de oplever alderens betydning i forskellige sfærer så-

som i sundhedssystemet, på arbejdsmarkedet, i familien og i den offentlige debat. De blev også spurgt til, hvordan de har ændret deres selvbillende med alderen, og hvilke fordomme de selv har om ældre mennesker. Deltagerne optræder med pseudonym, og enkelte detaljer er ændret for at skjule deres identitet.

Deltagerne er udvalgt ved at bruge purposive sampling (Bernard 2017), hvor de 16 deltagere er delt op i fire kategorier: fem seniorer der befinder sig i den sidste del af arbejdslivet; fem nye pensionister; fem der har været på pension i mindst seks år, og en familie hvor der bor tre generationer under samme tag. Med denne sampling ligger der en antagelse om, at pensionen betyder noget for deltagernes opfattelse af alder og alderisme.

Deltagerne var desuden valgt ud fra, om de enten gik op i klimadebatten (forklaring følger), havde oplevelser med at være udpeget som en del af en risikogruppe ifm. Covid-19 udelukkende på grund af alder (ditto), led af kroniske sygdomme og var i tæt kontakt med sundhedsvæsenet, og/eller havde haft en oplevelse med alderisme i forbindelse med pensionering, banklån og/eller lægebesøg. På grund af dette design kan artiklen ikke sige noget om, hvor udbredt alderisme er, men den kan derimod belyse, hvordan alderisme opleves, når det forekommer.

Deltagerne var desuden spredt over landet (10 i Jylland og seks på Sjælland og øer) og kønsfordelingen var ni kvinder, seks mænd og en familie. Der var stor spredning i uddannelses- og erhvervsmæssig baggrund med en lille overrepræsentation af deltagere med længere videregående uddannelser og en baggrund i vidensarbejde. Gennemsnitsalderen var 66 for de arbejdende seniorer (mellem 59 og 79 år), 70 for de nye pensionister (mellem 69 og 72 år) og 82 for de gamle pensionister (mellem 72 og 89 år). Det har været en overvejelse, hvorvidt deltagernes alder bør nævnes. I et projekt, hvor alderens betydning er i fokus, virker det forfejlet ikke at nævne alderen, men samtidig er en af artiklens pointer, at vi som samfund bør overveje, hvor meget betydning vi giver alder. I dette metodeafsnit hjælper deltagernes alder med at forstå, at pensionen ikke nødvendigvis indtræder ved folkepensionsalderen, og den pointerer, at projektets fokus ligger på den ældre del af befolkningen, selvom alderisme også rammer børn og unge.

Deltagerne blev fundet gennem foreninger, sociale medier og personligt netværk og blev kontaktet på mail eller telefon. Alle deltagere har givet informeret samtykke.

Jeg har optaget alle interviews, taget billeder under besøgene og taget feltnoter efterfølgende. Dele af interviewene er transskriberet *ad verbatim*, mens andre dele af interviewene er blevet gennemlyttet og taget udførlige noter til. Transskriberingerne og noterne er kodet. Der er foretaget analytisk induktion af alle materialerne (Katz 2001). Igennem kodningen af de enkelte interviews er der opstået temaer (fx at alderismen i sundhedsvæsenet forekommer acceptabel for deltagerne), som så er blevet brugt til at formulere hypoteser (fx at den er acceptabel fordi den forekommer naturlig, beskyttende og rationel). Disse hypoteser er så fortløbende blevet afprøvet i andre interviews og i faglitteraturen. Analysen af alderisme som en fornemmelse,

der internaliseres, som subtil og acceptabel og som konkret og marginaliserende er opstået ud af denne analytiske induktion.

Alderisme

Alderisme rammer både yngre og ældre mennesker, der marginaliseres eller stigmatiseres baseret på deres alder.¹ Det er således blot i et par årtier midt i livet, at man kan siges at være aldersneutral. Begrebet alderisme er en oversættelse af det engelske 'ageism' udviklet af den amerikanske gerontolog Robert Butler (1969). Med udviklingen af begrebet alderisme ønskede Butler at sidestille alderisme med sexismen og racismen og vise, at alder blev brugt diskriminerende mod ældre mennesker, men at man som samfund ikke var opmærksom på dette. I de følgende årtier kom alderisme i stigende grad på dagsordenen (se fx Comfort 1977; Cole 1986), og blev også alderisme diskuteret i Danmark (se fx Blaakilde 1999; Kirk og Kühlmann 2012).

Alderisme har opnået fornyet opmærksomhed i den nuværende debat om alder, fordomme og seniorkompetencer på arbejdsmarkedet (Folker et al. 2020; Kirk 2020; Meng et al. 2020), igennem blotlæggelser af alderismer i Covid-19- og klimadebatten (se fx Blaakilde 2021), med World Health Organizations rapport om alderisme (WHO 2021), igennem hverdagsteknologier som badevægte, der nu måler kropsalder (Moreira et al. 2020), med den engagerede og deltagende baby-boomer-generation (Lassen 2020a) samt med det generelle fokus på diskrimination og krænkelse.

Der er samtidig masser af viden, der modsiger de udbredte fordomme om ældre. Fx viser neurologien, at aldersrelaterede forandringer i hjernen svækker nogle funktioner og styrker andre (Kirk 2020), mens nye undersøgelser peger på 70+-gruppen som den aldersgruppe, der går mest op i klima (Gallup 2021), ligesom risikoen for corona-relateret død og indlæggelse skyldes den ældre populations underliggende sygdomme frem for alder i sig selv (Jeune & Lindahl-Jacobsen 2022). Det har derfor været vigtigt for dette projekt at forstå, om ældre mennesker føler sig uretfærdigt behandlet i forbindelse med klimadebatten og håndteringen af corona, eller om den nedladende tone over for ældre mennesker i klimadebatten samt den massive fokus på de ældre som særligt sårbare (og deraf følgende hjemsendelser fra arbejde af seniorer og indespærringer af beboere på landets plejehjem) ses som acceptabel eller marginaliserende.

Ovenstående er eksempler på, at alderisme har store konsekvenser for samfundet og for den enkelte. Alderisme er associeret med social isolation, ensomhed, dårligt mentalt og fysisk helbred samt kortere levetid (WHO 2021). Den sociale marginalisering og internaliseringen af stereotyper synes at være en stor del af forklaringen på

1 Dele af dette afsnit er gengivet fra den oprindelige projektansøgning samt fra rapporten 'Seneskift' (Lassen 2022)

dette (Shiovitz-Ezra et al. 2015). Ofte internaliseres alderisme af ældre mennesker, så ældre mennesker ikke selv tror, at de har den samme værdi som yngre på arbejdsmarkedet (McGonagle et al. 2015), og at de forstår og anerkender, hvorfor de holdes ude af bestemte sociale sammenhænge (Blaakilde 2015). Således er der mange ældre mennesker, der selv tror, at de er mindre værd på arbejdsmarkedet end yngre mennesker (Raemdonck et al. 2015), ligesom at fornemmelsen af, at andre har en stereotyp forestilling om en – såkaldte metastereotyper (Finkelstein et al. 2015) – er udbredt. Dette kan føre til lavt selvværd og virke selvbekræftende, så man kommer til at opfylde de stereotype forestillinger om ældre mennesker som langsommere, kognitivt svækkede, etc. (Levy 2001).

Alderisme er et komplekst fænomen, fordi det ikke indebærer at en privilegeret gruppe undertrykker en mindre privilegeret gruppe (Bytheway 1995). Størstedelen af ældre mennesker befinder sig i en privilegeret økonomisk position (Amilon 2022) uanset den marginalisering, de ofte udsættes for. Alderisme adskiller sig på den måde fra racisme og sexismen. Alderisme adskiller sig også ved at være en diskriminationsform, der går ud over ens fremtidige selv (Jönson 2013). Samtidig har alderismen et andet udtryk end andre diskriminationsformer, da ældre mennesker ikke lægges åbenlyst for had, i samme grad som mennesker med anden etnicitet eller køn kan blive det. I de fleste tilfælde fremkommer alderismen mere implicit, som når man udelukkes fra sin a-kasse ved folkepensionsalderen, eller når man bliver en del af en risikogruppe på grund af ens alder på trods af sit gode helbred. Samtidig har den socialvidenskabelige aldringsforskning, med sit fokus på den nye ældregenerations høje sundhedsstatus, skabt 'post-ageist ageism' (Marshall & Katz 2012), hvor ældre mennesker hyldes for at have ungdommelige kvaliteter.

Alderisme er derfor et interessant kulturanalytisk fænomen, som ikke let lader sig indfange i spørgeskemaer eller ved direkte at spørge, om alderisme er noget man er udsat for. Når der ifølge undersøgelser er 24 % (WHO 2021) eller 23 % (Meng et al. 2020) af seniorerne på arbejdsmarkedet, der føler sig aldersdiskriminerede, eller når arbejdsgiverne fortæller, at der ikke findes alderisme på arbejdsmarkedet (Lassen 2022), siger disse tal kun noget om den oplevede alderisme. Når Danmark har lavere oplevet alderisme end i de andre europæiske lande (WHO 2021) kan dette sagtens skyldes, at danskerne ikke er opmærksomme på, hvad alderisme er. Det er derfor nødvendigt både at undersøge fænomenet kvalitativt, og ikke blot spørge folk til den oplevede alderisme gennem spørgeskemaer.

Desuden er der brug for en konceptuel udvikling af, hvad alderisme er. Debatten og teorierne om race- og kønsdiskrimination udvikler sig i disse år og har vundet bred folkelig opbakning. Inden for racismeforskningen er der strømninger, der peger på, at det ikke giver mening at tale om personlig, strukturel eller institutionel racisme (Kendi 2019). Når man på det ene tidspunkt kan ytre racistiske holdninger og i det næste øjeblik ytre anti-racistiske holdninger, er racismen er ikke noget, der bor i individet, og den bør således ikke være en moralsk dom, man pådrager bestemte

individer. Racismen skabes gennem foreningen af racistiske ideer og racistiske politikker, og er på den måde langt mere grundlæggende end noget, der kan udpeges i personlighed eller institution (ibid.).

På samme måde kan man argumentere for, at ideer om alder og aldring er så indgroede og naturliggjorte (se fx Cole 1992), at det ikke giver mening at udpege enkelte som alderister, men at man i stedet må undersøge dels de ideer og strukturer, hvorigennem alderismen kommer til udtryk, samt de praksisser hvori alderismen kommer til udtryk og forhandles, herunder ældre menneskers hverdagsliv. Det er dette sidste punkt, der er ambitionen med denne artikel.

Den oplevede alderisme er en mistanke

Line er 59 år og bor i Sydjylland sammen med sin mand. Hun har tilbudt at byde ind med sin personlige erfaring med alderisme i forbindelse med en firing. Jeg ankommer på en lun sommerdag, og vi tager plads i drivhuset. Hun har taget noter inden mødet, som hun giver mig. Hun ser sig selv som aktivist, der vil bekæmpe alderisme.

Line uddannede sig først i slutningen af hendes 40'ere. Inden da fulgte hun med sin mand til udlandet i slut-20'erne, og de fik tre børn. De var der i fem år, og tog derefter hjem til Danmark. Hun arbejdede i et par jobs inden for kontor og IT, der som udgangspunkt gav mulighed for en god balance mellem arbejdsliv og familieliv. Da børnene var store, gik hun i gang med en velanset deltidsuddannelse inden for handel og skulle nu på skolebænken med de unge. Nogle af pigerne på studiet viste stor respekt for hendes mod, men en enkelt dreng sagde direkte, at hun var for gammel. Hun endte med at få bedre karakterer end ham, hvilket betød meget for hende. Hun følte, hun modbeviste deres fordomme om hende.

Det betyder meget for hendes selvværd at præstere på arbejdsmarkedet og blive anerkendt for de erfaringer og den viden, hun har med i bagagen. Så når hun møder modstand og uretfærdighed, påvirker det hende meget. Efter handelsuddannelsen specialiserede hun sig i en retning, hvor der var flere på hendes alder. Hun følte sig hjemme og mødte opbakning. Hun fik job i en virksomhed, hvis medarbejdere generelt var meget unge. Hun klarede det ifølge sig selv fint, men da der kom en ny chef, blev hun fyret, lige inden hun skulle til eksamen på et ledelseskursus. Hun har en svag mistanke om, at firingen drejer sig om alderisme, men kan ikke vide sig sikker. Hun føler, at det spillede ind, men hun havde tidligere fået at vide på arbejdspladsen, at hun var værdsat på grund af sin modenhed i den ellers meget unge virksomhed. Hun kan dog ikke finde andre forklaringer, end at det må handle om hendes alder. Hendes oplevelse af alderisme er en ubehagelig mistanke.

Hun var nu i midten af 50'erne og jobsøgende. Hun mente selv, at hun måtte være meget attraktiv for virksomhederne, men det var sværere, end hun havde regnet med. Hun følte sig kørt ud på et sidespor. Ved flere samtaler blev der spurgt meget ind til,

hvad der var gået galt i virksomheden hun blev fyret fra. Hun vidste det ikke, og ville ikke selv nævne hendes mistanke om alder. Hun endte med at takke ja til et job, der ikke var helt optimalt, som hun stadig har. Hendes oplevelse af at være jobsøgende i hendes alder gør, at hun ikke tør tage springet og sige op. Hun søger dog en gang imellem nogle jobs, men kommer kun til få samtaler. Hun tror, at det må være på grund af sin alder, men ved det ikke med sikkerhed. Hendes oplevelse af alderisme er en mistanke, som hun også vender indad: Kan det mon skyldes, at jeg bare ikke er dygtig eller erfaren nok?

Line er et godt eksempel på, hvordan alderisme opleves. Det er nogle gange bare en fornemmelse, som man ikke rigtig kan sætte en finger på, og uden at det er noget, der bliver sagt direkte (Levy & Banaji 2002). Det er tabubelagt og omgivet af lidt mystik. Det står i kontrast til seniormedarbejderes selvbilleder som gode medarbejdere på toppen, og samtidig er der ofte en fornemmelse af at omverdenen måske ikke helt ser sådan på en længere (Aabo et al. 2023). Alderisme er en fornemmelse og en mistanke, som skaber usikkerhed. Med usikkerheden kommer internaliseringen.

Internaliseret alderisme

Unge mænd er begyndt at rejse sig op i bussen for Dorthe. Selvom det er en fin gestus, kan hun godt blive lidt sørgmodig over den. Gestussen bliver til en påmindelse om hendes alder og fortæller hende noget om, at omverdenen ser hende som en ældre dame, selvom hun ikke føler sig som sådan. En del af hende nyder, når ungdommen viser sig at være godt opdraget, men hendes selvbillede har ikke godt af hensynet. Hun takker ja, mens andre deltagere i studiet takker nej til den slags hensyn. At acceptere ville indebære at acceptere omverdenens syn på en. Dorthe accepterer modstræbende, men kommer derigennem også selv i tvivl om, hvorvidt hun faktisk er sådan en ældre dame, man bør rejse sig op for. Måske har de ret. På den måde bliver den fine gestus til en internaliseret alderisme: Hvis omverdenen ser mig som gammel og svagelig, så er jeg måske gammel og svagelig?

Dorthe bliver snart 70. Hun har en baggrund som forperson i fagforeningsverdenen og måtte gå af som 65-årig på grund af fagforeningens love, som hun selv havde været med til at indføre 10 år tidligere. Lovene er i strid med et EU-direktiv, men fagforeningen stod fast på reglen. Som 65-årig med et godt CV og et stort netværk tænkte hun ikke, at det ville blive et problem at finde noget nyt. Men efter nogle afslag, hvor hun var tæt på, holdt hun op med at søge. Hun døjer lidt med dårligt selvværd, som har været godt skjult igennem et succesfuldt arbejdsliv, så afslagene tog hårdt på hende. Hun tænker, at afslagene måske kan skyldes hendes fagforeningsfortid, og at arbejdsgiverne derfor tror, hun vil skabe konflikt. Men hun er bange for, at det også handler om hendes alder og hendes manglende evner på samme måde som Line, der også mistænkte sin alder for at være udslagsgivende. Dorthe er blevet mere følsom

over for afslag og internaliserer den mulige alderisme: Hvis arbejdsgiverne ser mig som for gammel til at arbejde, så er jeg måske for gammel?

Dorthe føler sig usynlig og gemt væk. Hun bor midlertidigt med sin mand i deres sommerhus, mens de venter på byggetilladelse til deres hus i hovedstadsområdet, og det bidrager til hendes følelse af usynlighed. Samtidig oplever hun, at hun hurtigt blev glemt af kollegerne. Da hun gik fra, sagde mange, at de ville blive ved med at mødes til kaffe med hende, men det er ikke sket i løbet af de sidste fire års pension. Hun har vendt det med en anden pensioneret kollega, som fik hende til at indse, at de jo før drak kaffe med forpersonen og ikke med hende som menneske. Hun har en enkelt gang mødt en tidligere kollega under et offentligt arrangement, hvor de drak et par øl, og det betød så meget for hende, at hun efterfølgende blev rørt og måtte gå for ikke at tabe ansigt. I et kort øjeblik var hun synlig igen og følte sig set og hørt. Else, en anden deltager, beskriver en følelse af, at ens værdi forringes, når man forlader arbejdsmarkedet. Pludseligt er alt det man gør – klimakamp, frivilligt arbejde, politisk og kulturelt engagement og pasning af børnebørn – lidt usynligt, på trods af at det i hendes øjne er vigtigt for samfundet og for fællesskabet. Igen internaliseres alderismen: Er mit bidrag ikke mere værd? Var min identitet og status kun noget jeg havde via min position på arbejdsmarkedet?

Dorthe kan godt kalde sig pensionist, men identificerer sig ikke med ordet. En pensionist er jo sådan en, der ikke kan arbejde, og selvom hun ikke har arbejdet i fire år, kunne hun sagtens have gjort det, hvis ikke arbejdsmarkedet havde vendt hende ryggen. Når hun bliver spurgt, siger hun som regel, at hun har fundet sig til rette med tilværelsen som pensionist, men det passer ikke rigtig. Det er stadig svært. Og så synes hun oveni, at folk omkring hende begynder at opføre sig som pensionister. De vil mest tale om bagedysten og alle deres skavanker, og det gider hun absolut ikke. Så er man jo rigtig pensionist. Når de ser deres venner, gør Dorthe og hendes mand, hvad de kan, for at få samtalen over på noget andet, og de oplever, at de er holdt op med at spørge, hvordan folk har det, fordi de er trætte af ligegyldige sygdomshistorier. En anden deltager, Kirsten, foretrækker at blive kaldt gammel frem for pensionist. Hun hader det ord, fordi det indikerer, at man er i det offentliges vold. Når man er pensionist, er man på offentlig forsørgelse, selvom man har knoklet og sparret op igennem et helt liv. Det er der ingen grund til at gøre til en titel, synes hun. For Dorthe og Kirsten refererer titlen pensionist til tilstand, sygdom og offentlig forsørgelse. De gør modstand mod internaliseringen af den marginaliserende alderisme, som pensionisttitlen indebærer.

Deltageren Kalle er mere eksplicit. For ham er begrebet pensionist direkte alderistisk. Vi har skabt vores forestillinger om pensionen ud fra vores bedsteforældres pensionisttilværelse, som vi har fået indprentet fra barnsben. Den version af livet med pension var langt mere stillesiddende. Der er derfor hele tiden en form for miskendelse på spil, hvor man som modtager af pension ikke anerkendes for sine bidrag, og ikke ses som andet end pensionist. Kalle mener, at pensionen i stedet burde kaldes

seniorindkomst, som i langt højere grad ville indikere en aktiv livsfase, og lægge op til at seniorerne engagerer sig endnu mere. Det alderistiske i pensionsbegrebet ligger for Kalle således i den passivering, han synes, det indikerer.

Internaliseret alderisme tager således mange former. Selvom jeg i dette afsnit primært har brugt Dorthes som eksempel, er der mange af deltagerne, der oplever, at de har en stigende tvivl om egne evner. De oplever et samfund, hvor et menneskes værdi fastsættes på arbejdsmarkedet. De bliver derfor ligegyldige og usynlige, når de pensioneres, og anerkendes ikke for deres bidrag. Som årene går, begynder de selv at tvivle på deres værd, og holder op med at gøre bestemte ting, fordi det ikke passer sig for deres alder. Og dem der stadig er på arbejdsmarkedet, oplever også den snigende usynlighed, som jeg beskrev med Line. De holder op med at søge jobs og de forbinder deres livsfase med afvikling. De internaliserer alderismen og ender med at bekræfte de ideer, den er født af: at man mister sine evner med alderen (McGonagle et al. 2015).

Som jeg vil beskrive i det kommende afsnit, oplever deltagerne oftest ikke, at alderismen er et kollektivt problem. De ser det snarere som noget, der opstår i enkelte situationer og som ofte også er både subtilt og acceptabelt.

Alderisme er subtil og acceptabel

I de sidste årtier er der indført automatiske kræftscreeninger, når man når en vis alder. Flere af deltagerne nævner de standardiserede kræftscreeninger som en ubehagelig påmindelse om egen skrøbelighed. At åbne brevet med screeningen er en situation, hvor alder og skrøbelighed bliver tydelig og alvorlig. Nu er man nået til et sted i livet, hvor kræft er sandsynlig nok til, at man maler med så bred en pensel, at man screener alle. Dorthes beskriver det som sørgeligt at åbne screeningsbrevet, men også at alderen måske nok bestemmer, hvornår det er slut, men ikke skal få lov til at bestemme, hvordan hun opfører sig. Den franske filosof Pascal Bruckner har beskrevet dette som et opgør med alderdommen. Den kan ikke afskaffes som biologisk realitet, men bør afskaffes som metafysisk diktat, der indebærer at opgive (2021). I Dorthes tilfælde fører afskaffelsen af diktatet fx til, at hun går til koncerter med 30-årige som det primære publikum, eller at hun og veninderne er til stand-up med en masse 20-årige. Men til de shows udpeges de af stand-up'eren på scenen på grund af deres alder og er et let offer for platte jokes. Kræftscreeninger og stand-up-shows har det til fælles, at de udpeger hende som gammel.

Kræftscreeningerne er et godt eksempel på, hvordan alderen som standard både er praktisk og marginaliserende. Alder er en risikofaktor, og det giver således god mening at screene alle borgere for forskellige kræftformer, når de når en bestemt alder og ud fra hvilket køn, de har. Samtidig er det praktisk, fordi alle borgere har et cpr-nummer, og man dermed kender deres alder. Mange andre parametre end alder spiller ind, men da alder både er den vigtigste risikofaktor og den lettest tilgængelig

standard, er det den frem for andre og lige så problematiske risikofaktorer (uddannelsesbaggrund, civilstatus, bopæl, køn, etnicitet, etc.), der tages i brug. Man maler med en bred pensel og kommer derfor også til at skabe en form for subtil alderisme, der udpeger dig som risiko-borger udelukkende på baggrund af din alder, ligegyldigt hvor sund og rask du ellers er. Selvom mange deltagere finder screeningerne ubehagelige, accepterer de dem også som gavnlige. Nogle af de kvindelige deltagere peger desuden på, at når screeningerne for livmoderhalskræft hører op, er det også en ubehagelig påmindelse om, at alderdommen er på vej. Alderskriterierne udpeger individet som en del af en risikogruppe på forskellige tidspunkter igennem livet, og på den måde kobles alder direkte sammen med sundhed og sygdom. Denne sammenkobling problematiseres ikke af deltagerne, men modtages med en bekymret accept.

Forud for mit feltarbejde forestillede jeg mig, at jeg ville støde på samme ambivalente holdning til håndteringen af Covid 19: at det var acceptabelt at blive udpeget som højrisikogruppe på baggrund af alder, men også en ubehagelig påmindelse om skrøbelighed. Og at i det mindste nogle af deltagerne ville se det som problematisk at blive udpeget som risikogruppe udelukkende på baggrund af alder. Siden da er det ud fra danske tal endda blevet påvist, at alder ikke i sig selv var en risikofaktor for alvorlig sygdom og død, men at det derimod var underliggende sygdomme, der var relateret til alvorlige sygdomsforløb (Jeune & Lindahl-Jacobsen 2022). Altså er der blot en korrelation frem for en kausal relation mellem alder og alvorlig sygdom ifm. Covid 19, hvilket nogle af de første internationale studier også antydede (WHO 2020, CCDC 2020).

På trods af dette blev ældre mennesker uden underliggende sygdomme i stor stil sendt hjem fra deres arbejde i starten af Covid 19 pandemien, ligesom de skulle være ekstra påpasselige, plejehjem blev lukket for besøg, og vaccinationsprogrammet blev udrullet med alder som den primære prioriteringsfaktor. For en aldringsforsker, der undersøger alderisme, er det et tydeligt eksempel på alderisme og et misbrug af en standard, blot fordi den er universel og samtidig taler ind i nogle fordomme om ældre og skrøbelighed og dermed kan accepteres af den brede befolkning. Deltagerne i dette studie bekræfter dog fund fra andre studier med specifikt fokus på Covid 19: De ældre mennesker accepterede foranstaltningerne (Khan & Clotworthy 2022) og anså dem som sund fornuft (Andersson et al. 2021). Man kunne kalde det en form for velment alderisme, om end en del deltagere mente, at nedlukningerne af plejehjemmene var for stramme og ikke tilgodeså de ældre beboeres ønsker om at risikere Covid 19 for at kunne have kontakt med deres nærmeste. Nogle deltagere sagde endda, at de faktisk var glade for, at deres forældre var døde inden pandemien, fordi de ikke skulle opleve den isolation i deres sidste tid.

På den vis anser mange ældre mennesker konsekvenserne af de politiske valg i sundhedssystemet som uheldige, men acceptable og ikke alderistiske. Det samme kan siges om deltageren John, der som 89-årig fik nogle svære infektioner kort tid efter, at han var flyttet på plejehjem med sin hustru. I det flere måneder lange syg-

domsforløb blev han flere gange spurgt af lægerne, om han ville genoplives ved et eventuelt hjertestop. Og igen og igen var hans svar, at det ville han gerne. Første gang han fik spørgsmålet, fik det ham til at tage aktivt stilling til, om han stadig havde mod på livet. Det blev klart for ham, at han så flytningen til plejehjemmet som begyndelsen på en spændende ny fase i livet fritaget for hjemmets mange krævende opgaver og placeret i et nyt fællesskab med mulighed for sociale udfoldelser, om end mange af naboerne måske nok var lidt svære at kommunikere ligeligt med. Han var glad for livet og ville have mere ud af det.

Igen stod jeg som aldringsforsker med fokus på alderisme i den situation, at jeg oplevede Johns historie som en fortælling om en alderistisk praksis i sundhedssystemet. Det giver god mening at spørge første gang, og der kan være masser af gode grunde til ikke at ønske sig genoplivning. Men hvor mange gange skulle John svare ja til genoplivning, før lægerne forstod mandens lyst til at leve? John anså derimod ikke spørgsmålene som alderistiske. De skulle jo sikkert spørge, mente han. Og måske han har ret, men hvis de gentagne spørgsmål er en del af normal procedure, er det vel blot endnu mere problematisk?

Johns beretninger fra plejehjemmet handler oftest om, hvor dejligt det er at være der. Han og hans hustru betragter det lidt som en ferie. De skal nu ikke længere skal lave mad og stå for hushold, hvilket de inden flytningen brugte det meste af døgnets vågne timer på grundet hustruens svigtende funktionelle kapacitet og Johns svigtende syn. Men der er også enkelte situationer, hvor det lader til, at man som plejehjemsbeboer skal passe ind i personalets systemer frem for omvendt. Man bliver til objekt frem for subjekt, når man fx ikke kan få eftermiddagskaffe, medmindre man kommer til tiden, eller når ens datter ikke kan spise med, fordi det ikke er annonceret i tide. Som aldringsforsker vil jeg igen kalde det alderistisk praksis, at man kan forestille sig et plejesystem, der fratager ældre borgere deres selvbestemmelse i eget hjem, hvis altså plejehjemmene kan kaldes for hjem.

For John er restriktionerne omkring kaffetider og middagsbesøg dog nærmere enkelte tilfælde, man kan gøre oprør mod. Han ser det som enkeltituationer frem for et strukturelt problem, og han kan godt forstå de praktiske og økonomiske hensyn, der skal tages. Fordi han stadig har lidt af sit syn tilbage og fordi hans argumentationsevner er intakte, løste han ovenstående situationer ved selv at lave en ekstra kande kaffe til alle de tilbageværende beboere på terrassen, samt i situationen med datteren ved at konfrontere plejepersonalet og spørge, hvor det stod henne at man skulle annoncere spisende gæster på forhånd, og hvornår han i så fald skulle have annonceret det. Det har siden hen gjort spontane besøg og for sent behov for kaffe lettere at få igennem. Men for andre beboere uden kapaciteten til at lave kaffe eller argumentere må man formode, at kaffetid er kaffetid, og at spisning altid foregår uden spontane gæster.

Ovenstående situationer med John peger ind i et dilemma, der går igen hos mange af deltagerne. De vil anses for ligeværdige borgere (og vil derfor ikke finde sig i, at

kaffetiden er forbi, eller at man ikke kan få lov til at spise med sin datter i sit eget hjem), men har samtidig i bestemte situationer brug for særlige hensyn, som udfordrer deres selvbillede som ligeværdige borgere. Som beskrevet med Dorthe vækker det ambivalente følelser, når unge mennesker rejser sig op for hende i bussen, men hun accepterer gestussen med et lille smil.

Kirsten finder det meget hensynsfuldt, når der bliver taget hensyn til hendes alder, men gør samtidig meget ud af at fortælle, at hun helst gør det, hun kan, selv. Hun er meget engageret i lokalsamfundet og er en af de primære kræfter i det lokale kulturhus. Hun husker en episode, hvor hun blev enig med en ung mand om, at det var på tide at pudse ovenlysvinduerne i kulturhuset. Hun lagde op til, at han kunne tage de udvendige, og så kunne hun tage de indvendige. Det ville han ikke høre tale om. Han syntes ikke, at hun skulle op på en stige i hendes alder, og han tog derfor dem alle sammen. Hun ved, det var af omsorg, men studsede alligevel over det, og fortalte ikke den unge mand, hvor mange stiger hun kravler rundt på derhjemme, når hun ordner sit hus og gør ved. Hun oplever samme reaktion, når hun tager med børnebørnene eller oldebørnene ud og overnatter på skovbunden under et lille sejl, mens de roder i jorden, klatrer i træer og kigger på stjernehimlen. Det er ikke noget for en dame i hendes alder, siger de. Det er måske lidt tosset, men det skal hun nok selv bestemme, siger hun.

Ovenstående situationer kommer på baggrund af hensyn skabt ud fra antagelser om, hvor man er henne i livsforløbet, og deraf hvor svagelig og selvbestemmende man formodes at være. Det er et eksempel på, hvad Andersson og kolleger har kaldt 'velment alderisme' (2021). Deltagerne anerkender omsorgen forbundet med hensynene og anser dem ikke for alderistiske. Men de føler sig samtidig sat i bås af dem. Det er god skik at antage, at treårige børn kan stå op i bussen, men dårlig skik at antage, at 70-årige kvinder kan. På den måde er alderismen subtil, og den accepteres, fordi den ofte fremkommer som hensyn i bestemte situationer, hvor vi er opdraget til, at ældre mennesker skal hjælpes. Men de yngre generationer ser samtidig ikke, at de med hensynene kan komme til at fratage den ældre generation deres selvbestemmelse og agens. Og de yngre ser samtidig ikke, at der på et par generationer er sket meget med, hvornår man er gammel og føler sig som sådan. Den 83-årige kvinde, man rejser sig for i bussen, kommer måske lige fra en yogatime, et langdistanceløb, en vinduespudsning af ovenlysvinduerne i kulturhuset eller en nat på skovbunden med børnebørnene.

Som eksemplerne i dette afsnit har illustreret, har mange deltagere oplevelser med alderisme, men de ser det som regel som noget, der tilhører enkeltsituationer, foregår på et subtilt plan og som i mange tilfælde bunder i hensyn og fornuft. Det er svært at skelne imellem, hvornår noget er acceptabelt, og hvornår det sætter en i bås og er marginaliserende. Og så er der de arenaer, hvor alderismen tydeligere fremstår konkret og marginaliserende.

Alderisme er konkret og marginaliserende

En enkelt af deltagerne havde ingen oplevelser med alderisme, udover at han havde hørt om en ven, der havde svært ved at få et banklån på grund af sin alder. Netop banklånet fremhæves af flere som en alderistisk praksis, der ikke giver mening, når man ser på generationens generelle velstand. En del banker er dog begyndt at gøre op med denne praksis, og få deltagere havde selv konkrete oplevelser med bankernes alderisme. Overordnet var der fire arenaer, hvor mange deltagere pegede på alderisme som konkret og marginaliserende: arbejdsmarked, digitalisering, seksualitet og sprog. I det følgende vil jeg kort beskrive alderismens udtryk på disse arenaer, men det skal påpeges, at de hver især kunne være genstand for en artikel og som sådan ikke kan udfoldes fyldestgørende her.

Jeg har allerede løbende i artiklen beskrevet nogle af deltagerens oplevelser med alderisme på arbejdsmarkedet, og nyere danske undersøgelser påpeger, at problemet særligt angår seniorer, der er jobsøgende. 23% af de ledige 50+ har en oplevelse af alderisme på arbejdsmarkedet (Meng et al. 2020), og samtidig synes 26% af ledere under 40, at det er negativt, hvis en ansøger er 55+ (Lederne 2021). Tallene viser også, at det er sværere at få et nyt job, når man er blevet ledig efter de 55 (se fx Dansk Erhverv 2019; Seniortænketanken 2019). Et eksperimentelt italiensk studie viste, at folk med fordomme mod ældre har en tendens til at score opdagede seniorers CV'er dårligere sammenlignet med yngres CV'er med samme køn, kvalifikationer og jobtyper (Zanaboni et al. 2019). I 2022 tog man konsekvensen af denne diskriminering og gjorde det ulovligt for arbejdsgivere at spørge ind til jobsøgers alder. Dette kan muligvis hjælpe på den ubevidste frasortering under CV-screeninger, mens mere bevidste fravalg af ældre jobsøgere må formodes at fortsætte, når først de ældre møder op til jobsamtale.

Hvorvidt, der også er alderisme på arbejdspladserne udover i rekrutteringen, har været heftigt debatteret i de sidste år. Arbejdsgiverne siger, der ikke findes alderisme på arbejdsmarkedet (se fx Lassen 2022), mens andre undersøgelser peger på, at alderisme eksisterer, men at det ofte foregår implicit (Folker et al. 2020; Malinen & Johnston 2013). Internationale undersøgelser peger på, at der fx er en udbredt forestilling om, at seniorer er for gamle til at lære nyt i deres arbejde (Romaioli & Contarello 2021; Vickerstaff & van der Horst 2022), ligesom at fordomme om, at seniorer er mindre forandringsparate og produktive er udbredte på arbejdsmarkedet, men samtidig kan det ikke påvises, når man undersøger fordommens sandfærdighed (Ng & Feldman 2012).

Flere deltagere beskriver konkrete oplevelser med alderisme på arbejdsmarkedet, som ikke blot handler om en snigende fornemmelse eller om svære jobsøgningsforløb. Fx beskriver Ane, hvordan hun som selvstændig er røget ud af sin a-kasse efter folkepensionsalderen og ikke længere kan få erhvervsforsikring, selvom hun fortsat er aktiv i sit firma. Dorte mistede som beskrevet sin forpersonspost ved de 65, selvom det strider imod et EU-direktiv om aldersdiskrimination på arbejdsmarkedet. En

anden deltager, Mette, som var ansat i mediebranchen, oplevede at blive kørt ud på et sidespor efter de 60, og at det var kutyme i hendes branche. Tal fra 2017 peger på, at de 67-årige, der var holdt op med at arbejde, var stoppet på grund af opsigelse (8%), en fast aldersgrænse (2%), at føle sig presset af ledelsen (4%), at føle sig presset af kollegerne (1%), og/eller fordi de ikke trivedes på arbejdspladsen (5%) (Larsen & Amilon 2019). Hvorvidt, der bag alle disse procenter gemmer sig alderisme er ikke til at sige ud fra undersøgelsesdesignet, men sammenholdt med ovenstående undersøgelser samt deltagernes oplevelser er det nærliggende at tro, at det er en del af forklaringen.

Med hensyn til digitalisering og alderisme er dette et stigende problem, da adgangen til det offentlige i højere og højere grad digitaliseres, således at man i dag kan tale om digitalt borgerskab (Schou & Pors 2018). Flere igangværende danske studier undersøger de ekskluderende mekanismer for ældre mennesker i det digitale borgerskab. Selvom de fleste ældre borgere er digitalt kompetente, går udviklingen hurtigt, og mange har svært ved at følge med. Særligt ældre borgere, der befinder sig i sårbare situationer og som derfor også ofte formodes at have meget kontakt med det offentlige, har svært ved det digitale borgerskab, og det skaber en distance mellem den offentlige sektor og borgerne (Hjelholt et al. XX). Selvom man kan få særlig tilladelse til at få information fra det offentlige per brev, indbefatter brevene ofte, at man efterfølgende skal logge ind på diverse offentlige hjemmesider. Det antages således, at man som borger i dag er digitalt kompetent, selvom hver femte ældre borger har brug for hjælp til kontakten med det offentlige, fordi kontakten er digital (Ældre Sagen 2022). Man kan således tale om en strukturel alderisme, hvor man efterlader en stor del af borgerne uden reel mulighed for borgerskab, medmindre de får hjælp af pårørende eller frivillige.

75-årige Ulla beskriver digitaliseringen som alderistisk. Hun bliver hele tiden bedt om at logge ind alle mulige steder, men ved ikke hvad hendes login er. Det føles som en digital verden, der buldrer derudaf, mens hun går rundt i sit hus og må tage sig af mere konkrete problemer såsom et svigtende fyr og et køleskab, der er gået i stykker. Det overskud, der måtte være efter de mest presserende problemer, skal gå til læsning og fordybelse – ikke til at forstå en digital verden, hun altid har følt sig fremmed over for. Hun må konstant få hjælp af sine børnebørn til det digitale og bliver således afhængig af dem, på en måde hun ikke bryder sig om. Ulla kæder digitaliseringen sammen med en generel forringelse af de offentlige ydelser. Hun kører ikke længere bil og er derfor blevet afhængig af offentlig transport, men adgangen dertil sker gennem rejsekortet, som kræver digital optankning. Det må hun så få hjælp til. Bussens køreplan ligger udelukkende online, hvilket hun godt kan finde ud af, men finder besværligt. Service som toiletter og personale er skåret fra på den lokale station. Hun ender derfor oftest med at vælge offentlig transport fra. Hun afhænger derfor af lift, når hun skal til familie i København, og har i sjældne tilfælde måtte tage en taxi til flere tusinde kroner. Selvom digitaliseringen kan ses som en effektiv måde at drive den offentlige sektor på, bliver den alderistisk i sin

måde at overse de ældre generationers problemer. I dette tilfælde synes alderismen både konkret og marginaliserende.

Med hensyn til seksualitet har også aldringsforskningen indtil for nylig behandlet området som tabu (Gewirtz-Meydan et al. 2018). Der har været en antagelse om faldende seksuel lyst og funktion (Gewirtz-Meydan & Ayalon 2017), og området er således blevet medikaliseret og blevet en del af en ide om aktiv og sund aldring (Katz & Marshall 2004). Når ældre mennesker portrætteres i medierne som seksuelle væsener, foregår det enten gennem en stigmatisering, hvor de betragtes som beskidte og ulækre (Marshall 2011) eller ved at gøre den ældres seksualitet teenage-agtig som det ses i programmer som 'Mormor på mandejagt' (Lassen 2020b). I medie billedet synes det seksuelle at handle om smukke og unge kroppe med stort fokus på det visuelle (Wada et al. 2015), og mange ældre selv beskriver også seksualiteten som overstået, hvilket Simpson og kolleger har beskrevet som erotofobi (2017). Det seksuelle er de unges arena, og de ældre er efterladt til enten at acceptere deres seksualitet som tabu eller at indgå i en version af det seksuelle, der foregår på de unges præmisser.

Ifølge 62-årige Dina handler tabuiseringen også om, at yngre kroppe præger medie billedet. Det kan gøre det svært for modne mennesker at være tilfreds med sin krop, når tingene begynder at hænge. Når sexede kroppe altid er unge kroppe, antages det nemt, at ældre er asekuelle. Ifølge hende bidrager det til, at ældre mennesker ringeægtes i en overseksualiseret kultur. Der synes således ikke at være et rum for moden seksualitet, og mange af deltagerne oplever, at det er blevet sværere at tale om seksualitet med vennerne. Det er for skrøbeligt et felt, når det hele ikke altid kører, som det skal. Jens på 77 beskriver det som en følelse af, at man afkønnes og bliver en del af en grå masse. Han oplevede, at det blev sværere at få kærester, efter han kom i 60erne, og der var ikke længere så meget flirt i luften. Når han så finder en kæreste, er det sværere at snakke om det seksuelle, fordi det ikke længere foregår problemfrit: *'Når slimhinderne tørrer ud, er det som en hel verden der lukker sig, i stedet for at man forholder sig undersøgende og eksperimenterende til det'*. Det seksuelle som et svært felt går igen i mange af interviewene. 68-årige Jane har opsøgt fora, hvor man kan tale om det, fordi samtalen både til middag og på facebook-grupper bliver blufærdig, lummer eller useriøs. Hun vil ikke pakkes væk efter en bestemt alder, men snarere udforske, hvordan seksualiteten ændrer sig og bliver til noget andet, når man bliver mere moden.

Tabuiseringen af ældre menneskers seksualitet er for mange af deltagerne konkret og marginaliserende. De oplever ikke, at der er plads til, at de taler om sig selv som seksuelle væsener. På samme måde oplever mange af deltagerne, at alderismen ligger i sproget. Dina underviser på et universitet og oplever, at de studerende er søde mod hende, men når de generelt taler om ældre mennesker som målgruppe, tænker hun for sig selv *'prøv lige at indsætte jøde eller neger i stedet for gammel i den sætning, og hør, hvad du selv siger'*. Gamle er dovne, kedelige og ligegyldige, og man kan finde den slags ideer om gamle helt tilbage til Aristoteles og op igennem kunsthisto-

Illustration 2. I kunsthistorien er gamle mennesker ofte portrætteret som uhyggelige og afskyelige. Her er det Goya med maleriet 'To gamle mænd spiser suppe', 1819-1823.

Kilde: Museo del Prado.

rien (se illustration 2). For Dina bliver det ekstra skræmmende, fordi hun ved, at de samme studerende om 10 år sidder og ansætter folk rundt omkring på arbejdsmarkedet. Også deltageren Ane fremhæver, hvordan den ældre generation i sproget gøres til krøblinge, affældige og på vej i graven. De fratages deres agens og gøres til 'vores gamle', lige som man ville tale om 'vores børn'. Kunne man forestille sig, at vi ville sige 'vores voksne', og hvornår holder man egentlig op med at være en del af den gruppe?

Alderismen i sproget fremhæves af mange af deltagerne. Ordet 'ældrebyrde' skærer dem alle over en kam og skeler ikke til deres bidrag igennem livet. Værre endnu fratager det dem deres menneskelighed og reducerer dem til en omkostning. Andre oplever, hvordan de omtales som krøblinge og tales ned til i både den offentlige debat og i deres hverdag i butikker og i interaktioner med det offentlige. Det kan ofte være svært at pege på, men det ligger i stemmelejet og den misforståede omsorg. Mange af deltagerne gør en dyd ud af at holde sig aktive og præsentable og oplever ofte, at det fører til bemærkninger om, at de holder sig godt for deres alder, eller at de ser godt ud for deres alder. Selvom det umiddelbart er en ros, opleves det også som et alderistisk udsagn, der antager at de på grund af deres alder burde være langt ildere tilredt, end tilfældet er.

Hvor arbejdsmarkedets forskelsbehandling og det offentliges digitalisering er eksempler på strukturel alderisme, kan man anskue det nedladende sprog og den tabuiserede seksualitet som symptomer på de ideer, der er med til at forme ældre mennesker som mindreværdige. På den vis er de en del af det tankesæt, som de alderistiske strukturer er gjort af.

Konklusion: Et blik for alderisme

Igennem artiklen har jeg vist, hvordan deltagerne i studiet oplever alderisme. I mange tilfælde opleves alderismen som subtil og acceptabel. Når den opleves som acceptabel, kan det både være, fordi den fremkommer gennem velmente hensyn og beskyttelse, men også fordi den bekræfter udbredte fordomme om ældre mennesker, som både de ældre og yngre generationer abonnerer på. Alderismen er en del af en kulturel arv, som ikke kan tilskrives en bestemt generation. Den bliver således ikke bare acceptabel, men ses også som naturlig og internaliseres dermed, som man bliver ældre og oplever, at omverdenen begynder at kategorisere en som sådan.

I andre tilfælde opleves alderismen som konkret og marginaliserende. Debatten om alderisme på arbejdsmarkedet har i de seneste år været omsiggribende, og dette har utvivlsomt indvirket på deltagernes oplevelser. Samtidig er arbejdsmarkedet et af de steder, hvor alderismen er mest konkret og marginaliserende, når man køres ud på et sidespor, fyres, ikke kan få ansættelse eller har en oplevelse af at kolleger synes, man burde gå på pension. Samtidig oplever deltagerne, at arbejdsmarkedet er et af de steder, hvor man finder sit værd og identitet, og at pensionen derfor også bliver marginaliserende. Digitaliseringen er et andet tydeligt eksempel på alderisme, hvor deltagerne oplever et offentligt system uden erkendelse af, at en stor del af borgerne slet ikke har forudsætningerne for at være borgere længere. Dette problem er særligt udtalt for den ældre generation, men kan også findes blandt mange yngre borgere. Man kan således diskutere, om det er alderisme eller brutal effektivisering. I en velfærdsstat, der bryster sig af at være universel, forekommer det alderistisk at adgangen til kommunikation med det offentlige tilsyneladende kun er de generationer forundt, som er digitalt indfødte, eller dem, som har ressourcer til at lære digitale færdigheder og/eller pårørende til at hjælpe dem med det.

I andre arenaer forekommer alderismen også konkret og marginaliserende. For deltagerne er den tabuiserede seksualitet og det nedladende sprog udtryk for konkret og marginaliserende alderisme, som siger meget om de ideer, vi alle har om livsforløbet og alder. Forbindelsen mellem alderistiske ideer og strukturer ville være oplagt at forfølge i en anden artikel med mere brug af dokumentstudier foretaget i forbindelse med dette studie samt med en tungere teoretisk vinkel. I denne artikel har jeg derimod vist, hvordan alderismen opleves i ældre menneskers hverdagsliv.

De nye generationer af ældre mennesker virker til at være i gang med et kulturelt opgør med alderismen. Det er en generation, der igennem hele livet har gjort oprør mod de strukturer, de har mødt, og som fortsætter med at gøre det i alderdommen (Bruckner 2021). Samtidig er mange af deltagerne nogle af de mest kritiske over for deres egen generation, og de beskriver ofte deres omgangskreds som konforme og kedelige passagerer i et samfund, der har brug for deres engagement. På den vis indeholder omskrivningen af alderdommen sine egne marginaliserende mekanismer.

Som jeg har beskrevet igennem artiklen, har der under feltarbejdet være mange tilfælde, hvor jeg som forsker er stødt på situationer, som jeg har opfattet som alderistiske, men hvor deltagerne har set dem som små irritationsmomenter, der ikke handler om alderisme. Er det ikke alderistisk, når lægerne bliver ved med at spørge, om man virkelig vil genoplives? Var det ikke alderistisk, når man holdt seniorerne væk fra arbejdspladserne under Covid 19, efter alle andre aldersgrupper var tilbage? Jeg har forsøgt ikke at lægge deltagerne ord i munden, men har ofte diskuteret det med dem efterfølgende. Kan det være alderisme, hvis deltagerne ikke selv opfatter det som sådan? Det vil jeg mene, men jeg har også stillet mig nysgerrig over for, hvordan det ellers kan opfattes. I starten af artiklen sammenlignede jeg alderisme med racisme og sexism. Også her synes sammenhængen lige for. Var det racistisk at sætte afrikanere i bur i zoologisk have i starten af 1900-tallet, selvom man ikke opfattede det som racistisk? Var der sexistisk kultur på arbejdsmarkedet, før man begyndte at tale om det som sexistisk?

Vi er først i disse år ved at udvikle et blik for alderisme. Alderismen er ofte volatil og i mange tilfælde forklædt som hensyn. Samtidig kan der være gode argumenter for den, og derudover er alder en virkelig praktisk standard. Jeg startede med at beskrive alder som både et tal, en standard, en risikofaktor, betydning, kultur og struktur. Jeg håber at have vist, at den er alle disse ting, og at vi ikke nødvendigvis kan og bør gøre os fri af alder. Men vi bør i det mindste overveje, hvor meget betydning vi giver alder. Og vi bør overveje, hvilke konsekvenser det har, når alder bliver brugt til langt mere end bare at tælle år siden fødsel.

Litteraturliste

- Amilon, Anna 2022: Ældres levevilkår. I Andersen T.M. & Skaksen, J.R. (red.) *Et aldrende Danmark*. Gyldendal, 87-99.
- Andersson, Janicke; Ekstam, Lisa, og Nilsson, Gabriella 2021: Mina barn tycker att jag ska vara försiktig. I Jönson, H. (red.) *Perspektiv på ålderism* (pp. 129-150). Social Work Press.
- Bernard, H. Russell 2017: *Research methods in anthropology: Qualitative and quantitative approaches*. Washington DC: Rowman & Littlefield.
- Blaakilde, Anne L. 1999: *Den store fortælling om alderdommen*. Munksgaard.
- Blaakilde, Anne L. 2015: "Den store moder": Om ældre kvinder i dansk familihistorie. Livshistoriske interviews og narrative analyser. *Tidsskriftet Gerontologi*, 31:2, 20-25.
- Blaakilde, Anne L. 2021: "Fra 'generationskamp' til 'generationssvigt'. Alderisme gennem to århundreder". *Tidsskriftet Gerontologi*, 37:2, 20-23.
- Bruckner, Pascal 2021: *A brief eternity: The philosophy of longevity*. Cambridge: Polity Press.

- Butler, Robert N. 1969: Age-ism: Another form of bigotry. *The gerontologist*, 9(4, 1), 243-246.
- Bytheway, Bill 1995: *Ageism*. Open University Press.
- Bytheway, Bill 2011: *Unmasking age: The significance of age for social research*. Policy Press.
- CCDC. 2020: The epidemiological characteristics of an outbreak of 2019 novel Coronavirus diseases (COVID 19) – China 2020. <http://www.neotropicscience.com/uploads/4/6/7/6/46762515/covid-19.pdf>
- Cole, Thomas R. 1992: *The journey of life: A cultural history of aging in America*. Cambridge University Press.
- Comfort, Alex 1977: *A good age*. Mitchell Beazley.
- Dansk Erhverv 2019: Arbejdsmarkedsanalyser. Er der job til ledige over 60? <https://www.danskerhverv.dk/siteassets/mediafolder/dokumenter/01-analyser/analysenotater-2019/ledige-seniorer-finder-job.pdf>
- de Grey, Aubrey D. 2013: The desperate need for a biomedically useful definition of “aging”. *Rejuvenation research*, 16(2), 89-90.
- Dhingra, Ravi og Vasani, Ramachandran S. 2012: Age as a risk factor. *Medical Clinics*, 96(1), 87-91. DOI <https://doi.org/10.1016/j.mcna.2011.11.003>
- Finkelstein, Lisa. M.; King, Eden B. og Voyles, Elora C. 2015: Age metastereotyping and cross-age workplace interactions: A meta view of age stereotypes at work. *Work, Aging and Retirement*, 1:1, 26-40.
- Folker, Louise; Larsen, Marie G.; Bygballe, Line, S. og Lassen, Aske J. 2020: *De erfarne – Rapport fra projektet 'Seniorpraksis'*. Center for Humanistisk Sundhedsforskning, Københavns Universitet.
- Gallup (2021). *Index Danmark*. Gallup.
- Gewirtz-Meydan, Ateret; Hafford-Letchfield, Trish; Benyamini, Yael; Phelan, Amanda; Jackson, Jeanne og Ayalon, Liat 2018: Ageism and sexuality. I Ayalon, L. & Tesch-Römer, C. *Contemporary perspectives on ageism*. Springer Open, s. 149-162.
- Gewirtz-Meydan, Ateret og Ayalon, Liat 2017: Physicians' response to sexual dysfunction presented by a younger vs. an older adult. *International Journal of Geriatric Psychiatry*, 32(12), 1476-1483. DOI <https://doi.org/10.1002/gps.4638>
- Hjelholt, Morten; Schou, Jannick; Bojsen, Lena B. og Yndigeegn, Signe L. 2021: *Digital marginalisering af udsatte ældre – delrapport 2*. København: IT-Universitet.
- Holstein, Erik 2021: De unge er til klima, de ældre er til sundhed. *Altinget* <https://www.alinget.dk/artikel/de-unge-er-til-klima-de-aeldre-er-til-sundhed>
- Jönson, Håkan 2013: We will be different! Ageism and the temporal construction of old age. *The Gerontologist*, 53(2), 198-204. DOI <https://doi.org/10.1093/geront/gns066>

- Katz, Jack 2001: Analytic induction. I N. J. Smelser, P. B. Baltes, N. J. Smelser, & P. B. Baltes (red.), *International encyclopedia of the social and behavioral sciences*. The University of Michigan, 480-484.
- Katz, Stephen og Marshall, Barbara L. 2004: Is the functional 'normal'? Aging, sexuality and the bio-marking of successful living. *History of the human sciences*, 17(1), 53-75. DOI <https://doi.org/10.1177/0952695104043584>
- Kendi, Ibram X. 2019: *How to be an anti-racist*. Random House Publishing Group.
- Khan, Alina A. og Clotworthy, Amy 2022: Når den næste pandemi kommer: Mental sundhed og kronisk sygdom under Covid-19. *Gerontologi*, 38:2, 28-31.
- Kirk, Henning 2020: *Godt nyt om gamle hjerner: Om hjernens livskarriere og voksenlivets vækstmuligheder*. Gyldendal.
- Kirk, Henning og Kühlmann, Lone 2012: *Afskaf alderdommen – bliv i de voksnes rækker*. Gyldendal.
- Larsen, Mona og Amilon, Anna 2019: *Tilbagetrækningsalder og tilbagetrækningsårsager*. VIVE: København.
- Lassen, Aske J. 2020a: Pension fungerer i dag som en form for borgerløn. Kronik i *Information*, 23. december. <https://www.information.dk/debat/2020/12/pension-fungerer-dag-form-borgerloen>
- Lassen, Aske J. 2020b: *Livets tredje akt: Frit fald eller frit fald i livet på tærsklen til pension*. EgoLibris/Indblik.
- Lassen, Aske J. 2022: *SENESKIFT – Når seniorer skal finde nyt job*. Ældre Sagen. <https://www.aeldresagen.dk/presse/viden-om-aeldre/analyser-og-undersogelser/2022-rapport-sene-skift>
- Lederne 2021: Ledere vil gerne ansætte seniorer. <https://www.lederne.dk/presse-og-nyheder/analyser-og-undersogelser/arbejdsmarked-og-oekonomi/ledere-vil-gerne-ansaette-seniorer>
- Levy, Becca R. 2001: Eradication of ageism requires addressing the enemy within. *The Gerontologist*, 41:5, 578-579.
- Levy, Becca R. og Banaji, Mahzarin R. 2002: Implicit ageism. *Ageism: Stereotyping and prejudice against older persons, 2004*, 49-75.
- Lindahl-Jacobsen, Rune og Jeune, Bernard 2022: Coronapandemien hos den ældre befolkning – risikofaktorer og dødelighed. *Gerontologi*, 38:2, 4-8.
- Malinen, Sanna og Johnston, Lucy 2013: Workplace ageism: Discovering hidden bias. *Experimental aging research*, 39(4), 445-465.
- Marshall, Barbara L. 2011: The graying of "sexual health": A critical research agenda. *Canadian Review of Sociology/Revue canadienne de sociologie*, 48(4), 390-413. DOI <https://doi.org/10.1111/j.1755-618X.2011.01270.x>
- Marshall, Barbara L. og Katz, Stephen 2012: The embodied life course: Post-ageism or the renaturalization of gender?. *Societies*, 2:4, 222-234. DOI <https://doi.org/10.3390/soc2040222>

- McGonagle, Alyssa K.; Fisher, Gwenith G.; Barnes-Farrell, Janet L. og Grosch, James W. 2015: Individual and work factors related to perceived work ability and labor force outcomes. *Journal of Applied Psychology*, 100:2, 376. DOI <https://doi.org/10.1037/a0037974>
- Meng, Annette; Jensen, Per H.; Albertsen, Karen; Sundstrup, Emil og Andersen, Lars L. 2020: Stereotypier, fordomme og aldersdiskrimination. I Jensen, Per H. (red.) *Seniorarbejdsliv*. Frydenlund Academic: Frederiksberg, 191-206.
- Moreira, Tiago; Hansen, Asger Å. og Lassen, Aske J. 2020: From quantified to qualculated age: The health pragmatics of biological age measurement. *Sociology of Health & Illness*, 42:6, 1344-1358. DOI <https://doi.org/10.1111/1467-9566.13109>
- Moreira, Tiago 2016: *Science, technology and the ageing society*. Routledge.
- Ng, Thomas W. og Feldman, Daniel C. 2012: Evaluating six common stereotypes about older workers with meta-analytical data. *Personnel psychology*, 65(4), 821-858.
- Raemdonck, Isabel; Beusaert, Simon; Fröhlich, Dominik; Kochoian, Nané og Meurant, Caroline 2015: Aging workers' learning and employability. I *Aging workers and the employee-employer relationship*. Springer, Cham, 163-184.
- Romaioli, Diego og Contarello, Alberta 2021: Resisting ageism through lifelong learning. Mature students' counter-narratives to the construction of aging as decline. *Journal of Aging Studies*, 57, 100934. DOI <https://doi.org/10.1016/j.jaging.2021.100934>
- Rudolph, Cort W.; Rauvola, Rachel S.; Costanza, David P. og Zacher, Hannes 2021: Generations and generational differences: Debunking myths in organizational science and practice and paving new paths forward. *Journal of business and psychology*, 36(6), 945-967.
- Seniortænketanken 2019: Hvad kendetegner langtidsledige seniorer. <https://bm.dk/media/11796/hvad-kendetegner-langtidsledige-seniorer.pdf>
- Schou, Jannick og Pors, Anja S. 2019: Digital by default? A qualitative study of exclusion in digitalised welfare. *Social policy & administration*, 53(3), 464-477. DOI <https://doi.org/10.1111/spol.12470>
- Shiovitz-Ezra, Sharon; Shemesh, Jonathan og McDonnell/Naughton Mary 2018: Pathways from ageism to loneliness. I Ayalon, Liat og Tesch-Römer, Clemens (red.) *Contemporary perspectives on ageism*. Springer, Cham, 131-147.
- Simpson, Paul; Wilson, Christone B.; Brown, Laura J.; Dickinson, Tommy og Horne, Maria 2018: 'We've had our sex life way back': older care home residents, sexuality and intimacy. *Ageing & Society*, 38(7), 1478-1501.
- Timmermans, Stefan og Epstein, Steven 2010: A world of standards but not a standard world: Toward a sociology of standards and standardization. *Annual review of Sociology*, 36(1), 69-89.

- Vickerstaff, Sarah og Van der Horst, Mariska 2022: Embodied ageism: "I don't know if you do get to an age where you're too old to learn". *Journal of Aging Studies*, 62, 101054. DOI <https://doi.org/10.1016/j.jaging.2022.101054>
- Wada, Mineko; Clarke, Laura H. og Rozanova, Julia 2015: Constructions of sexuality in later life: Analyses of Canadian magazine and newspaper portrayals of online dating. *Journal of Aging Studies*, 32, 40-49. DOI <https://doi.org/10.1016/j.jaging.2014.12.002>
- WHO 2020: *Report on the WHO-China joint mission on Coronavirus Disease (Covid 19)*. Geneve: World Health Organization
- WHO 2021: *Global report on ageism*. Geneve: World Health Organization
- Zaniboni, Sara; Kmicinska, Malgorzata; Truxillo, Donald M; Kahn, Kimberly; Paladino, Maria P., og Fraccaroli, Franco 2019: Will you still hire me when I am over 50? The effects of implicit and explicit age stereotyping on resume evaluations. *European journal of work and organizational psychology*, 28(4), 453-467.
- Ældre Sagen 2022: *Ældre anvendelse af IT 2022*. <https://www.aeldresagen.dk/presse/viden-om-aeldre/aeldre-i-tal/2022-aeldres-it-anvendelse>
- Aabo, Marie G.; Mølgaard, Katrine og Lassen, Aske J. 2023: The worn-out syndrome: Uncertainties in late working life triggering retirement decisions. *Plos ONE*. DOI <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0282905>

English summary

The third big -ism: On ageism and the meaning of age

In recent years, ageism on the labour market has been debated in Denmark. But the labour market is only one of the places, where ageism appears. Through ethnographic fieldwork amongst older Danes (N=16), the article explores, how ageism is experienced amongst older Danes. The articles analyses how ageism is internalised and becomes part of older people's image of themselves. In many instances, ageism is experienced as situated, subtle and acceptable, while in other instances, it is experienced as concrete, marginalising and structural. In the latter instances, this is often on the labour market as well as regarding digitilisation, sexuality and the language used about older people. The article illustrates the many appearances of ageism and contributes to the discussion regarding how widespread it is, and what age means for our ways of interacting.

Daniel Henschen er ph.d. i historie på en afhandling om ydre mission som formidler af verden uden for Europa (2017) og forfatter til en række artikler om bl.a. mission og alternative bevægelser, samt bøgerne *Da danskerne ville omvende verden* (Gad 2019) og sammen med Sven Halse *Mikkel Hindhede og kampen om danskernes kost* (Aarhus Universitetsforlag 2020). Henschen er i 2023 ekstern lektor på RUC og forsker i den danske livsreformbevægelses historie.

Keywords: Indien, Tagore, Nobel, kolonialisme, alternativ modernitet, litteratur, 1900-1930.

DET INDISKE FORBILLEDE: METAFYSISK LÆNGSEL, KULTURKRITIK OG KOLONIALE SYMPATIER I DET DANSKE MØDE MED RABINDRANATH TAGORE OG HANS VÆRKER

Nobelpristageren Tagore er en af det moderne Indiens mest indflydelsesrige forfattere, og en central politisk og social tænkner. Artiklen analyserer den danske offentligheds reaktion på digterens tre besøg og værker. Målet er i første omgang at afdække den umiddelbare danske receptionshistorie for en af verdenslitteraturens store skikkelser, men datidens store interesse og positive holdning til en ikke-europæisk og erklæret antikolonialistisk tænkner er også en case på Indiens ellers ret ubeskrevne rolle i mellemkrigstidens offentlige debat – og kan som sådan bidrage til at kaste lys over et hjørne af den danske offentligheds relation til kolonialismen og den ikke-vestlige verden.

Jeg har været over hele Verden, men ingen Steder har jeg faaet en saa hjertelig Modtagelse som i Danmark. [...] der er knyttet en Hjerteforbindelse mellem dette Land og Indien.¹

Sådan udtalte den indiske digter, nobelpristageren Rabindranath Tagore (1861-1941) om sit første besøg i Danmark i 1921. At det ikke var ren høflighed, men spejlede en overvældende begejstring vil fremgå af denne artikel, der analyserer den danske offentligheds reaktion på digterens tre besøg og værker. Målet er i første omgang at afdække den umiddelbare danske receptionshistorie for en af verdenslitteraturens store skikkelser. Men artiklen er også relevant af andre årsager: Den danske offentligheds møde med Tagore er en case på Indiens ellers ret ubeskrevne rolle i mellemkrigstidens offentlige debat – og kan som sådan yderligere bidrage til at kaste lys over et hjørne af den danske offentligheds relation til kolonialismen og den ikke-vestlige verden.

Tagore er en af det moderne Indiens mest indflydelsesrige forfattere og som politisk og social tænker spillede han både en vigtig ideologisk rolle for uafhængighedsbevægelsen og som pædagog med selvstændige og radikale uddannelsesprincipper. I dag er Tagore nok ret glemt i den danske offentlighed, men sådan har det ikke altid været. Fra han modtog nobelprisen i litteratur 10. december 1913 og frem til midten af 1920'erne, var Tagore en af sin tids kendteste forfattere og genstand for en overvældende medieopmærksomhed. I kraft af sine mange rejser og som en af tidens største forfattere havde Tagore mulighed for at påvirke en hel generation over det meste af kloden. Den tyske forfatter og Tagore-oversætter Martin Kämpchen mener ligefrem, at "[e]s gibt wohl keine andere literarische Figur aus Indien oder Asien, deren Wirkung in Europa so deutlich Spürbar wurde."²

Internationalt har modtagelsen af Tagore uden for hans hjemland ansporet en række artikler og bøger.³ De afdækker imidlertid næsten udelukkende Tagore-receptionen igennem afgrænsede elite-miljøer og kilder fra de mennesker, der personligt mødte ham – i mindre grad ud fra den præsentation som befolkningerne uden for Indien rent faktisk fik af Tagore igennem datidens medier. Det er ellers netop den brede folkelige appel i Europa og USA, der mest slående adskiller Tagore fra andre af samtidens asiatiske og afrikanske tænkere. I nærværende artikel afdækkes receptionen derfor som en analyse af positioner og netværker i danske mediers aktuelle præsentation af Tagore i tiden op til, under og mellem de tre besøg i København i henholdsvis 1921, 1926 og 1930.

1 Politiken 24/5 1921.

2 Kämpchen 2011, s. 81

3 I denne artikel refereres primært til undersøgelser af tagore-receptionen i USA (Hay 1962), Tyskland (Kämpchen 2011) og Sverige (Hemmilä 2005), men Alam & Chakravarty 2011 har en omfattende liste over litteraturen om Tagores rejser, s. 813-814.

Det sker gennem fire etaper: For det første en biografisk fremstilling af Tagore og hans ideologiske ståsted som baggrund for at forstå hans rolle som 'rejsende ideolog'. For det andet en analyse af den indledningsvise reception af hans værker – særlig det internationale gennembrudsværk *Gitanjali* – og deres indlejring i et vestligt billede af Indien. For det tredje artiklens hovedfokus: en afdækning af, hvordan mødet med Tagore i en offentlighed påvirket af Første Verdenskrig udfordrede det hidtidige syn på både Tagore og på Indien – samt hvordan det positive syn på Tagore stort set op-hørte med en ændret virkelighed fra slutningen af 1920'erne og formentlig var med-virkende til, at Tagore i vidt omfang forsvandt fra den litteratur- og kulturhistoriske erindring uden for hans hjemland. Tagores besøg i 1921 behandles udførligst ud fra et kvantitativt perspektiv på receptionen sideløbende med det kronologiske, da de tre dage var genstand for langt den mest intense opmærksomhed. For det fjerde trækkes de lange linjer i Tagore-receptionen op afslutningsvist med fokus på forholdet mellem Indien og Danmark/Vesten.

Det politiske og sociale er umuligt at komme udenom i forhold til Tagore, som tog aktivt del i debatten om kolonialismen og udnyttede enhver mulighed for at diskutere Europas rolle i verden og forholdet mellem 'Øst' og 'Vest'. Behandlingen af Tagore er efter min mening en byggesten til at forstå den rolle, som det nye Indien spillede for den danske befolkning i løbet af 1900-tallet – og dermed til synet på den koloniale verden som sådan. Det er en periode, som er særlig interessant i en dansk sammenhæng, mellem afslutningen af Danmarks eget engagement i det imperiale projekt uden for det nordatlantiske med salget af Dansk Vestindien i 1917 og det statslige udviklingsarbejde efter Anden Verdenskrig. Derfor og af hensyn til konsistens og omfang har jeg valgt ikke at inddrage Tagores indflydelse på dansk pædagogik og teater i perioden. Artiklen kan som sådan ses som et supplement til de brede analyser af behandlingen af den ikke-vestlige verden, som i en skandinavisk sammenhæng først og fremmest har været udført af Åke Holmberg⁴ og senest med Eide og Simonsens omfattende analyse af norske medier, *Verden skapes hjemmefra*⁵ – vedr. dansk offentlighed findes enkeltundersøgelser af danske mediers dækning af Kina.⁶ Tagores forhold til Danmark er berørt enkelte gange, fyldigst i en artikel af Supatra Chowdury i tidsskriftet *Rabindra Biksha*, der resumerer nogle af begivenhederne under hans besøg,⁷ og ellers i korte omtaler i forbindelse med omtalen af indisk kultur,⁸ samt i to mindre jubilæumsartikler af denne artikels forfatter.⁹

Empirisk bygger artiklen primært på oversættelserne af Tagores værker, behandlingen af ham i danske aviser og radioen fra nobelprisen i 1913 og frem til hans død

4 Eks. Holmberg 1988.

5 Eide & Simonsen 2008.

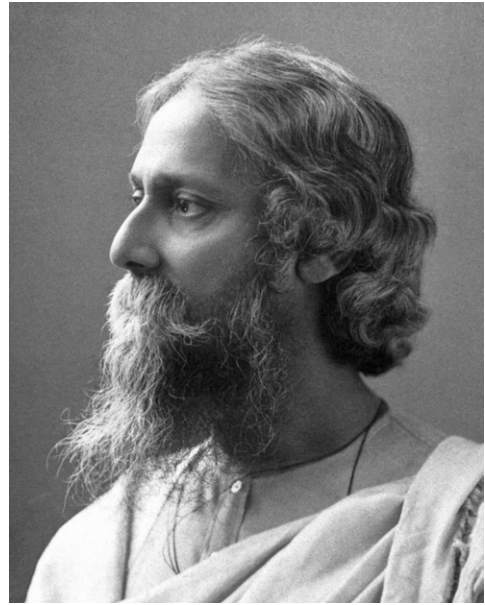
6 Hinrup 1997, Hinrup & Gregersen 1991.

7 Chowdury 2009.

8 Sand 1994, s. 22-23; Stinus 1983, s. 17-18, 21-22; Mølgaard 1983, s. 100-101; Dutta & Robinson 1995, s. 293

9 Henschen 2011; Henschen 2021.

Illu 1. Rabindranath Tagore få år før modtagelsen af Nobelprisen.¹⁰

i 1941, samt enkelte relevante tidsskrifter fra perioden – *Indiens Venner* og *Dansk Udsyn*. Artiklerne er fundet dels ved at gennemgå samtlige artikler om Tagore, som under og umiddelbart efter hans besøg blev trykt i syv københavnsbaserede aviser med vidt forskellige politiske holdninger og læsere: *Berlingske Tidende*, *Politiken*, *København*, *Kristeligt Dagblad*, *Socialdemokraten*, *Ekstra Bladet* og *Arbejderbladet*. Dels for den øvrige periodes vedkommende gennem Det Kongelige Biblioteks kartoteksregistre for *Politiken*, *Berlingske Tidende* og *Socialdemokraten* med supplerende søgninger i Mediestream.¹¹

Hvem var Tagore?

Rabindranath Tagore fødtes i 1861 i en af Bengalens¹² kendte familier. Hans far og farfar var ledere af bevægelsen Brahma Samaj, hvis reformerede hinduisme har haft

10 Generalstabens litografiska anstalt, Public domain, via Wikimedia Commons, https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/9/91/Rabindranath_Tagore_in_1909.jpg.

11 Det skal bemærkes, Mediestream ikke har tilvejebragt væsentligt nyt materiale; tværtimod har det understreget nogle af de problemer, der kan være ved at læne sig ensidigt op ad denne portals i øvrigt revolutionerende mulighed for kildesøgning: Dels kan det være praktisk vanskeligt at udskille dybdegående artikler fra enkeltomtaler i f.eks. en bogannonce, dels er der fortsat en del centrale medier, som ikke er en del af Mediestream. Det sidste gælder så centrale medier som *Kristeligt Dagblad* og *Politiken*, og selvom begge aviser er digitaliseret, er tekstgenkendelsen (OCR) af sidstnævntes avisarkiv så ringe, at man rent faktisk ikke kan søge sig frem til Tagore dér, selvom han er hyppigt omtalt. Denne artikel skal dermed også ses som et indlæg for den fortsatte værdi af kartoteksregistre – og for at de kan blive digitaliseret.

12 Det historiske område Bengalen i Nordøstindien spillede en central rolle økonomisk, politisk og kulturel rolle frem til Indiens selvstændighed, hvor det blev delt mellem Østpakistan (senere Bangladesh) og delstaten West Bengal i Indien.

stor betydning for det moderne Indien.¹³ Han voksede op midt i den litterære blomstring, som er blevet kaldt den bengalske renæssance og udsendte allerede i en alder af 17 sin første bog.¹⁴ Tagore spændte som kunstner over en række felter og beskæftigede sig igennem sit liv med poesi og komposition, skrev skuespil og dansestykker og udsendte politiske værker; i en alder af tres begyndte han at udstille egne malerier i en selvskabt stilart. Som sin lidt ældre kollega Tolstoj brugte hans sine arvede godser som udgangspunkt for en ideel landbrugsform – udstrakt selvbestemmelse til bønderne og moderne landbrugsmetoder, bl.a. nogle af Indiens første traktorer. Han deltog tidligt i den indiske selvstændighedsbevægelse, men lagde senere afstand til dele af den pga. sin antinationalistiske grundholdning. Som pædagog kombinerede han en del af disse forskellige sider i en integration af praktiske, boglige og kunstneriske færdigheder, og i 1901 grundlagde han en skole på ejendommen Santiniketan, der efterhånden blev udvidet til et universitet, Visva-Bharati. Ikke uden grund har en af de mest udbredte biografier undertitlen: *The Myriad-Minded Man*.¹⁵

Da Tagore op til 1912 besluttede at oversætte nogle af sine digte til engelsk, var han allerede midaldrende og havde slået sit navn fast som digter og tænker i hjemlandet. I England fik han kontakt til digteren W. B. Yeats, som redigerede *Gitanjali*, der udkom i 1912. Det er en samling af sansende digte, der bevæger sig i en besjælet verden med klare metafysiske træk. Den vakte umiddelbart genklang i Europa, og allerede kort efter udgivelsen udråbte toneangivende dele af det engelske litteraturmiljø Tagore til en af samtidens største digtere. *Times Literary Supplement* skrev f.eks.: "As we read the pieces we seem to be reading the psalms of a David in our time".¹⁶ Året efter fik Tagore nobelprisen,¹⁷ og i løbet af få måneder steg salget af *Gitanjali* og de oversættelser, der efterhånden fulgte den, til sensationelle højder. De næste år udkom Tagores værker på en række europæiske og asiatiske sprog. Ligheden mellem Tagores oprindelige værker, som den dag i dag er populære inden for det bengalske område, og de engelsksprogede udgaver, som dannede udgangspunkt for stort set alle oversættelser, er omdiskuteret: Tagore fravalgte eller var ikke i stand til at give dem det samme sofistikerede sprogspil og metrik på engelsk, og Yeats havde formentlig stor indflydelse på redaktionen af *Gitanjali*.¹⁸ Det er et relevant spørgsmål i forhold til den litterære kvalitet af de værker, der blev udgivet uden for det bengalske sprogområde, og misforholdet mellem Tagores fortsatte berømmelse i hjemlandet og næsten fuldstændige forsvinden på andre sprog. Men i forhold til samtidens indtryk betyder det mindre; her blev værkerne læst som autentisk, indisk litteratur, og det blev set som et

13 Kopf 1979.

14 Dutta & Robinson 1995, s. 78

15 Ibid. 1995.

16 Alam & Chakravarty 2011, s. 10

17 Vejen fra den umiddelbare anmeldersucces til nobelprisen beskrives i Dutta & Robinson 1995 (s. 184-187) og Hemmilä 2005 (s. 5-6).

18 Radice 2011, s. xviii ff; Sen 1966.

nybrud, at nobelprisen blev uddelt til en ikke-vestlig forfatter.¹⁹ Alene af den grund lå der latent i Tagores popularitet en stillingtagen til den koloniale orden.

Globaliseret intellektuel

Den litterære anerkendelse var forudsætningen, men ikke den eneste årsag til Tagores største og i hvert fald mest alsidige aftryk uden for Indien. Nogle af de senere årtiers værker om transnationale, historiske processer fremhæver Tagore som en af de personer, der med sin fysiske tilstedeværelse i en lang række lande tegnede en verdensomspændende kultursfære.²⁰ Tagore forstod nemlig i usædvanlig grad at 'globalisere' sin rolle som offentlig person. Tildelingen af nobelprisen blev anledning til en lang række rejser, som i de sidste knap 30 år af Tagores liv bragte ham til talrige byer i Europa, Amerika og Asien. Alle steder blev han interviewet af den lokale presse, talte for offentlige forsamlinger og på universiteter og opsøgte målrettet lokale forskere og kunstnere. Dermed er Tagore en af de rejsende indere, som i årene omkring århundredskiftet skabte en direkte forbindelse mellem subkontinentet og Europas og USA's intellektuelle. I 1893 havde religionernes verdenskongres i Chicago givet den religiøse tænker Vivekananda et gennembrud i særlig USA.²¹ I de følgende år var han med til at knæsatte en af sine centrale pointer om det materielle Vesten og det åndelige Østen som to komplementære størrelser, der tilsammen rummede byggestenene til den fremtidige verdensorden – en model der, som det vil fremgå, var central i forståelsen af Tagore, og også indgik hos den kristne konvertit Sundar Singh, der udbredte sit budskab om en mystisk forening med Gud,²² – han besøgte i øvrigt Danmark året efter Tagore – og hos Jiddu Krishnamurti, der blev en af de første indiske tænkere med base i både Europa/USA og Indien.²³ Disse indere var naturligvis kun få blandt en lang række andre tænkere fra den ikke-vestlige verden, der udnyttede periodens revolution inden for transportmuligheder og kommunikation.²⁴ Det der gør dem så centrale er, at de henvendte sig til og blev hørt af befolkningerne i Europa og USA. Åndeligheden og de af og til ret stereotype fremstillinger af 'Occidenten' over for 'Orienten' kan virke fremmede for en nutidslæser. Men fælles for dem var, at de agiterede for en globalistisk forståelse af en forbundet og i princippet ligeværdig verden,²⁵ og at de vandt en vis opbakning om deres synspunkter midt i imperialismens sidste årtier. Blandt dem havde Tagore den største gennemslagskraft

19 Jf. de kritiske, tenderende til racistiske kommentarer i bl.a. amerikanske presse, Hay 1962, s. 445

20 F.eks. Rosenberg 2012, s. 429, 575, 957, 960; Bayly 2004, s. 367.

21 Bayly 2004, s. 241-242.

22 Sharpe 2004; Söderblom 1922.

23 Williams 2004.

24 Rosenberg 2012, s. 960ff.

25 En forestilling som allerede grundlæggeren af bevægelsen bag Brahma Samaj, Ram Mohan Roy, havde agiteret for i første halvdel af 1800-tallet, Bayly 2004, s. 294.

og bevægede sig tydeligst fra det åndelige felt ind i det samfundskritiske. Det kan opstilles lidt firkantet sådan, at de metafysiske digte gav Tagore en global talerstol for holdninger, der vævede åndeligheden og transcendensen sammen med fremskridts-tro og socialt engagement. Adam K. Webb har beskrevet Tagore som en del af en uformel 'modmoderne' bevægelse,²⁶ der blev båret frem af modstanden mod industrialisering, militarisme, kapitalisme og til dels parlamentarisme, kombineret med længslen efter skønheden og det metafysiske, som var udbredt blandt en del af datidens europæere.²⁷ Samtidig har Pankaj Mishra peget på Tagore som både et forbillede og et modbillede for asiatiske antikolonialister.²⁸ Tagore stod i modsætning til dem af datidens fremskridtstænkere, der byggede på en mere rendyrket moderniserings- og sekulariseringsfilosofi. Han ønskede at de moderne landvindinger skulle bidrage til sociale fremskridt og opløftning af samfundets svagere grupper, men fremhævede samtidig det traditionsbundne landsbysamfund og kritiserede den urbane kultur, der blev skabt af industrialisme og kapitalisme. Han var erklæret internationalist og så den centraliserede nationalstat som udtryk for en kultur, der gav politisk frihed, men nedbrød den harmoni, som var målet for den menneskelige tilværelse. Det var en tænkning baseret på åndelige og filosofiske mellemregninger med rødder tilbage i indisk filosofi og debat, men Tagore knyttede vedvarende sit budskab til konkrete tiltag på alle planer fra afskaffelse af kolonialismen til pædagogik.

Helgen og mystiker: Tagores første inkarnation i Danmark

Allerede fra nobelprisåret udsendte Povl Branner og hans V. Pios boghandel Tagore på dansk og stod bag udgivelserne af alle Tagores internationale bestsellere: *Gitanjali: Sang-Ofre* (1913), *Blomsternes bevogter* (1914), *Flakkende fugle* (1917) *Halvmaanen* (1918), *Hungrige Stene* (1919), *Hjemmet og Verden* (1920) *Elskerens Gave* og *Skillevejen* (1921), *Posthuset* (1921), *Mine Erindringer* (1922), *Frugthøsten* (1923) og endelig *Ildfluer* (1926). Frem til Tagores eget besøg i Danmark var det stort set alene de bøger, anmeldelserne og tolkningerne af dem, der formidlede ham til en dansk offentlighed. Det var kun udsnit af Tagores samlede værker, et udsnit, der var dikteret af, hvad der var tilgængeligt på engelsk. Derfor kom Tagores engelske udgiveres ønske om at gentage succesen med *Gitanjali* til at påvirke hele verdens opfattelse af digterens værker; de er ikke udtryk for Tagores sociale tanker, men skulle "perpetuate the image of Tagore as a seer and a mystic poet",²⁹ der havde været indtrykket fra *Gitanjali* og havde banet

26 Webb 2008, s. 189-190.

27 Buchholz 2001.

28 Mishra 2012, s. 235-241.

29 Alam & Chakravarty 2011, s. 21.

vejen for nobelprisen.³⁰ Det havde selvsagt konsekvenser for billedet af Tagore: I *Rabindranath Tagore und Deutschland* vender Kämpchen sig flere gange imod det væv af 'orientalistiske' klichéer, der efter hans mening dækkede for forfatterskabet.³¹ Det var da også med træk af en indisk sagnskikkelse, Tagore i første omgang blev formidlet i den danske presse.

I *Kristeligt Dagblad* var hans biografi det centrale punkt i omtalen af nobelprisen 1913, som indsatte forfatteren i et klassisk indisk univers med dyb religiøsitet (han selv og en række af hans forfædre "æres af store Skarer som en Helgen") og verdensforsagelse (han har i "lange Tider" levet som "Eremit ved Padmafloden").³² Dele af det samme billede gik igen, men væsentligt mere udfoldet i Politikens kronik en uge senere ved Louis von Kohl, der samme år oversatte *Gitanjali* til dansk og *Blomsternes Bevogter* året efter.³³ Von Kohls begejstrede tekst hylder Tagore som det nutidige højdepunkt for et Indien, der på det åndelige og digteriske område langt overgår Europa; det er fortællingen om Østen som bevarer af værdier, som Vesten har mistet: "i Indien forstaar man endnu at elske Poesi, som man gjorde det i Evropa i Riddervisernes og Troubadourernes Dage".³⁴ Artiklen stiller krav til sin læser med en detaljeret kontekstualisering af Tagore i lyset af indisk religion og en lokal bengalsk og persisk/sufistisk tradition og er som sådan udtryk for den interesse og viden om Indien, der fandtes i visse dele af offentligheden og blev forsynet af det veletablerede miljø af forskere i indisk kultur og religion. En del af sidstnævnte var senere med til at formidle Tagore, f.eks. religionsforskerne Vilhelm Grønbech, der selv mødtes med Tagore under hans besøg, ligesom Edvard Lehmann, der skrev om Tagore i Salmonsens Konversationsleksikon samt indologen Poul Tuxen, der præsenterede Tagore under hans besøg i 1926. Kohl er dog ikke blind for indisk samtidskultur og refererer bl.a. til Tagores nevø, maleren Abanindranath Tagore. Men den dominerende vinkel er en sammensmeltning mellem manden Tagore og det sværmerisk-filosofiske indhold af de værker, der på den tid var udkommet på engelsk. Det samme var som nævnt tilfældet over hele Vesteuropa og USA, og det skete i anmeldelser, der af og til kammede over i noget næsten ekstatiske. I Danmark skrev den ellers ofte kyniske og sarkastiske Kai Friis Møller i sin anmeldelse af *Blomsternes Bevogter*: "Det er næppe for meget sagt, at denne Bog rummer nogle af de dejligste Elskovssange, der nogensinde er skrevet", og han kaldte dem "en vidunderlig eksaltation, som maaske aldrig har fundet saa gribende Ord paa noget Tungemaal".³⁵ I disse anmeldelser fremstår Tagore som repræsentant for et Indien, der er lig med sin fortid, som det hyppigt blev

30 Krishna Dutta og Andrew Robinson mener ligefrem, at Tagore ikke ville have fået prisen, hvis nobelkomiteen havde vidst, "that in far-off Bengal Tagore was a polemical critic of religious, social and political orthodoxy" (Dutta & Robinson 195, s. 185)

31 Kämpchen 2011, s. 6.

32 Kristeligt Dagblad 14/11 1913.

33 Politiken 20/11 1913.

34 Ibid.

35 Politiken 15/3 1914.

opfattet af samtidens europæere. Og dét gav anmelderne lejlighed til at demonstrere deres eget kendskab til traditionel indisk kultur.

Det var den holdning, der dannede hovedindtrykket, før Tagore for alvor slog igennem efter Første Verdenskrig: Tagore som repræsentant for en anden verden både i overført forstand som uskyldsren metafysisk 'profet' – en 'gæst fra en højere åndelig verden', som den tyske forfatter Keyserling udtrykte det³⁶ – og i mere konkret forstand som repræsentant for en anden verdensdel. Tagores egen dobbelte kontrast mellem det materialistiske/vestlige og det åndelige/østlige, som skinnede igennem de danske anmeldelser, var en central del af samtidens reception. Den amerikanske digter Ezra Pound følte sig angivelig som en hulemand med kølle, når han stod over for Tagores 'tusindårige civilisation og åndelighed'.³⁷ Det er alt sammen billeder af Indien, som har været umiddelbart genkendelige for den dannede læsere som centrale topoi i den europæiske fremstilling af Indien siden i hvert fald romantikken.³⁸ Denne retorik minder på mange måder om orientalisme i Saids forstand, hvor stereotype fremstillinger ses som udtryk for en europæisk trang til at underlægge sig andre kulturer.³⁹ Men det er ikke langt fra Tagores egen sprogbrug, og orientalismeprædikatet bør ikke medvirke til, at man underkender hans rolle som aktiv medskaber også i denne tidlige periode. Uanset hvad er det et meget selektivt billede: Ikke et ord om Tagores engagement i uafhængighedsbevægelsen eller om skolen i Santiniketan.

Den tidlige Tagore-reception trak på billedet af Indien som mystikkens land, der prægede flere intellektuelle miljøer fra slutningen af 1800-tallet og i mellemkrigstiden kom til udtryk hos Hermann Hesse, Romain Rolland m.fl.⁴⁰ En generation tidligere kunne man have forventet at møde indiens-begejstrede danske forfattere som Sophus Claussen og især Karl Gjellerup.⁴¹ Siden slutningen af 1800-tallet fandtes dyrkerne af Indien i organiseret form hos tilhængerne af teosofien, der var grundlagt som en sammensmeltning af indisk og europæisk tankegods. Og fra disse grupper kom en del af Tagores første støtter – Yeats var f.eks. teosof. I Danmark var Teosofisk Selskab blevet grundlagt i 1893, og en række af medlemmerne tog aktivt del i Tagore-dyrkelsen: den erklærede teosof komponisten Rued Langgaard skabte f.eks. Tagoreværket "Gitanjali-Hymner" i 1918,⁴² teosoffen, forfatteren og teatermanden Johannes Anker Larsen oversatte *Posthuset* i 1921, og teosoffen Angelica Kroman *Hungrige Stene og Hjemmet og Verden*. En sammenlignelig rolle spillede Indien for visse særlig konservative, der følte et slægtskab med Indiens traditioner i kraft om idéen om den fælles 'ariske' oprindelse – en holdning der var ret udbredt i Tyskland.⁴³ Herhjemme

36 Kämpchen 2011, s. 9.

37 Hay 1962: 442-443.

38 Jf. Halbfass 1981, s. 86ff.

39 Said 2002.

40 Jf. Sand 1994, s. 23; Holmberg 1988, s. 384.

41 Claussen 1982, s. 60-61; Munch-Petersen 1983, s. 38-39.

42 Viinholt Nielsen 1991, s. 214-215.

43 Manjapra 2014.

gjaldt det f.eks. i en vis udstrækning hos Tagores første oversætter Louis von Kohl med den tidstypiske betagelse af såvel asiatisk kultur som tysk åndsliv⁴⁴ og hans senere skæbnefælle – begge blev efter besættelsen anklaget for kollaboration –, den nationalservative Valdemar Rørdam, der oversatte *Elskerens Gave* og *Skillevejen* i 1921 og vel er den af oversætterne, der i dag er bedst kendt. Også han havde berøring med det østlige som forfatter til en rejsebog fra Østasien i 1920 og en bog om Buddha.⁴⁵

Efterhånden som Tagores litterære ry voksede var det imidlertid naturligt, at han også blev eksponeret af litterater, der ikke nødvendigvis tidligere havde haft berøring med østlig litteratur og tænkning. Det var f.eks. kritikeren Kai Friis Møller, der ud over sine anmeldelser oversatte *Halvmaanen* (1918), *Flakkende Fugle* (1917) og *Ildfluer* (1921). Her var det snarere Tagores status som et af tidens største litterære navne. Friis Møller havde i forvejen orientering mod den angelsaksiske litteratur, og hans nærmeste berøring med Indien ud over Tagore var en række Kiplingoversættelser. En anden oversætter fra denne gruppe var Ingeborg Seedorff, der havde *Frugthøsten* i 1923 som sin eneste offentlige udgivelse, men til gengæld som mor til Hans Hartvig Seedorff omgikkes en hel generations digtere.⁴⁶ På det tidspunkt var Indien kommet til at spille en anden rolle i den danske offentlighed.

Indien og verdenskrigen

I 1916 skrev religionsforskeren Vilhelm Grønbech:

måske skal det nu være alvor med at åbne for Indiens brede erfaring. Og skal der komme en fornyelse ad den vej, da er der ikke andet for end at blive Inder, som man blev Græker i renæssancetiden.⁴⁷

Ordene faldt i en anmeldelse, men det er oplagt at se kommentaren i lyset af samtidens krise. På det tidspunkt havde krigen i Europa allerede været længere end de fleste havde ventet. Som det allerede er påvist fra talrige vinkler betød Første Verdenskrigs chok et delvist sammenbrud for troen på fremskridtet og en voksende skepsis over for de gældende autoriteter – også kulturelle og religiøse. Her kom forestillingen om Indien til at spille en særlig rolle. Hinduismen og buddhismen var datidens bedst kendte ikke-abrahamitiske religioner, og gennem grupper som teosofferne havde billedet af Indien og indisk kultur allerede længe dannet en modpol til mange af de

44 http://www.denstoredanske.dk/Dansk_Biografisk_Leksikon/Kunst_og_kultur/Litteratur/Forfatter/Louis_v._Kohl.

45 Munch-Petersen 1983, s. 40; http://www.denstoredanske.dk/Dansk_Biografisk_Leksikon/Kunst_og_kultur/Litteratur/Forfatter/Valdemar_R%C3%B8rdam?highlight=valdemar%20%C3%B8rdam.

46 Politiken 9/5 1955.

47 Grønbech 1916, s. 445.

herskende normer i de vestlige lande.⁴⁸ Alene af den grund var det oplagt, at datidens bedst kendte inder Tagore kom til at danne en modpol til den europæiske samtid; med den finsk-svenske historiker Olavi Hemmiläs ord: "In a time when the West appeared to be living under threat of disintegration and when industrialism seemed like a cul-de-sac, he appeared to offer the promise of a return to a lost paradise".⁴⁹ Og Tagore tog denne rolle på sig og valgte at bruge sin nyvundne internationale berømmelse til at udbrede sin kritik af Første Verdenskrigs myrderier og af den brutale undertrykkelse af antikoloniale bevægelser i Indien, Sydafrika og Kina.⁵⁰ Ifølge den indiske historiker Reba Som begyndte det helt konkret med Tagores fjerde udlandsrejse til Japan i 1916:

It was not the mystic, serene philosopher-Poet of Gitanjali who travelled this time but an indignant and angry observer of international events, where militant aggressive nationalism was dominating and suffocating the nascent susceptibilities of less powerful countries.⁵¹

Det var altså et menneske med en politisk dagsorden, der kom til København i maj 1921 – og dermed blev konfronteret med en dansk offentlighed, som stort set kun kendte ham som en romantisk, orientalsk digter.

Tagore-mani i København

Besøget fandt sted på højdepunktet af Tagores vestlige berømmelse og havde Stockholm som endemål, hvor Tagore ville holde sin takketale for nobelkomiteen med otte års forsinkelse. Alle aviserne i undersøgelsen dækkede Tagores besøg i udførlige daglige artikler. Det giver mulighed for et øjebliksbillede af de informationer, københavnernes modtog om Tagore, hans værker og hans sag. Den 21. maj ankom Tagore med færgen til Gedser og blev hyldet af mindre deputationer i Nykøbing Falster, Næstved, Haslev og Roskilde frem mod Københavns Hovedbanegård.⁵² Her begyndte den ekstatiske stemning, som kom til at præge de næste par dage:

I samme Nu, Digteren sætter sine Fødder paa Perronen, opstaar der den syndigste Forvirring, fra alle Sider presser Mængden paa, og i vild Flugt stormer nu Tusinder med Øjnene stift hæftede mod den kjortelklædte Skikkelse hen ad Perronen, op ad Trapperne og ud gennem Hallen, Begejstringen er paa Kogepunktet, og Leveraabe- ne og Hurraraabene drøner gennem luften. Paa Pladsen foran Banegaarden entrer

48 Dixon 2001.

49 Hemmilä 2005, s. 1.

50 Ibid., s. 225.

51 Som 2009, s. 122.

52 Politiken 22/5 1921.

Illu 2.Tagore ved ankomsten til Købehavns Hovedbanegård 21. maj 1921. Nationaltidende 22. maj 1921.

Mængden hurtigt alle Vogne, Standere og lignende ophøjede Stader. Kuskene og Dragere bander, men der er intet at stille op, man maa lade Begejstringen rase ud.⁵³

Samme aften var Tagore gæst hos Studenterforeningen og blev hyldet med et fakkelgøt gennem Indre bys gader til D'Angleterre, hvor han stående på hotellets balkon modtog en hyldest fra studenterne og andre københavnere. Her skiftede forskellige hyldestaler med afsyngning af danske fædrelandssange, og aftenen sluttede med, at Tagore udråbte et leve for "Hjerternes Verdenssamfund", som han nu så virkeliggjort mellem Danmark og Indien. Efterfølgende trak den bevægede digter sig ifølge pressen tilbage og skrev det takkebrev til "det danske Folk", som denne artikels indledningscitater er hentet fra.⁵⁴ Andendagen bestod bl.a. i et velbesøgt pressemøde, og Tagore, der altid målrettet opsøgte intelligentsiaen i de lande han kom til, besøgte

53 Ibid.

54 København 24/5.

filosoffen Harald Høffding. Den næste offentlige fremtræden fandt sted på afrejse-dagen den 23. maj, hvor Tagore talte i Universitetets festsal. Salen var så overfyldt, at folk besvimele, og de flere tusinde mennesker, der var blevet nægtet adgang udviklede sig til en slags protestdemonstration, hvor et par personer brød ind i Universitetsbygningen gennem et vindue og krævede, at Tagore skulle tale på pladsen. Med en improviseret tale gennem vinduet begejstrede Tagore for sidste gang københavnere.

Barn eller mystiker

På baggrund af den tidligere opfattelse af Tagore som del af et åndeligt Indien må det for mange have virket som en mere eller mindre metafysisk skikkelse, der i 1921 stod for faktisk at materialisere sig på dansk jord. Ikke uden grund skrev digteren Fredrik Nygaard i *Politiken* på forhånd: "Rabindranath Tagore – saa mystisk fjernt du staar... / Hvordan vil du dig tegne imod den danske Vaar?"⁵⁵

Den dag Tagore ankom, havde *Politiken* forberedt to kommentarer ved siden af den udsendte journalists interview med digteren i toget fra Roskilde. Det drejer sig om ovenstående digt og et længere essay af forfatteren Christian Rimestad, der sætter Tagore i forhold til den europæiske litteratur siden det moderne gennembrud. Rimestad, der selv havde disputeret på en afhandling om Baudelaire,⁵⁶ skildrer Tagore som en slags forløser fra de kunstige krav, som naturalismen efter hans mening havde lagt på litteraturen: "Han har imødegaaet en Trang i Tiden: Han har givet Drømmeriet den immaterielle Næring, det har Behov." Og i modsætning til symbolisterne, hvis oprør blev elitært og utilgængeligt, så var udtryk og indhold ét, når det kom til Tagore: "Han synes at leve i en Uskyldstilstand, der intet kender til Verdens Smuds, Hverdagens Trivialitet og Alderens Plager."⁵⁷ Det var kort sagt i tråd med det tidligere omtalte, vestlige billede af Tagore, og dette syn blev da også kolporteret i en række af de af de andre portrætter, der blev trykt i anledning af besøget. Det gjaldt også Arbejderbevægelsens avis, Socialdemokraten, der næsten gav det drømmende og intuitive en social drejning, når de skrev, at Tagore var "forblevet et Barn" og med "Barnets Renhed i sit sind ikke er i Stand til at forstaa Livets Lavhed"⁵⁸ – infantiliseringen var mærkeligt nok en fast del af fremstillingen af det romantiske billede af Indien side om side med idéen om det urgamle og alvidende.⁵⁹ I BT blev det visualiseret med Tagore på forsiden i en collage med fodboldspillere og teksten: "Øverst i Hjørnet svæver sfærisk over alle jordiske Pokaler og Ærestrid den indiske Profet og Vismand Rabindranath

55 *Politiken* 21/5.

56 http://www.denstoredanske.dk/Dansk_Biografisk_Leksikon/Kunst_og_kultur/Litteratur/Forfatter/Christian_Rimestad.

57 *Politiken* 21/5 1921.

58 *Socialdemokraten* 22/5 1921.

59 Horn 2018.

Tagore. Mennesket lever ikke af Sport alene.”⁶⁰ Med sin klædedragt og sit skæg fandt mange, at Tagore var selve inkarnationen af østlig tænkning; og de danske medier strømmede da også over med beskrivelser, der kædede Tagores udseende sammen med hans tænkning: Han havde ”Profetskæg”,⁶¹ og ” ingen profane, vestevropæiske Flipper dækkede hans Hals.”⁶² Som sådan en direkte forlængelse af det billede af forfatteren, som var dannet i årene forinden. Men ret hurtigt blev det suppleret og stort set erstattet af en ganske anden historie.

Kolonialismekritik ad bagdøren

Allerede med de første interviews med Tagore kom historien om den åndelige forfatter til at træde i anden række eller i hvert fald dele opmærksomhed med en politisk og kulturkritisk vinkel. En række af portrætterne var allerede inden besøget kommet ind på Tagores politiske og sociale budskaber. Socialdemokraten havde inden omtalen af Tagores angivelige barnlige uskyld fremhævet hans indsats for selvstændighedsbevægelsen, men allertydeligst kom det til udtryk i Kristeligt Dagblad, der eksplicit fremhævede politikerens Tagore frem for digteren:

Og naar vi i Dag byder Tagore Velkommen til Danmark, da er det ikke saa meget paa Grund af hans skarpe Kritik af Vesten og Vestens Kultur, som i Tagores Øjne er materialistisk i Modsætning til Østens aandelige Kultur, selvom vi gerne vil lære ogsaa af denne sønderlemmende Kritik, og det er heller ikke paa Grund af Tagores politiske Stilling, som vi dog godt kan forstaa, men da er det først og fremmest paa Grund af den afgjorte Stilling, Indiens store Søn har taget overfor det, der har været og er Indiens Forbandelse, det hedenske Kastevesen og alt det, som derved hænger sammen af ondt og for Millioner af Mennesker fornedrende.⁶³

Hvad Tagores ”skarpe Kritik af Vesten” og ”hans politiske Stilling” nærmere bestod i, udfoldedes for alvor, da de første interviews med Tagore optrådte i Berlingske Tidende og Politiken dagen efter hans ankomst. De to avisers journalister havde talt med digteren i toget, og deres gengivelse har mere eller mindre samme hovedpunkter: Den indiske uafhængighed og særlig Gandhi – ”Masserne er ved at vaagne under Gandhis’ Førerskab”-⁶⁴, Tagores oplevelse af USA, som han lige havde besøgt, af Europa efter verdenskrigen og ikke mindst hans skole i Santiniketan. Det er tydeligt, at journali-

60 BT 23/5.

61 Politiken 22/5 1921.

62 Socialdemokraten 22/5 1921.

63 Kristeligt Dagblad 21/5 1921.

64 Berlingske Tidende 22/5 1921.

sterne var forberedt på den samfundsorienterede vinkel, og begge aviser lagde plads til belæringer fra Tagores side, hvad angik mulighederne for, at Europa kunne lære af Indien inden for bl.a. skolesystemet. Over de næste dage fulgte den øvrige presse efter: I det øjeblik avisernes kilder blev Tagore selv, var det, som om digtningen kom i anden række, og den romantiske fantasi forduftede. Det er også indtrykket af pressemødet dagen efter på D'Angleterre. Politiken havde allerede citeret Tagore for stærke politiske holdninger, men skrev alligevel:

Lørdagens Rabindranath Tagore var en blid, lidt rejsetræt Filosof, som i sine Udtalelser bevægede sig i Idealernes rene Luftlag og ængstelig undgik afgørende Domme. [...] Søndagens Tagore ændrede dette Billede. [...] Digteren og Læreren [var] traadt i Baggrunden for den nationale Agitator; den berømte Inder rettede et voldsomt Angreb paa Evropæernes Herredømme over hans ældgamle Hjemland.⁶⁵

Dette interview citeredes mere eller mindre udførligt i Dagbladet København, Politiken og Berlingske Tidende, og tilsvarende holdninger kom til udtryk i de andre aviser som kommentarer eller citater.⁶⁶ Tagore imødegik fordomme om, at englænderne gavnede Indien gennem logistik og fremskridt, at inderne ikke kunne styre sig selv, og at selvstændighedsbevægelsen kun skulle omfatte "de dannede Klasser". Tagore spurgte f.eks. retorisk, hvad europæerne ville sige til, at tyskerne regerede over dem og sammenlignede med Indien: "Det er ikke saaledes, siger han, at Inderne beklager sig over at blive daarligt regerede, maaske det engelske Styre er meget godt – men det er fremmed og deri ligger alle Inderes dyb Forurettelse."⁶⁷ Heller ikke i gengivelsen af Tagores forhold til vestlig kultur holdt aviserne sig tilbage. Referaterne gengav synet på krig og erobring som et grundlæggende træk ved nyere europæisk kultur: Vestlig videnskab havde revolutioneret mulighederne for at bedre menneskers behov, men nationalismen og herredømmet over andre folkeslag havde forrået Vesten – kort sagt "the spirit of conflict and conquest is at the origin and in the centre of the Western nationalism", som Tagore havde udtrykt det i bogen *Nationalism*.⁶⁸ Tagore formåede kort sagt ikke bare at få formidlet en kritik af kolonialismen, men også at tage afstand fra det 'bløde' argument for europæisk overherredømme, at det var noget midlertidigt, indtil landene kunne styre sig selv.⁶⁹ 'Østen' derimod var stadig i besiddelse af både inderlighed, filosofi og det menneskeværd, som moderniteten havde knust. Ved opholdets sidste offentlige arrangement, talen på Universitetet, forklarede Tagore bl.a., at det forfængelige, pralende og indbildske Vesten "bør vækkes op af sin døde

65 Politiken 23/5 1921.

66 Alle undtagen Arbejderbladet 23/5 1921.

67 Berlingske Tidende 23/5 1921.

68 Alam & Chakravarty 2011, s. 170.

69 Jf. Fischer-Tiné & Mann 2004, s. 4.

Maskintilværelse for at leve et Liv i alt hvad der er skønt og fint. [...] Da først følger Freden.”⁷⁰ Dermed trykte de københavnske aviser med holdninger fra Socialdemokratiet til det Konservative Folkeparti uden videre kommentarer en kritik af vestlig kultur som sådan og citerede samtidig den alternative ’modmoderne’ ideologi, som var rundet af en indisk debat.⁷¹

For en bredere offentlighed har det sikkert ikke været uden betydning, at Tagore flere gange fremhævede Danmark som forbundsfælle; noget som de fleste af aviserne noterede: ”Danmark er en lille Nation, Materialismen har endnu ikke slaaet sin jernhaarde Klo i dens Folkesjæl eller er trængt ind i dens inderste Marv”.⁷² Denne forestilling om, at Danmark havde en særlig opgave som en lille ikke-imperialistisk stat blev delt af andre i samtiden, bl.a. missionæren Anne Marie Petersen, der før havde agiteret for at Danmark skulle stille sig på den indiske uafhængighedsbevægelses side.⁷³

Kritik

Det bør ikke overraske, at udtalelserne vakte kritik; mere at den var sparsom: Tagores politiske holdninger er dog skydeskive for de to eneste egentlig kritiske artikler, der optrådte under besøget. Det er for det første i Ekstra Bladet, der fremstillede Tagores engagement i uafhængighedsbevægelsen som nærmest leninistisk:

han er med i den store og for Englands Verdensherredømme saa farlige Bevægelse i Indien, hvis Høvding er Gandhi, hvis Maal er Indiens Løsrivelse af det forhadte Fremmedherredømme, og hvis Midler er Summen af alle de Midler, der egnede til at føre til Maalet, hemmelige og aabenbare, lovlige og revolutionære, fredelige og blodige, blot de fører til Maalet!⁷⁴

Her var anstrøg af den frygt for ’de farvede folkeslag’, som også fandtes i tiden, og den sammenkobling mellem koloniherrødmme og den vestlige civilisations beståen, som var fremherskende i de store kolonimagter.⁷⁵ På denne baggrund virker det oplagt at spørge, hvad datidens politisk radikale strømninger mente om Tagore. 1921 er året efter Påskekrisen, og syndikalismen og kommunismen var levende aktører i dansk offentlighed. Kritikken i Ekstra Bladet stod ikke overraskende i diametral modsætning til Konrad Simonsens angreb i det kommunistiske Arbejderbladet. For Simonsen var Tagore nemlig slet ikke så radikal, som det blev påstået:

70 Kristeligt Dagblad 24/5 1921.

71 Jf. Webb 2008.

72 Politiken 24/9 1921.

73 Petersen 1919; Henschen 2019, s. 216.

74 Ekstra Bladet 23/5 1921.

75 Fischer-Tiné & Mann 2004, s. 13-16.

Illu 3: Tagore var et oplagt mål for satiretegnerne i 1921. Denne tegning af en af datidens største, Alfred Schmidt, rummer meget godt nogle af de følelser, som besøget fremkaldte: den entusiastiske begejstring men også forbløffelsen over at en ikke-europæisk kunstner kunne nå så langt uden fuldstændig at acceptere en europæisk norm – det havde været nemmere at forstå, hvis det hele i virkeligheden var et medie-stunt. Blæksprutten 1921

Tagore, hvis Broderskabs Idéer skal være de samme som Tolstojs, han indtræffer som en Fyrste, hvis Rige er af denne Verden; han rejser som en Verdens Fyrste, og de, der her modtager ham, var den officielle Videnskabs og Litteraturs Repræsentanter foruden andre af Bourgeoisiet.⁷⁶

Denne kritik var ikke skabt af Simonsen, også i andre lande, herunder Indien, blev Tagore angrebet af det yderste venstre, som så ham som en reaktionær nostalgiker.⁷⁷ Af alle danske artikler om Tagore var Arbejderbladets da også den eneste, der helt tydeligt stillede Tagores æstetik op som en modsætning til hans samfundsengagement: "hans digtning viser, at han er en stor Æstetiker. Er han mere? Vi har lov til at betvivle det!"⁷⁸

76 Arbejderbladet 25/5 1921.

77 Webb 2008, s. 197; Mishra 2012, s. 235-237.

78 Arbejderbladet 25/5 1921.

Voksende kritik

Efter den overvældende modtagelse kunne man have forventet, at Tagore blev et fast referencepunkt i tiden efter. Men, så mærkeligt det end lyder, var entusiasmen i 1921 toppen af en bølge, der trak sig hurtigt tilbage. Året efter udkom *Mine Erindringer*, så *Frugthøsten* i 1923 og *Ildfluer* i 1926. Herefter var det slut med nyudgivelser af Tagore før *Horoskopet* i 1963. Også efterspørgslen efter de tidligere bestsellere hørte op; fjerde oplag af *Flakkende fugle* udkom i 1922, det var det hele.⁷⁹ Lige som i det øvrige Europa og USA begyndte modtagelsen af Tagores bøger at gå fra det overstrømmende til det skeptiske. Det kan illustreres gennem Politikens anmeldelser af Tagores sidste værker på dansk⁸⁰: I 1923 udkom Tagores erindringer oversat af indiensmissionæren Esther Færing, der både kendte Tagore personligt og delte hans politiske holdninger.⁸¹ I Politiken, hvor hans værker hidtil havde fået overstrømmende anmeldelser, kaldte forfatteren Knud Poulsen erindringerne: "tørre og træede og bestyrker En i den Tro, at Tagore vist er en stærkt overvurderet Poet."⁸² Mere positiv bedømmelse fik Tagore af Otto Gelsted i anmeldelsen af *Frugthøsten*. Her var det tværtimod i manglen på det mystiske og åndelige (i "den rene Lyriks klare Form og Hold i en foreliggende Situation"), Gelsted fandt Tagores kvaliteter; hans eneste anke angik de steder, "hvor Tagores religiøse Følelse glider over i Mystik."⁸³ Altså stik modsat både Knud Poulsen og det tidligere dominerende syn på Tagore. Glesteds indledning indeholder da også en gengivelse af de danske litteraters håndtering af Tagore, som kan overraske med forløbet 1921 in mente: "Der blev i sin Tid skumlet en Del over, at han fik Nobelpræmien, og under sit Besøg i Kjøbenhavn vakte hans Kjortel og Skæg undren."⁸⁴ Gelsted var dog heller ikke selv fri for at knytte Tagore direkte til de klassiske forestillinger om Indien: Næsten med et ekko af Louis von Kohls kronik ti år tidligere og et ordvalg og en oplistning af sammenhænge, som få år senere ville være umulig at bruge, beskriver han Indien som "en fjern og lærerig Verden [...], hvis Aandsliv er os saa vanskeligt tilgængeligt, skønt det er skabt af den Race, vi selv tilhører".⁸⁵ På sæt og vis var han og Poulsen imidlertid enige om afvisningen af Tagores åndlighed – selvom det var fra forskelligt ståsted.

Man har givet flere svar på, hvorfor Tagore mistede sin berømmelse i Europa og USA. Hvis det var dårlige oversættelser og ensidigt udvalg,⁸⁶ hvorfor blev han så overho-

79 Med forbehold for oversete enkeltdigte udgivet i større eller mindre sammenhænge. I 1931 opførte Radioteatret f.eks. skuespillet *Chitra* i oversættelse af Mogens Lind (larm.fm: programoversigt 1931-02-24), og i 1935 oplæste Gabrielle Krebs *Maschi* i egen oversættelse (larm.fm: programoversigt 1935-10-03)

80 Her ses bort fra Christian Rimestads anmeldelse af Dagmarteatrets opførelse af Posthuset fire måneder efter besøget, som roste Tagores tekst men var skeptisk over for fremførelsen. (Politiken 24/9 1921).

81 Gandhi 1959.

82 Politiken 18/1 1923.

83 Politiken 23/11 1923.

84 Ibid.

85 Ibid.

86 Sen 1966, s. 286.

vedet læst i første omgang? Hvis det var hans kritik af 'Vesten',⁸⁷ hvorfor vakte det så ikke stærkt anstød tidligere? Heller ikke indflydelse fra amerikanske anmeldere er tilstrækkelig forklaring.⁸⁸ Det er formentlig en kombination af disse og andre årsager. I mangel af et entydigt svar virker det ikke urimeligt at henvise til et skift i tidsånden. Det var også mere eller mindre den tolkning, som samtiden gav. *Store Nordiske Konversations Leksikon* skrev i 1923 under opslaget "Rabindranath Tagore":

I en materialistisk og realistisk Periode maatte hans Stemningslyrik virke forfriskende; men Europa var allerede ad andre Veje i Færd med at arbejde sig frem paany til et idealistisk Livssyn, og den Filosofi, T. har at bringe, gør et dilettantisk Indtryk paa en, ved europæisk skolet, i Kristendommen opdraget Bevidsthed.⁸⁹

Tagore var altså blevet skæv i forhold til tidsånden, og det bratte skifte understreges yderligere, hvis man sammenligner ovenstående med artiklen om "bengalsk Litteratur" i samme leksikon, men i et bind, der udkom syv år tidligere. Her blev Tagores digtning rost og hans nobelpris beskrevet som fuldt berettiget.⁹⁰ På den baggrund kan det ikke undre, at det langt fra tiltrak sig den samme opmærksomhed i dagspressen, da Tagore igen kom til Danmark fra den 6. til den 7. september 1926.

Danske antikolonialister

I *Tagore in Sweden* skriver Hemmilä, at Tagores antikolonialistiske retorik "contributed to the waning of his popularity in the West after just a few years."⁹¹ Det sidste synes ikke at have været tilfældet i Danmark, hvor hans politiske holdninger netop generelt blev positivt modtaget, og hvor de negative kommentarer fra hans senere besøg fokuserer på rent kunstneriske værker. Men det er ikke helt uden forbindelse til de danske forhold, for det, der blev tilbage, efter at det skønlitterære forfatterskab mistede status, var netop 'den anden Tagore'. I årene efter sit første besøg havde Tagore fået en ny bastion i de voksende kolonialismekritiske miljøer. Det samme gjaldt i udlandet. I USA fulgtes nedgangen for Tagores poesi f.eks. af en større opmærksomhed om andre dele af mandens virke, nemlig hans kulturkritik og pacifisme, som ganske vist over en bred kam blev afvist i den brede offentlighed, men sikrede Tagore en varig status i amerikanske fredsmiljøer.⁹²

87 Hemmilä 2005, s. 18.

88 Stinus 1983, s. 21.

89 Anonym 1923, s. 35.

90 Anonym 1916, s. 462.

91 Hemmilä 2005, s. 18.

92 Hay 1962, s. 460.

Hvor besøget i 1921 i høj grad havde været orkestreret af Branner og Studenterforeningen som en offentlig fejring i klassisk borgerlige rammer – så møder man senere Tagore sammen med personer med tilknytning til datidens internationalistiske miljø af fredsvener, højskolefolk og en del missionærer. I dette miljø spillede Indien og landets selvstændighedsbevægelse en særlig rolle som dokumenteret af fredsforskeren og -aktivisten Holger Terp.⁹³ Højskolemanden Jens Rosenkjær havde f.eks. valgt Indiens selvstændighedsbevægelse som emnet for den indledende artikel, da han grundlagde Askovs kulturtidsskrift *Dansk Udsyn* i 1921. Her blev Tagore naturligvis nævnt.⁹⁴ Den Tagore, der viste sig her, var i mindre grad digteren og i højere grad antinationalisten og pædagogen. Da Povl Branner for sidste gang forsøgte sig med en Tagore-udgivelse, var det da også højskolemanden Jens Marinus Jensen, der var forfatter til *Rabindranath Tagore – Træk af hans Levned*.⁹⁵ Her er der selvstændige kapitler om Tagores ikke-kunstneriske sider – ”Tagores Skole”, ”Folkets Mand” og ”Østen og Vesten” – og bogen henvender sig eksplicit til et miljø ud over det skønlitterære, nemlig ikke kun dem, der har læst hans bøger, men også ”den voksende Kreds af danske Læsere, som interesserer sig for Indien og indiske Forhold”.

Det var disse miljøer, der kom til at tegne receptionen af Tagore i de næste år. Det første tegn på det ser man i det noget afdæmpede besøg i 1926. Denne gang talte Tagore i Odd Fellowpalæet efter en indledning af indologen Poul Tuxen og på et af fredsbevægelsens centre, den internationale Højskole i Helsingør, men ellers bød besøget ikke på møder med offentligheden. Kristeligt Dagblad, der fem år tidligere havde haft Tagore som den centrale forsidehistorie over flere dage, gav ankomsten følgende bemærkning:

Da Nobelpristageren, Inderen Rabindranath Tagore, for nogle Aar siden var i København, var der ingen Grænser for den Opmærksomhed, han var Genstand for [...] denne Gang gled hans Ankomst ret upaaagtet ind mellem Dagens Begivenheder. Saadan kan en Ballon svinde ind, naar den mere end til Hælvtten har været pustet op med Nysgerrighed og lignende ved megen Reklame i Sving satte Følelser.⁹⁶

Den tidligere begejstring blev altså forklaret som udtryk for det, der i dag ville kaldes hype; en overdrevet selvgenererende mediedækning. Også foredraget i Odd Fellowpalæet blev bedømt kritisk i avisen: ”En hel Del af Tilhørerne i den omtrent fyldte Sal viste ved at gaa, at de ikke fik noget ud af det.”⁹⁷ Berlingske Tidende var mere positiv i sin dækning, men med et distancerende fokus på fremtoning frem for ind-

93 Terp 2005, s. 29-30.

94 Rosenkjær 1921, s. 18.

95 Jensen 1925.

96 Kristeligt Dagblad 7/9 1926.

97 Kristeligt Dagblad 8/9 1926.

holdet af hans tekster – ”Rabindranath Tagores Ansigt, hans Øjne, hans fine Mimik og maaske først og sidst hans fine Hænder, der flagrede som Blomsterblade i Luften, fortalte mere end nok.”⁹⁸ Også i de andre aviser var dækningen begrænset, og Tagores politiske holdninger og hans stillingtagen til indiske forhold i øvrigt blev stort set ikke omtalt. Alt i alt var virkede besøget fattigt, mødet med Georg Brandes, som Tagore havde ønsket denne gang, var positivt men måske også lidt på det jævne: ”Tagore aabenhjertig, menneskelig, livlig Samtale.” noterede Brandes i sin dagbog.⁹⁹

Lukket internationalisme

I slutningen af 1920'erne tog Tagore en ny udtryksform op i form af malerier og tegninger i en skitseagtig, ekspressionistisk stil. Fra maj 1930 og et år frem turnerede en samling af billederne i en række byer i Europa og USA, hvor de delte vandene mellem de fuldstændig afvisende anmeldelser og dem, der så Tagores værker som netop svarende til ”the most recent researches of the painters of the West”, som en fransk beundrer udtrykte det.¹⁰⁰ 9. august 1930 åbnede udstillingen med akvareller og tegninger på Charlottenborg. Tagore var selv med til ferniseringen og mødte repræsentanter for dansk kulturliv, forlagsbranche og videnskab. Udstillingen blev omtalt i pressen, men anmeldelserne i de store aviser var blandede. Politiken karakteriserede billederne med en vis undren: ”Intet af dem har noget Navn. Det er mærkeligt stiliserede Portrætter, Kunst, der er skabt ud af en Digers Underbevidsthed, Drømme og Tanker og Følelser”.¹⁰¹ I Berlingske Tidende var udstillingen derimod hovedhistorien på forsiden,¹⁰² mens Kristeligt Dagblad var knap så positiv: ”Her er en gammel Mand, hvis æstetiske Indstilling er grundlagt og fæstnet indenfor en overordentlig sluttet Kreds, pludselig gledet ud i et Virvar af Skoler og Stilarter, og Resultatet er blevet derefter.”¹⁰³ Avisen konkluderede dog forbeholdent: ”Interessant er Udstillingen, fordi den viser os en intim Side af Manden”.¹⁰⁴ Der var altså stadig en vis interesse for kunstneren Tagore, men avisdækningen i øvrigt viser at den var snævert knyttet til det konkrete event; hans bøger blev ikke genlæst.

I mellemtiden var det politiske miljø af fredsaktivister begyndt at blive mere organiseret. Samme år blev Indiens Venner stiftet med aktivisten Ellen Hørup som drivende kraft og et klart politisk sigte til fordel for indisk uafhængighed, identificeret med Gandhis ikke-voldsprincipper. Her mødtes tidligere dyrkere af indisk mystik som antroposoffen Carl Vett og missionærer, der havde personlige erfaringer med

98 Berlingske Tidende 9/9 1926.

99 Brandes Dagbog 8/9 1926, www.kb.dk/brandesdagbog

100 Citeret i Dutta og Robinson 1995, s. 289

101 Politiken 10/8 1930.

102 Berlingske Tidende 10/8 1930.

103 Kristeligt Dagblad 10/8 1930.

104 Ibid.

frihedskampen som Johann Bittmann og Anne Marie Petersen med internationalister og pacifister som Jens Rosenkjær og Hørup selv. I foreningens blad blev der løbende trykt artikler af og om Tagore.¹⁰⁵

Denne styrkede inderkreds af Indiensvenlige kræfter forsøgte at give ham en større opmærksomhed, dels ved at skrive i pressen dels ved at fremme Tagore i forbindelse med hans besøg. Efter udstillingsåbningen fremsagde Tagore to digte i Statsradiofonien, og det er oplagt at se det i lyset af, at Rosenkjær på det tidspunkt var et af to ministerudnævnte medlemmer af rådets programudvalg. Foredraget blev indledt og oplæst af Højskoleforstander Peter Manniche, grundlæggeren af Den Internationale Højskole i Helsingør.¹⁰⁶ Hvor den verdensforsagende tone i mange af Tagores digte tidligere havde skygget for hans politiske tanker, var det her omvendt: I Berlingske Tidendes dækning af udsendelsen hed det, at Tagores digte udsprang af hans beslutning om at "*rejse sine Landsmænd*".¹⁰⁷ I forlængelse heraf blev Tagore, som det havde været tilfældet lige fra hans gennembrud i Europa, set som en brobygger, også æstetisk: "Tagore er den første Digter i hvem Vest og Øst mødes i Harmoni".¹⁰⁸ Disse forestillinger om en almen menneskelig livsform, blev der bygget bro til på foredraget på Borups Højskole, hvor Tagore talte om sin kunst og om kunsten generelt som et harmonisk og transcenderende element i livet: "Al Kunst er Følelse, Geniernes Kunstværker er et Forsøg paa at genskabe, hvad de følte i Inspirationens Øjeblik. Disse Følelser skænker de hele Menneskeheden, baade fattige og rige."¹⁰⁹ Efter foredraget udtalte højskolens medforstander Rosenkjær: "De, Dr. Tagore, formaar at bygge Broen mellem Østen og Vesten, gennem Deres Foredrag er vi kommet Deres fjerne Land Betydelig nærmere."¹¹⁰

I de følgende år var Indiens Venner stort set alene om at omtale Tagore i dansk offentlighed. Foreningen blev allerede nedlagt i 1938, bl.a. på grund af uenigheder om holdningen til Gandhi. På det tidspunkt var også Tagore forsvundet ud af den danske offentlighed – et af de sidste eksempler er Politikens kronik 8. august 1934, hvor Ellen Hørup havde oversat Tagores beretning fra den netop overståede Ruslandsrejse.¹¹¹ Uden for denne type særlige fora var det meget sparsomt, hvad den brede offentlighed fik af oplysninger om Tagore fra slutningen af 1920'erne.

En sammenhængende medierepræsentation i Danmark fik Tagore i virkeligheden først igen efter 7. august 1941, da han døde i sit barndomshjem i Kolkata, og allerede dagen efter kunne de danske aviser trykke hans nekrolog. Det var en blandet modta-

105 Indiens Venner 1930-1938.

106 Tagores første optræden i Danmarks Radio var tilsyneladende den 10. maj, hvor Gabrielle Krebs læste fra *Blomsternes Bevogter* og *Elskerens Gave* som led i en "Indisk Aften" (larm.fm: programoversigt 10-05-1926).

107 Berlingske Tidende, 10/8 1930.

108 Ibid.

109 Ibid.

110 Ibid.

111 Politiken 8/8 1934.

gelse set over de forskellige aviser. Karakteristisk nok fik han den hårdeste kritik fra konservativt hold: "Meddelelsen om den indiske Digter-Filosof Rabindranath Tagores Bortgang forundrer, man havde en ubestemt fornemmelse af, at han for længst var død."¹¹² indledte litteraten Hakon Stangerup sin nekrolog i Nationaltidende 8. august 1941. Med reference til besøget i 1921 skrev Stangerup: "Da Inderens Kaftan blev pakket ned i Kufferten, og hans profetiske Skæg forsvandt fra d'Angleterre, kunde intet mere dække over Værkernes pæne Almindelighed." De øvrige anmeldelser var mere positive, men de indeholder alle sammen et næsten undrende tilbageblik på Tagores fortidige berømmelse. Litteraten Emil Frederiksens nekrolog i Kristeligt Dagblad kom f.eks. kort omkring Tagores arbejde som pædagog, men så primært digteren som levn fra en anden tid; en slags generationsdigter: "For os var hans dybsindige, sarte, idyllisk-fromme Poesi et Pust af Idealisme i en ond og forvirret Tid".¹¹³ Socialdemokratens nekrolog var den mest alsidige og mest positive. Den omtalte Tagores betydning både pædagogisk og som del af uafhængighedsbevægelsen, men vurderede også, at "den nuværende haarde Tid har ikke brug for en Mand af hans milde Støbning."¹¹⁴ Også Politikens anonyme nekrolog fremstillede Tagores betydning uden for digtningen, næsten som det skete i 1921 men nu med en kritisk distance: "Maaske var han lige saa lidt som Tolstoi Tænker i den evropæiske Betydning af Ordet, men det blev ikke destomindre meget mere som Tænker end som Digter, at han fik sin internationale Stilling som Vismanden af Guds Naade".¹¹⁵ Alt sammen distancerende fremstillinger af Tagore som udtryk for en filosofi, der – sine kvaliteter til trods – ikke var umiddelbart forenelig med en europæisk situation.

Efter Tagores død er der så langt mellem omtalen af Tagore i dansk presse, at det knap nok giver mening at tale om en selvstændig dansk reception. Det kan undre, hvis man kort ser på den generelle omtale af Tagores hjemland. Allerede i 1950'erne havde bl.a. udviklingstanken og afkoloniseringen ført til en kraftig vækst i formidlingen af de tidligere kolonier og efterhånden selvstændige stater i Afrika og Asien,¹¹⁶ og Indien og hinduismen fik endnu mere opmærksomhed i Europa med ungdomsbevægelserne fra slutningen af 1960'erne. På den baggrund kan det overraske, at Tagore ikke blev relanceret som en tænker, der netop forenede det sociale og det åndelige. Måske faldt Tagores kobling mellem spiritualitet og samfundsreform alligevel ved siden af som hverken rent åndelig eller rent 'social' – jf. mellemkrigstidens venstreorienterede kritik af Tagore. I Politikens Verdenslitteratur fra 1973, hvor netop det sociale engagement hos forfatterne på tidstypisk vis udgør en rød tråd, skriver Frede Møller-Kristensen kun indirekte og korfattet "i sine sidste år røbede han en vis forstå-

112 Nationaltidende 8/8 1941.

113 Kristeligt Dagblad 8/8 1941.

114 Socialdemokraten 8/8 1941.

115 Politiken 8/8 1941.

116 Henschen 2014.

else for de socialt engagerede forfattere”.¹¹⁷ Men omtalen er simpelthen for sparsom til at konkludere noget: Med forbehold for oversete genudgivelser af enkelte tekster i antologier o.l.¹¹⁸ opgiver Artikelbasen kun fire artikler fra de sidste 60 år med Tagore som hovedemne¹¹⁹ og larm.fm kun to temaradioudsendelser fra 1980.¹²⁰ Undtagelsen er *Flakkende Fugle* fra 2013 i Rasmus Klitgaard Hansens oversættelse, som er den første af et helt Tagore-værk siden 1920’erne.¹²¹

Hymne til Indien

Receptionen af Tagore frem til han forsvandt fra offentligheden kan opsummeres som historien om, hvordan et enkeltindivid (efter alt at dømmes takket være egen kraft) løsrives fra de orientalistisk farvede klichéer, der omgærdede det, og ender med at rette en konkret kritik imod de vestlige samfund og mod kolonialismen – og få opbakning til det. Det er en interessant position, ikke mindst fordi Tagores største popularitet falder sammen med kolonialismens afsluttende fase med begyndende befrielsesbevægelser i en række lande, herunder i Tagores eget hjemland.

I årene efter Første Verdenskrig havde koblingen mellem det anti-materialistiske og det socialt reformistiske en reel klangbund, som banede vejen ind i dansk offentlighed for Tagores tænkning og med den Indien og den antikoloniale bevægelse. På hovedlinjerne i denne proces adskiller Danmark sig måske kun i ringe grad fra lande som Tyskland eller USA. Men det er alligevel en selvstændig historie, for selvom Tagore gled ud af den kollektive bevidsthed drejer det sig om en cirkulationsproces, hvor hans reception krydser igennem de forskellige miljøer, som beskæftigede sig med Indien, hvad enten det var som mystikkens land eller som et forbillede for en ny verdensorden. Tagore-receptionen er i den forbindelse et net, der indfanger nogle af de tanker, der i en bredere forstand blev tænkt i Danmark om kultur, international politik osv. Den viser bl.a. den spæde start på nogle af de tankemønstre, som det var muligt at danne om disse spørgsmål, jf. forestillingen om småstaten Danmark som en særlig oplagt ven af kolonierne – en tankegang der fik stor betydning i efterkrigstidens udviklingspolitik. Indiens store tiltrækningskraft på mellemkrigstidens antikrigs- og internationalistiske bevægelse fremgår tydeligt, når man læser tidsskrifter som *Dansk Udsyn*.

De senere årtiers historieskrivning har på afgørende måder nuanceret billedet af vidensudveksling som noget, der udgik fra Europa og USA og bredte sig til resten af verden; selv under kolonialismens guldalder bidrog ikke-vestlige videnskabsfolk og

117 Møller-Kristensen 1973, s. 542.

118 Jf. Tagore 2004.

119 Henschen 2021; Henschen 2011; Syberg 1997; Syberg 1995; Denman 1995.

120 Larm.fm: programoversigt 1979-08-13; 1981-09-13.

121 Tagore 2013.

rejsende til at forme billedet af deres hjemlande.¹²² Det skete imidlertid hovedsageligt inden for miljøer af eksperter og kendere af de pågældende lande; den videre udbredelse til den brede befolkning foregik gennem vestlige forskere og skribenter. Tagore fremstår som en markant undtagelse fra denne regel: Aldrig før havde medier over hele verden i den grad stået åbne for en samtidsdiger og samfundstænker fra den koloniserede del af verden, og Tagores talrige rejser var ikke bare med til at formidle hans egne værker, indisk religion og kultur. Hans stærke politiske og kulturkritiske holdninger eksponerede offentligheden for et angreb på den koloniale dagsorden, på vestens iscenesættelse af kolonialismen som et civiliseringsprojekt og på etablerede dele af datidens europæiske kultur og politik. Et glimt af dét får man i en af Kristelig Dagblads sidste Tagore-artikler fra besøget 1921:

Mangen Student, som har hørt ham i disse Dage, gaar nu og nynner paa Omkvædet af Tagores hymne til Indien, som han oplæste i Søndags: Bharata draw-ja vidhadha, djaja hai, djaja hai, djaja hai – Indien Rigdommens giver, Sejr for dig, Sejr for dig, Sejr for dig.¹²³

Det sidste er en (ikke fejlfri) gengivelse af det digt, der en generation senere under titlen *Jana Gana Mana* blev Indiens nationalsang. Det er et billede og ikke en reportage, men koncentrerer en (kort) tid, hvor det ikke virkede urimeligt at forestille sig danske studerende, der åbent identificerede sig med i hvert fald ét ikke-europæisk lands opgør med kolonialismen.

Litteratur

- Alam, Fakrul og Chakravarty, Radha (red) 2011: *The Essential Tagore*. The Belknap Press of Harvard University Press. DOI:10.2307/j.ctvmx3jlk
- Andersen, Frits 2010: *Det mørke kontinent?: afrikabilleder i europæiske fortællinger om Congo*. Aarhus Universitetsforlag.
- Anonym 1916: "bengalsk Litteratur". **P. A. Rosenberg**: *Store nordiske Konversationsleksikon: en nordisk Encyklopædi. Bind II*. Store nordiske Konversations-Leksikons Forlag
- Anonym 1923: "Rabindranath Tagore". **P. A. Rosenberg**: *Store nordiske Konversationsleksikon: en nordisk Encyklopædi. Bind XXIII*. Store nordiske Konversations-Leksikons Forlag.
- Bayly, C. A. 2004: *The Birth of the Modern World*. Blackwell Publishing.
- Buchholz, Kai et al. (red.) 2001: *Die Lebensreform*. Hauser-Media/Verlag Häusser.

122 Manjapra 2014; Kapil 2007; Chakrabarty 2000.

123 Kristeligt Dagblad 24/5 1921.

- Chakrabarty, Dipesh 2000: *Provincializing Europe: Postcolonial Thought and Historical Difference*. Princeton University Press. DOI: 10.1515/9781400828654
- Chowdhury, Supatra (2009), "Tagore's Visits to Denmark 1921, 1926 and 1930", *Rabindra Biksha*, 50, 87-103.
- Claussen, Sophus 1982: *Sophus Claussens lyrik: tekstkritisk og kommenteret udgave, bd 2*. Det danske Sprog- og Litteraturselskab, Gyldendal.
- Cannadine, David 2001: *Ornamentalism. How the British Saw Their Empire*. Allen Lane, The Penguin Press. DOI: 10.2307/20050288
- Denman, A. M. 1986: "Tagores mål var at leve enkelt og tænke ædelt". *Frederiksborg Amts avis* 31. maj, s. 8.
- Dixon, Joy 2001: *Divine Feminine: Theosophy and Feminism in England*. JHU Press.
- Dutta, Krishna og Robinson Andrew 1995: *The Myriad-Minded Man*. Bloomsbury.
- Eide, Elisabeth og Simonsen, Anne Hege 2008: *Verden skapes hjemmefra: pressedekningen av den ikke-vestlige verden 1902-2002*, Oslo.
- Fischer-Tiné, Harald og Mann, Michael (red.) 2004: *Colonialism as Civilizing Mission. Cultural Ideology in British India*, Anthem South Asian Studies.
- Gandhi, Mohandas 1959: *My Dear Child: Letters From M K Gandhi To Esther Faering*. Navajivan Publishing.
- Halbfass, Wilhelm 1981: *Indien und Europa: Perspektiven ihrer geistigen Begegnung*. Schwabe Verlag.
- Hay, Stephen N. 1962: "Rabindranath Tagore in America". *American Quarterly*, 1962, Vol. 14, No. 3, s. 439-463.
- Hemmilä, Olavi 2005: *Tagore in Sweden*. The Embassy of Sweden in New Delhi.
- Henschen, Daniel 2011: "Indisk forfatter tog danskerne med storm". *Kristeligt Dagblad*, 14. november.
- Henschen, Daniel 2019: *Da danskerne ville omvende verden*. Gad.
- Henschen, Daniel 2021: "En tørst i tiden". *Weekendavisen*, 21. maj.
- Hinrup, Hans J. 1997: *Hvilken farve har blodtørst?: en analyse af danske avisers Kinastof i år 1900*, Århus.
- Hinrup, Hans J. og Gregersen, Bo 1991: *Dansk Kinabibliografi: Danish China bibliography*, Aarhus.
- Holmberg, Åke. 1988: *Världen bortom västerlandet*. Acta Regiae Societatis Scientiarum et Litterarum Gothoburgensis, 28, 34. Kungl. Vetenskaps- och Vitterhets-Samhället.
- Horn, Elija 2018: *Indien als Erzieher: Orientalismus in der deutschen Reformpädagogik und Jugendbewegung 1918-1933*. Verlag Julius Klinkhardt
- Houken**, Aage 1949: *Knud Poulsen: liv og forfatterskab*. Gyldendal.
- Jensen, Jens Marinus 1921: *Rabindranath Tagore – Træk af hans Levned*. V. Pio.
- Kapil, Raj 2007: *Relocating Modern Science: Circulation and the Construction of Knowledge in South Asia and Europe 1650-1900*. Palgrave Macmillan.

- Kämpchen, Martin 2011: *Rabīndranāth Tagore und Deutschland*. Deutsche Schillergesellschaft / Deutsches Literaturarchiv.
- Kopf, David 1979: *The Brahmo Samaj and the Shaping of the Modern Indian Mind*. Princeton University Press.
- Manjapra, Kris 2014: *Age of Entanglement: German and Indian Intellectuals Across Empire*. Harvard University Press.
- Mishra, Pankaj 2012: *From the Ruins of Empire*. Allan Lane.
- Munch-Petersen, Erland 1983: "Lampen på floden – Indien i dansk skønlitteratur". Kika Mølgaard (red.): *Indien – Danmark: forbindelser og samarbejde*. Den indiske ambassade i Danmark, s. 34-43.
- Mølgaard, Kika 1983: "Tagores og Nehrus besøg i Danmark". Kika Mølgaard (red.): *Indien – Danmark: forbindelser og samarbejde*. Den indiske ambassade i Danmark, s. 100-103.
- Møller-Kristensen, Frede 1973: "Den indiske litteratur". F.J. Billeskov Jansen et al. (red.): *Verdens litteraturhistorie. Bd. 10. Århundredskiftet 1890-1920*. Politikens Forlag.
- Petersen, Anne Marie 1919: *Danmarks Verdensmission*. Det Danske Missionselskab.
- Radice, William 2011: "Introduction". Rabindranath Tagore: *Gitanjali*. Penguin Books India.
- Rosenberg, Emily S. 2012 (red): *A World Connecting: 1870-1945*. Belknap Press of Harvard University Press.
- Rosenkjær, Jens 1921: "Hvor Øst og Vest mødes". *Dansk Udsyn, nr. 1. 1. Aargang*. Askov Højskole s. 3-25.
- Said, Edward 2002: *Orientalisme. Vestlige forestillinger om Orienten*. Roskilde Universitetsforlag.
- Sand, Erik Reenberg 1994: "Nogle træk af Indiensreceptionen i Vesten og Danmark i nyere tid". Erik Reenberg Sand & Peter B. Andersen: *Indiske Religioner i Danmark*. Chaos. S. 4-29.
- Sen, Nabaneeta 1966: "The "Foreign Reincarnation" of Rabindranath Tagore". *The Journal of Asian Studies*. Vol. 25, No. 2 (Feb., 1966), s. 275-286.
- Sharpe, Eric 2004: *The riddle of Sadhu Sundar Singh*. Intercultural Publications.
- Som, Reba 2010: *The Singer and His Song*. Penguin India.
- Stinus Erik 1983: "Indisk litteratur i Danmark". Kika Mølgaard (red.): *Indien – Danmark: forbindelser og samarbejde*. Den indiske ambassade i Danmark, s. 17-33.
- Syberg, Karen 1995 : "En evaluering af Vesten". i *Information* 22. april, s. 32.
- Syberg, Karen 1997: "Indiens åndelige arv". *Information* 14. august, s. 1.
- Söderblom**, Nathan 1922: *Tre livsformer*. Geber.
- Tagore, Rabindranath 1913: *Gitanjali: Sang-Ofre*. Pio.
- Tagore, Rabindranath 1914: *Gitanjali; Blomsternes bevogter*. Pio.
- Tagore, Rabindranath 1917: *Flakkende fugle*. Povl Branner.
- Tagore, Rabindranath 1918: *Halvmaanen*. Pio.

- Tagore, Rabindranath 1919: *Hungrige Stene*. Pio.
- Tagore, Rabindranath 1920: *Hjemmet og Verden*. Branner.
- Tagore, Rabindranath 1921: *Elskerens Gave og Skillevejen*. Pio.
- Tagore, Rabindranath 1921: *Posthuset*. Pio.
- Tagore, Rabindranath 1922: *Mine Erindringer*. Pio.
- Tagore, Rabindranath 1923: *Frugthøsten*. Pio.
- Tagore, Rabindranath 1926: *Ildfluer*. Pio.
- Tagore, Rabindranath 1963: "Horoskopet". Niels Kaas Johansen (red.): *Indiens stemme: noveller af vor tids betydeligste indiske forfattere*. Jespersen og Pio
- Tagore, Rabindranath 2004: "Det, som knuger mig, er det min sjæl". Lillian Hjorth & Vigdis Hjorth (red.): *Læsebog for levende*. Carlsen.
- Tagore, Rabindranath: *Flakkende Fugle 2013*. Løvens Forlag.
- Terp, Holger 2005: *Danish peace history. Working paper (Danish Peace Academy)*
- Wentzel, Knud 2011: *Mystiker og digter – Anker Larsens Liv og forfatterskab*, Syddansk Universitetsforlag.
- Viinholt Nielsen, Bendt 1991: *Rued Langgaards Kompositioner – Annoteret værkliste*. Odense Universitetsforlag.
- Williams, Christine 2004: *Jiddu Krishnamurti: World philosopher (1895–1986): his life and thoughts*. Motilal Banarsidass.

Websteder

- Artikelbasen: Indscanning af *Avis kronik index og Dansk artikelindeks*. *Bibliotek.dk*.
http://www.denstoredanske.dk/Dansk_Biografisk_Leksikon/Medier/Forlagsboghandler/Povl_Branner?highlight=branner. (besøgt 17. april 2023)
- Dansk bogfortegnelse. Gennem www.kb.dk.
www.infomedia.dk.
- DRs programoversigter 1925- i digitaliseret version i www.larm.fm.
http://www.denstoredanske.dk/Dansk_Biografisk_Leksikon/Kunst_og_kultur/Litteratur/Forfatter/Louis_v._Kohl. (besøgt 17/4 2023)
- http://www.denstoredanske.dk/Dansk_Biografisk_Leksikon/Kunst_og_kultur/Litteratur/Forfatter/Christian_Rimestad. (besøgt 17/4 2023)
- http://www.denstoredanske.dk/Dansk_Biografisk_Leksikon/Kunst_og_kultur/Litteratur/Forfatter/Valdemar_R%C3%B8rdam?highlight=valdemar%20r%C3%B8rdam. (besøgt 17/4 2023)
- http://www.denstoredanske.dk/Dansk_Biografisk_Leksikon/Kunst_og_kultur/Litteratur/Forfatter/Konrad_Simonsen. (besøgt 17/4 2023)
- www.kb.dk/brandesdagbog (besøgt 17/4 2023)

English summary

Metaphysical longing, cultural criticism and colonial sympathies in the Danish encounter with Rabindranath Tagore and his works

Tagore is one of modern India's most influential writers and a central political and social thinker. From the time he received the Nobel Prize in Literature in 1913, and until the mid-1920s, Tagore was one of the best-known authors of his time and had the opportunity to influence an entire generation. The article analyses the reaction of the Danish public to Tagore's three visits and his works. The aim is to uncover the immediate Danish reception history for one of the great figures of world literature. The great interest and positive attitude of the time towards a non-European and avowedly anti-colonialist thinker furthermore presents a case of India's rather undescribed role in the inter-war public debate in Denmark – and can as such contribute to shedding light on a corner of the Danish public discourse in colonialism and the non-Western world in a broader sense.

The article is based on an analysis of positions and focus areas in the Danish media's presentation of Tagore in the time leading up to, during and between his three visits to Copenhagen in 1921, 1926 and 1930 respectively.

Kristine Møller Gårdhus & Mette Byriel-Thygesen

Kristine Møller Gårdhus, født 1985, er cand.mag. i Europæisk Etnologi og ansat som museumsinspektør på Arbejdermuseet. Fra 2015-2019 arbejdede hun som museumsinspektør på Nationalmuseet i afdelingen Oplevelser & Læring. Hun har desuden arbejdet som videnskabelig assistent på Københavns Universitet.

Mette Byriel-Thygesen, født 1987, er cand.mag. i Europæisk Etnologi og har siden 2015 været ansat som museumsinspektør på Nationalmuseet i afdelingen Program, Oplevelser & Læring. Mette har tidligere arbejdet hos Golden Days, Kræftens Bekæmpelse og på Arbejdermuseet.

Keywords: museologi, samtidshistorie, indsamling, brugerinddragelse, formidling

ER DIN TING VORES HISTORIE?

Museer som platform for dialog

Siden 2000'erne er kulturhistoriske museers selvforståelse og historiske raison d'être blevet udfordret af museologiske diskussioner om målgrupper og af kulturpolitiske krav om en mere mangfoldig publikumssammensætning. Hvordan kan museerne arbejde med at være mere inkluderende og inddragende platforme, ikke bare for dannelse, men også for dialog? I denne artikel vil praksisnære eksempler fra indsamlings- og udstillingsprojektet Din Ting – Vores Historie eksemplificere, hvordan en dialogisk tilgang kan styrke borgernes kulturelle medborgerskab og dermed gøre museer til en samfundsrelevant institution for flere. Samtidig med at kulturpolitiske krav om at styrke kulturelt medborgerskab hos den enkelte understøttes.

Museerna – dessa nationalstatens tunga bastioner – krälar som maskar i det nationella dammet, i en blandning av identitetsförlust, finansieringssvårigheter och vilja till nyorientering[...]. Om inte museerna [framför allt de stora nati-

onella föremålsmuseerna] förändras, finns det en uppenbar risk att de kommer att försvinna med sin epok. Dödsdansen har bara börjat.¹

I starten af 2000'erne fældede den svenske professor i museologi Kerstin Smeds denne dom over museerne. Retorikken er skarp og budskabet klart. Hvis ikke museerne er villige til at forandre og udvikle sig, er der en åbenbar risiko for, at de ikke overlever: "Dödsdansen er kun lige begyndt", advarede hun.² Smeds indlæg var et blandt mange bidrag til den museologiske debat og til de kulturpolitiske krav, der har medført et større fokus på, hvordan museer kan spille en stærkere rolle som demokratiske dannelsesinstitutioner, hvor viden ikke blot er noget, der deles og stilles til rådighed, men også skabes mellem museet og dets brugere.³ Det ser man også i den ændring af museumsloven, som blev gennemført i 2012.⁴ De kulturhistoriske museer skal ifølge loven belyse forandring, variation og kontinuitet i menneskers livsvilkår fra de ældste tider til nu. Museerne skal i et lokalt, nationalt og globalt perspektiv aktualisere viden om kulturarv og gøre den tilgængelig og vedkommende samt udvikle anvendelse og betydning af kulturarv for borgere og samfund. Det fremgår af bemærkningerne til lovforslaget, at det baserer sig på anbefalinger fra en faglig arbejdsgruppe med deltagelse af blandt andet Nationalmuseets nuværende direktør, Rane Willerslev. Arbejdsgruppen anbefalede en ny mission for museerne, der indebar, at museerne skal

Bidrage til samfundsdebatten, til livslang læring hos den enkelte og til borgernes kulturelle identitet og forståelse for kulturel diversitet, herunder historisk og æstetisk bevidsthed og kritisk refleksion.⁵

Det fremgår videre af de almindelige bemærkninger til lovforslaget, at

Museernes viden [...] både [skal] bidrage til at perspektivere den aktuelle samfundsudvikling og -debat i et lokalt, nationalt og globalt perspektiv og skabe grundlag for medborgerskab for den enkelte.⁶

I denne artikel beskriver vi, hvordan en dialogisk tilgang til læring og dannelse på museer kan udvikle og styrke kulturelt medborgerskab hos borgerne. Artiklens mål er at give et eksempel på, hvordan arbejdet med at styrke kulturelt medborgerskab hos den enkelte også kan understøtte de kulturpolitiske målsætninger og krav om en mere mangfoldig publikumssammensætning på museerne. Indsamlings- og ud-

1 Smeds 2004, s. 6.

2 Smeds 2004, s. 6 – forfatterens egen oversættelse.

3 Se bl.a. Falk 2009, Ejegod 2011, Hein 1998, Kawashima 2000, Lindelof 2014.

4 https://www.ft.dk/ripdf/samling/20121/lovforslag/l24/20121_l24_som_fremsat.pdf (besøgt 14.09.2022).

5 Lovforslag L 24 2012 almindelige bemærkninger pkt. 3.2.

6 Lovforslagets bemærkninger pkt. 3.2.3. Den samlede lovtæst fremgår af: <https://www.retsinformation.dk/Forms/R0710.aspx?id=143388> (besøgt 14.09.22).

stillingsprojektet *Din Ting – Vores Historie* havde som formål at involvere brugerne på nye måder ved at anvende en alsidig og flerstrengt kommunikationsstrategi, der skulle inspirere brugerne til at handle eller gøre noget sammen med andre. Igennem praksiseksempler fra projektet vil vi eksemplificere, hvordan kulturelt medborgerskab kan styrkes, når man anvender debat og dialog som metodiske greb.

Dialog fremmer kulturelt medborgerskab

Kulturelt medborgerskab er ikke bare noget, der opstår inde i os selv. Det er noget, vi udtrykker og udvikler med hinanden i dialogisk kommunikation. Centralt i forståelsen af begrebet kulturelt medborgerskab står at:

Borgere kan skabe betydning sammen med andre, så de bedre forstår sig selv og omverdenen og kan handle i forhold til det omgivende samfund.⁷

Ifølge S. Bodo, K. Gibbs og M. Sani tager begrebet om kulturelt medborgerskab udgangspunkt i nutiden, hvorfra det undersøger fortiden og forestiller sig fremtiden.⁸ Det vil sige, at museet hele tiden må være i dialog med sine aktuelle og potentielle gæster, sine medarbejdere, det samfund, det er en del af, samt dets interesser.⁹ Med andre ord, et museum, der ikke kun bygger sine værdier og sin formidling op omkring sin kulturarv og sine samlinger, men som først og fremmest ser på de potentialer, der skabes i dialog med borgerne omkring deres historier, ideer, følelser, indignation, motivation, vrede, drømme og håb.¹⁰ Kulturelt medborgerskab handler om menneskers forhold til og indflydelse på fællesskaber, og det kulturelle medborgerskab er afgørende for at styrke et demokrati, hvor borgere bidrager til, engagerer sig og tager medansvar for de demokratiske fællesskaber.¹¹ Helt grundlæggende anskuer vi kulturelt medborgerskab som en læreproces, hvor deltagelse, flerstemmighed og selvrefleksion kan være med til at skabe øget inklusion. Det er en anskuelse, som vi blandt andet henter fra den russiske sprog- og kulturteoretiker Mikhail Bakhtin, der fremhæver, at sandhed hverken skabes eller findes inde i det enkelte individ, men skabes i den dialogiske interaktion mellem mennesker, der kollektivt søger efter sandhed.¹²

7 Vores Museum 2020, s. 4.

8 Bodo, Gibbs og Sani 2009, s. 6-8.

9 Ibid, s. 6-8.

10 Ibid, s. 6-8.

11 Mouritsen 2015.

12 Bakhtin 1984.

Denne tilgang til erkendelse og læring hos det enkelte individ indskrives sig i en museologisk tradition, der kan karakteriseres som *New Museology* eller det postmoderne museum, der kom frem i slutningen af 1980'erne.¹³

New Museology reflects a greater awareness of the social and political role of museums and encompasses meaningful community participation in curatorial practices.¹⁴

Ifølge den toneangivende engelske museolog Eilean Hooper-Greenhill betød denne nye tilgang til museologien, at museerne måtte genfortolke både koncept, formål, politik og planer. Kort sagt måtte man ifølge Hooper-Greenhill redefinere måden, hvorpå museumsarbejde bedrives, og derigennem opnå en bedre forståelse for, hvem det museologiske arbejde henvender sig til. Denne refleksion medførte, at museums-gæsten som individ i højere grad kom på dagsordenen:

We are becoming more aware of the importance of the social context of museum visits, and of the fact that museum visitors do not become new-born beings as they] enter the museum. People come to museums carrying with them the rest of their lives, their own reasons for visiting and their specific prior experience.¹⁵

Der skete altså et skift i museologien fra, *hvordan* man laver museumsarbejde, til *hvorfor* man laver museumsarbejde. Først når man har svaret på hvorfor, kan man begynde at gentænke hvordan. Paradigmeskiftet til *New Museology* har et stærkt fokus på museers rolle i samfundet, hvor museet ansues som en demokratisk dannelsesinstitution, der skal sikre, at museer understøtter kulturelt medborgerskab gennem inkluderende og deltagende læreprocesser.¹⁶ Der har derfor været et stærkt fokus på, hvordan man kan engagere den enkelte borger og på, hvordan man kan designe, facilitere og evaluere deltagelsesprocesser og dermed blive klogere på, hvilken værdi deltagelsesprocesser kan skabe for både brugere og kulturinstitutionerne. Denne tilgang til museernes rolle i samfundet ses på kulturpolitisk niveau i rapporten *Reach Out!*, der blev udgivet af kulturministeriet for at sikre en mere systematisk vidensindsamling om nye brugergrupper, sådan at kulturinstitutionernes tilbud fortsat kunne opleves som relevante og tiltrække nye publikummer gennem brugerinddragelse og nye deltagelsesformater.¹⁷

13 Se bl.a. Vergo 1989; Bhatnagar 1999; McCall og Gray 2013; Ross 1994; Assuncao og Primo 2013.

14 Vollgraaff 2018, s. 374.

15 Hooper Greenhill 1995, s. 5.

16 Harris 2011, s. 9-11.

17 Haagen et al. 2008.

Hvornår er samtidsindsamling samfundsrelevant?

Et museum er i mange menneskers bevidsthed et sted, der viser livet i fortiden, hvad enten det er vores bedsteforældres tid, eller det er i stenalderen for tusindvis af år siden. Men museerne har også dokumenteret deres samtid næsten lige så længe, som de har eksisteret. Det, som i dag er Nationalmuseets Enhed for Nyere Tid og Verdens Kulturer, blev oprindeligt skabt som Dansk Folkemuseum i 1885. Bevæggrunden var dengang, at man ville sikre arven fra den traditionelle, danske landbrugs- og håndværkerkultur, som var under pres fra industrialiseringen.¹⁸ Derfor indsamlede man dragter, møbler og redskaber, som stadigvæk var i brug, for at sikre dem for fremtidens museumsgæster. Op gennem det 20. århundrede skiftede fokus til andre emner, men Nationalmuseet fortsatte med aktivt at indsamle genstande fra samtiden. Fra levemåder og kulturer, som var under afvikling, blev fokus i stigende grad rettet mod at dokumentere det levede liv i samtiden, såvel hverdagen som de usædvanlige begivenheder. Derfor iværksatte Nationalmuseet kampagnen *Skal det virkelig på museum?* i 1985 som en del af fejringen af 100-året for etableringen af netop Dansk Folkemuseum og et større udstillingsprojekt, der hed *Det er Danmark*. I 1985 blev formålet med kampagnen *Skal det virkelig på museum?* beskrevet således:

Kampagnens vigtigste mål var at gøre publikum opmærksom på, at nutiden eller samtiden er lige så vigtig at få dokumenteret som tidligere tider, og at hverdagsting har større værdi end unika og klenodier, når man vil søge at skildre almindelige menneskers dagligliv. Ideen var, at de besøgende skulle være aktivt med i indsamlingen, forstået således, at det blev lagt op til den enkelte at overveje, hvilke ting der hører med til billedet af vor tids samfund og mennesker, at låne eller forære os disse ting samt at være med til at udstille dem.¹⁹

Ligesom med indsamlings- og udstillingskampagnen i 1985 ville vi med *Din Ting – Vores Historie* have museets brugere – nye såvel som gamle – til at bidrage ved at overveje, hvilke ting der hører med til billedet af vores tid og samfund og have dem til at forstå, at hverdagsting kan være lige så betydningsfulde som kostbarheder. I 1985 skrev Nationalmuseets daværende museumsinspektør Birgitte Vorre om projektet *Skal det virkelig på museum?*, at det er museumsfolks vigtigste opgave at *beskrive* og *dokumentere* samfundsudviklingen.²⁰ Med indsamlings- og udstillingsprojektet *Din Ting – Vores Historie* fra 2017 ville vi ikke bare beskrive og dokumentere samfundsudviklingen, vi ville bruge samlingerne til at aktivere en samfundsdebat – om netop

18 Se bl.a. <https://natmus.dk/organisation/forskning-samling-og-bevaring/nyere-tid-og-verdens-kulturer/danmarks-nyere-tids-samling/historie/> (besøgt 14.09.2022).

19 Vorre 1985, s.182-183.

20 Vorre 1985, s. 192.

den samfundsudvikling i den nære fortid, som de fleste af os har været en del af, og som derfor definerer vores liv her og nu.

Indsamlings- og udstillingsprojektet *Din Ting – Vores Historie* var iværksat for at skabe en dialog med borgerne og var bl.a. skabt i forlængelse af Danmarks Radios stort anlagte tv-serie *Historien om Danmark*. Tanken med projektet var, at det skulle fungere som et appendiks til *Historien om Danmark*, der skulle servere Danmarks-historie på DR1 i weekendens bedste sendetid og gøre befolkningen nysgerrig på vores fælles historie. Baggrunden for dette samarbejde var den nationale kampagne *Historier om Danmark*, hvor Nationalmuseet sammen med Danmarks Radio, Slots- og Kulturstyrelsen og en række andre aktører i 2017 havde som overordnet formål i forlængelse af tv-serien at fremme en historieinteresse ved at intensivere og styrke formidlingen af Danmarkshistorien i hele landet til alle borgere over 6 år.²¹ Tv-seriens gennemgående fortæller var skuespilleren Lars Mikkelsen, der som fortæller tog seerne gennem 13.000 års Danmarkshistorie. Serien kom i ti afsnit, dramatiseret i billedskabende rekonstruktioner og båret igennem af kendte såvel som ukendte personer fra istiden og frem til år 2000. *Din Ting – Vores Historie* skulle tage fat dér, hvor tv-serien sluttede, for at skabe en national debat om, hvad der har formet Danmarkshistorien siden år 2000. Hvad skulle gemmes, og hvad skulle glemmes?²²

I modsætning til tv-serien ville vi ikke komme med en formet, fast og på forhånd kurateret fortælling. Vi ville have en fortælling, der var til debat og diskussion. Den måtte gerne blive en kamplads for meninger og værdier – for netop der, hvor historien vil os noget, der, hvor der er noget på spil, der bliver historien en aktiv ressource, som kan facilitere debat. Projektets sigte var altså ikke at komme med den store nationale fortælling om Danmarkshistorien 2000–2017, men at inspirere til deltagelse, indflydelse og dialog om denne del af historien.

De to indsamlingskampagner, der blev aktiveret med 32 års mellemrum, kan begge karakteriseres som samfundsrelevant samtidsindsamling, men hvor *Skal det virkelig på museum?* ville dokumentere, inddrage og beskrive, var det klare formål

21 "Historier om Danmark" blev støttet af Nordea fonden og opnåede en bred forankring i den danske museumsverden med deltagelse af 100 museer, 80 folkebiblioteker, 180 arkiver og en række foreninger og private virksomheder landet over. Se rapporten: https://slks.dk/omraader/kulturinstitutioner/museer/museumsmoeder-og-aktiviteter/historier-om-danmark-2017/evaluering/?fbclid=IwARORL_zDXH4wFOcchAXGsyRDOHW4nWYyF3THkRybuMqOL5z7MfVEfubKJuk. (besøgt 7.12.2022).

22 Under det meste af samarbejdet valgte DR at annoncere at serien skulle slutte i 2000. På et tidspunkt i processen traf DR en indholdsmæssig beslutning om i stedet at lade serien slutte i 1987. Det betød dog ikke noget for vores valg. Vi fastholdt at fokusere på tidsperioden 2000–2017.

med *Din Ting – Vores historie* også at opfordre til deltagelse i og dialog om et samfundsaktuelt projekt.²³

Museet i dialog

I efteråret 2017 opfordrede Nationalmuseet danskerne til at komme med deres eget bud på en genstand, som belyste store og små begivenheder i årene 2000 til 2017. En genstand, man selv rådede over, og som man var klar til at donere til museet. En genstand, der kædede en personlig oplevelse sammen med vores fælles historie. Var det salget af DONG, drivhuseffekten, bankpakker, udkantsdanmark, COP15, Muhammedkrisen, østarbejdere, rydningen af Jagtvej 69, forældreintra, ulve eller da fyrværkeri-fabrikken eksploderede i Seest, der skulle på museum? Eller var det samtalekøkkener, dræbersnegle, traktortræk, reality-tv, Pokemon Go, Camp Eden, angrebet på Krudttønden, euro-afstemningen, regnbuefamilier, lykkepiller, rumrejser eller den metroseksuelle mand, der skulle fortælles om, når de sidste 17 års Danmarkshistorie skulle på museum?

For at anspre så mange danskere som muligt til at bidrage med en privat og personlig genstand, der fortalte en del af vores fælles historie, iværksatte vi forskellige formidlingsinitiativer. Vi kontaktede diverse medier og lancerede en indsamlingskampagne på Facebook. Vi tog ligeledes rundt i landet hos fem forskellige brugergrupper, der var udvalgt på tværs af alder og geografi. Ved brug af workshops gik vi i dialog med dem om, hvordan genstande fra deres liv kunne være med til at formidle en del af vores fælles historie. Hovedfokus i indsamlingskampagnen blev dog lagt på Facebook, fordi det er en platform, hvor 75 procent af befolkningen var, en platform der lægger op til debat og dialog og en platform, hvor barrieren for at deltage og bidrage ikke var så høj, som hvis vi havde valgt selv at udvikle og finansiere en platform eller webside, hvor man kunne deltage og bidrage med sin genstand.

23 I artiklen *Nu bliver flygtningene historie: Nationalmuseet snart klar med ny udstilling* af Signe Bjerre og Rikke Caroline Carlsen argumenterer professor Dr. Phil. Kirsten Drotner for, at der i disse år er en international tendens til, at museer i stigende grad definerer sig selv ved at bruge deres samlinger som et middel til at give borgerne en anderledes viden om samfundet og som katalysator for at sætte processor i gang, der rækker ud over selve museumsbesøget. <https://www.dr.dk/nyheder/kultur/historie/nu-bliver-flygtningene-historie-nationalmuseet-snart-klar-med-ny-udstilling> (besøgt 14.09.22) En tendens man ligeledes ser i artiklen *In an Era of Strife, Museums Collect History as It Happens* af Graham Bowley, hvor der argumenteres for værdien af at lave samtidsindsamling i forbindelse med aktuelle begivenheder som "Black Lives Matter" demonstrationer i USA, hvor de indsamlede genstande herfra kan være med til at skabe og facilitere samfundsdebatter om race og identitet i et opsplittet Amerika. <https://www.nytimes.com/2017/10/01/arts/design/african-american-museum-collects-charlottesville-artifacts.html>. (besøgt 01.07.22).

Den flerstrengede involveringsstrategi skulle øge repræsentativiteten blandt de deltagende i projektet ud fra antagelser om, at nye brugergrupper bedst nås, når man udvider kredsen af personer, der rent faktisk deltager i produktionen af viden og formidling på museet. Derudover skulle inddragelsen både ske digitalt og gennem det fysiske møde. Vi tilrettelagde således indsamlingsstrategien og inddragelsen ud fra pointen om, at museumsoplevelsen i dag kan ske, hvor som helst og når som helst med fremkomsten af sociale medier. Gennem de sidste 10 år er der opstået et nyt mulighedsfelt for museer i forhold til deres kommunikative og formidlingsmæssige processer med fremkomsten af sociale medier, men deres voksende popularitet stiller også højere krav til museernes tilstedeværelse på sociale medier og brugen af dem som kommunikative platforme.²⁴ Ifølge professorerne Kirsten Drotner og Kim Schrøder skaber sociale medier nye relationer mellem brugere og museer, fordi det per se er et dialogisk medie, der skaber grobund for, at museerne gentænker, hvad de kommunikerer, til hvem de kommunikerer, hvor og hvornår deres kommunikation sker, og ikke mindst hvad formålet med deres kommunikation er. En af de klare fordele ved museers brug af sociale medier er, at de kan hjælpe museerne med at pleje forholdet til deres brugere i forhold til engagement, fællesskab og læring uden for det fysiske museum:

Social media hold tremendous promise for museums in advancing visitor involvement and in forging engagement for potential visitors and society at large. Equally, these services offer their users new means of interaction, participation and networking with particular museums when and where users wish.²⁵

Dette oplevede vi, da projektet i forskellige sammenhænge blev et mulighedsrum, hvor folk delte og interagerede med både museet og andre brugere. Dermed bekræftedes Drotner og Schrøders påpegning af, at museumsbrugere i dag engageres ved at skabe og dele et projekt både i museets fysiske og digitale rum. I den til formålet oprettede facebookgruppe *Din Ting – Vores Historie*, der var en del af Nationalmuseets Facebook-konto, delte folk personlige historier med hinanden og museet. Som for eksempel denne bruger, der valgte at indstille en æske med lykkepiller eller antidepressiv medicin med følgende begrundelse:

Efter langvarig stressbelastning, opsigelse fra min stilling, arbejdsskadesag, samtaler på arbejdsmedicinsk klinik og speciallæge-vurdering, måtte jeg bide i det sure æble: for at bryde den nedadgående spiral og få ro på et overbelastet system, tog jeg imod den antidepressive medicin. Stress og depression er ikke umiddelbart synlig for andre, men vi er mange som har fået angst, kognitive

24 Drotner et al. 2019.

25 Drotner og Schrøder 2013, s. 5-6.

Illu. 1. Lykkepillerne der blev indstillet til udstillingen. Foto: Roberto Fortuna 2017.

vanskeligheder, støjfølsomhed osv. Der har vist aldrig, i historien, været så mange mennesker med stress og depressioner. Stress er vor tids pest!²⁶

Netop begrundelsen og koblingen af den private og fælles historie viser, at Nationalmuseets sociale medieplatform kan blive en platform, der inviterer til og skaber dialog om samfundsaktuelle emner som anført af Drotner og Schrøder. Netop denne æske med lykkepiller understreger, at den deltagende ønskede at skabe større opmærksomhed omkring problemet med lykkepiller og stigningen i psykiske lidelser i Danmark. Lykkepillerne blev udvalgt til udstillingen sammen med den deltagendes begrundelse som skitseret i citatet ovenfor. Ved på den måde at synliggøre den deltagendes motivation, skaber man også en dialog, der styrker kulturelt medborgerskab, fordi citatet øger de deltagendes forståelse for andres motivation for at deltage. I dag arbejder mange kulturinstitutioner med dialogen som et redskab til at fremme kulturelt medborgerskab.²⁷ Det kan være i dialogen med publikum eller museets værker, genstande eller billeder. Målet med dialogen er ikke nødvendigvis at nå til enighed, men at skabe et rum, hvor der er plads til at være enige om at være uenige og dermed skabe en bedre forståelse for hinandens synspunkter.

For at aktivere en samfundsdebat producerede vi forskellige små kampagnevideoer, der skulle anspore folk til at gå ind og deltage i debatten og dialogen om, hvilke genstande der repræsenterede den nyeste Danmarkshistorie. Det gjorde vi ved at bruge genstande fra vores samling, som flere nok ville have følelser, holdninger og meninger omkring. Som eksempler kan nævnes de smykker, der af borgere blev indleveret til integrationsministeren som protest imod den omdiskuterede smykkelov, døren fra attentatet på Krudttønden, ambassadeskiltet, der blev brændt i forbindelse

26 Bidragsydernes begrundelse for indstillingen af lykkepiller på Facebook i gruppen *Din ting – Vores historie*. Giveren har ønsket at være anonym. <https://www.facebook.com/events/1077293762373087/> (besøgt 03.06.22).

27 Drotner 2017, s 148-149.

med Muhammedkrisen, og en brosten fra rydningen af ungdomshuset på Jagtvej 69.²⁸ Formålet med videoerne var at understøtte vores museologiske pointe om, at et museums relevans og betydning ikke kun findes i museets genstandsfelt og samlinger, men også i høj grad må anskues ud fra de dialoger, refleksioner og betydninger som genstanden er en del af, fordi det skaber plads til en flerstemmig fortælling og værdimæssig diskussion af en fælles kulturarv, der understøtter kulturelt medborgerskab.²⁹

For eksempel spurgte vi i videoen om en brosten fra gadekampene ved Jagtvej 69 var den rigtige genstand til at fortælle om rydningen af Ungdomshuset i 2007, eller om det hellere skulle have været den politihjelm, som blev ramt af brostenen? Vi spurgte også feministen og debattøren Emma Holten, om hun ville indstille de underbukser, hun havde på i forbindelse med et fotoprojekt, hun lavede efter at være blevet udsat for hævnporno i 2011. Her blev nøgenbilleder af hende delt på internettet uden hendes tilladelse. Tre år senere lavede hun et fotoprojekt i samarbejde med Cecilie Bødker, hvor hun, som et modangreb, lod sig fotografere kun iført de omtalte underbukser for at tage kontrollen over sin egen krop tilbage. På Nationalmuseets Facebookside affødte det en større debat om, hvorvidt et par underbukser kan opfattes som en del af Danmarkshistorien, og om det overhovedet var relevant, at de kom på museum. Opslaget fik mange til at reagere både med positive og negative kommentarer. Opslaget på Facebook blev samtidig vinklet ret skarpt for at skabe engagement og dialog, og museet formåede ikke at kommunikere tydeligt nok ud, at det var på vores opfordring, at Emma Holten (sammen med en række andre kendte danskere) var blevet opfordret af museet til at indstille genstande for at skabe synlighed om indsamlingskampagnen. Tværtimod blev opslaget nærmest vinklet som om, at Emma Holten selv havde ønsket at indstille underbukserne. Emma Holten var jo sådan set bare vendt tilbage på vores henvendelse om at indstille en aktivistisk genstand fra hendes liv, som vi mente var et godt eksempel på et aktuelt fænomen og tendens fra vores tid, nemlig digitale krænkelse og hævnporno.

Som museumsansatte kommunikerer vi normalt primært med en målgruppe, som i forvejen har valgt os til, men med dette projekt nåede vi bredere ud, og i denne sammenhæng blev museet en arena for både meninger om og forhandlinger om, hvad museet er og skal være. Nogle brugere mente, at museer stadig som udgangspunkt skal vise kostbarheder i stedet for hverdagsliv. Andre drejede debatten over til at være for og imod feminisme, og for og imod Emma Holten som person, i stedet for en debat om, hvorvidt Emma Holtens underbukser fortalte et vigtigt stykke Dan-

28 I artiklen *Harry Potter og NemID: Se hvad Nationalmuseet har udvalgt til ny udstilling om nutiden* af Laura Kirkebæk-Johansson udtaler seniorforsker Lars K. Christensen der var med til at lave udstillingen om projektet, at "Det handler om at finde de genstande der giver forbindelse mellem hverdagsliv, vores egen levede hverdagshistorie og vores store fælles historie. Artiklen har også en oversigt over alle de 30 genstande der kom med i udstillingen: <https://www.dr.dk/historie/danmarkshistorien/harry-potter-og-nemid-se-hvad-nationalmuseet-har-udvalgt-til-ny> (besøgt 14.09.22).

29 Bodo, Gibbs og Sani 2009.

markshistorie som eksempel på hævnporno, digitale krænkelser og nyere tids femi- nisme, som jo var den debat og dialog som vi gerne ville etablere.

Meningsudvekslingen og holdningstilkendegivelsen, som fulgte i kølvandet på dette opslag, krævede en medarbejders opmærksomhed på sociale medier i mange af døgnets timer og selv det var ikke tilstrækkeligt i forhold til ondsindede kommentarer. Vi underkendte uden tvivl debatten og dens omfang. Pludselig gik det meget stærkt og vi lykkedes ikke med at etablere en ordentlig dialog i projektgruppen om hvordan vi skulle takle og styre kommunikationen heromkring, fordi det pludselig gik så stærkt og var uventet. På den ene side var der hensynet til Emma Holten, der havde sagt ja til vores henvendelse om at indstille sine underbukser og indvilget i at deltage i projektet, men som ikke havde sagt ja til personligt at være genstand for debat på museets facebookside. På den anden side var der hensynet til også at formidle den hårde tone på nettet, der i sig selv er et fænomen, som vi har været vidne til særligt i de senere år med såkaldte internetkrigere, og som dermed også har været en del af samfundsudviklingen i den periode, som udstillingen dækkede.

Men forløbet viste også, at den debat og dialog, som var en del af projektets formål, indebærer, at museet må give afkald på en del af sin projektstyring. Man kan ikke både invitere til debat og samtidig ville styre, hvad folk siger – og hvordan de siger det. Men når debatten og dialogen er en del af projektets målsætning om at styrke det kulturelle medborgerskab, har museet også et ansvar for, at også denne del af projektet bidrager ”til at perspektivere den aktuelle samfundsudvikling og -debat”, som der står i bemærkningerne til museumsloven.

En vigtig læring og erfaring som vi har taget med os fra dette forløb, er at vi som museumsansatte skal være langt bedre forberedt på, hvordan vi forholder os til emner, som kan virke provokerende, være debatskabende, eller som kan få folk til at reagere med kraftige meninger, fordi vi har et helt særligt etisk ansvar over for mennesker, hvis personlige genstande og fortællinger, vi inddrager i vores formidling. Når man har med nulevende menneskers genstande og fortællinger at gøre, skal vi være særligt opmærksomme på, hvordan vi inddrager og fortolker deres historie, og på at vi har et ansvar for at inddrage dem løbende i vores overvejelser om, hvordan vi ønsker at formidle deres historie. Den dialog fik vi på ingen måde etableret ordentligt med Emma Holten, fordi debatten pludselig blussede op, og fordi dialogen med hende blev taget af flere af vores medarbejdere og blev alt for forhastet. Det resulterede i, at hun af forståelige årsager valgte at trække sig fra projektet.

Vi anbefaler derfor fremadrettet, at når man laver brugerinddragelse, der vil være aktuel og debatskabende, er det enormt afgørende, at man afsætter de nødvendige ressourcer i projektet til at sikre en ordentlig og kontinuerlig dialog med de involverede. Fordi det er sårbart, og fordi der kan være meget på spil, når man skal stille sig frem og være genstand for debat i nogle andres fortællinger.

Museet som arena for samfundsaktuelle debatter?

Indsamlingskampagnen skulle bidrage med genstande til særudstillingen *Din Ting – Vores Historie*. Gennem 30 genstande skulle udstillingen vise, hvad der fra museets og de bidragende borgeres perspektiv havde haft betydning for de sidste 17 års Danmarkshistorie. 15 bud fra museets samlinger og 15 bud fra befolkningen skulle danne rammen om den fysiske udstilling.³⁰ De 15 genstande fra befolkningen blev udvalgt af en jury på 9 medlemmer, der dels bestod af fagfolk, dels af samfundsdebattører og meningsdannere, der repræsenterede en stemme eller tendens fra de sidste 17 års Danmarkshistorie.³¹ Til juryarrangementet deltog 250 publikummer, som var med til vejledende afstemninger for eller imod valget af en bestemt genstand. Når juryen var i tvivl eller ikke kunne blive enig, kunne publikum stemme ved hjælp af røde og grønne sedler, men i sidste ende var det juryens vurdering, hvilke genstande der blev udvalgt.

De 30 udvalgte genstande skulle ikke danne rammen om én national fortælling om, hvad der har formet os som nation, men i stedet vise, at historie er fortolkning, og at processen med at debattere, hvad der skal gemmes, og hvad der skal glemmes, er lige så vigtig som en allerede fastlagt og kurateret fortælling. Denne tilgang lå i forlængelse af Nationalmuseets permanente udstilling *Danmarkshistorier 1660-2000*, der tilsvarende forsøger at præsentere en mangfoldighed af historier snarere end én samlet Danmarkshistorie.

Museer har aldrig været neutrale objektive vidensinstitutioner, men er derimod institutioner indlejret i komplekse politiske processer, og det samfund, de er en del af (herunder det perspektiv brugerne fortolker deres fortællinger ud fra). Og professor og lektorer i museologi Simon Knell, Suzanne Macleod og Sheila Watson pointerer, at museer altid må analyseres og anskues som foranderlige og komplekse entiteter, der er indlejret i kulturpolitiske krav og processer.³² Udstillingen *Din Ting – Vores Historie* må derfor forstås i relation til kulturpolitiske krav om en mere mangfoldig publikumssammensætning, og i relation til en museumslov, der har fået et større fokus på

30 I udvælgelsen af de 30 genstande lod vi os inspirere af Arbejdermuseets arbejde med udstillingen *Uhørt Ungdom*, der udviklede det metodiske greb ”*directors cut* og *audience choice*” til at vise, at historie er fortolkning. Her bad man både museets forskere og formidlere og unge fra hele landet om at komme med bud på, hvad der var demokratiske kronjuveler for dem. Se bl.a. <http://www.formidlingsnet.dk/program-5x7/> (besøgt 04.04.22).

31 I juryen sad komiker Frank Hvam, iværksætter Birgitte Aaby, livstils ekspert Anne Glad, tv-vært Søren Ryge Petersen, mellemøstkorespondent Puk Damgaard, debattør Jakob Mathiasen, seniorforsker Lars K. Christensen fra Nationalmuseet, direktør på Museum Lolland-Falster Ulla Schaltz og direktør på Nationalmuseet Rane Willerslev.

32 Knell, Macleod og Watson 2007. I forbindelse med oplæg på Nyere Tids årsmøde med titlen ”Museers rolle i det 21. århundrede – Platforme for debat eller dagsordensættende?” påpegede Flemming Just (direktør på Sydvestjyske Museer), hvordan museers hovedopgave har skiftet karakter, hvor fokus blandt museer er skiftet fra primært at beskæftige sig med kulturarvsforvaltning og læring og formidling i 1970’erne, imod oplevelser i 2000’erne, til i dag, hvor vi ser en tendens til, at flere og flere museer påtager sig et samfundsansvar ved at gå ind i og ville facilitere aktuelle emner i samfundet.

at styrke kulturelt medborgerskab. Projektet skal dermed forstås som en del af en bestemt kulturpolitisk agenda og den dermed forbundne strategiske målsætning om ”at gøre Nationalmuseet til en søjle i danskernes bevidsthed igen”, som museets direktør proklamerede kort tid efter sin tiltrædelse.³³ En målsætning, der udsprang af, at der i 2016 blev gennemført en større landsdækkende undersøgelse af Nationalmuseets ikke-brugere, hvoraf det fremgik, at 56% af danskerne mente, at Nationalmuseet stod på en kedelighedsplatform, at museet manglede kant og relevans, og at de ikke havde tænkt sig at besøge Nationalmuseet de næste ti år.³⁴ Rapporten indeholdt tilbagemeldinger fra ikke-brugerne om, at:

Nationalmuseet burde udstille de værdier, der ikke kan puttes i montrer [og] ikke være et arkiv til fortiden, men en dynamisk kommentar til nutiden.³⁵

Netop sådanne udsagn underbygger den strategiske målsætning og ambition om ikke kun at være *noget om noget*, men også at ville være *noget for nogen*. Et perspektiv som journalisten Marie Carsten Pedersen deler i sin anmeldelse af udstillingen:

Museerne nægter at samle støv. De vil os noget. Museerne har fundet deres ben i både oplevelsesøkonomien og det digitale univers, og de er blevet gode til det, de gør: til at være museer i tiden. Nationalmuseets kommende udstilling [*Din Ting – Vores Historie*] er et lille udtryk for det: Museerne er klar til at påtage sig nogen af de store opgaver, som vores samfund sukker efter, at nogen vil gå ind i nu. De vil være relevante, i den offentlige samtale, de vil facilitere debatter om identitet og ideer, de vil skabe rammer for fællesskab, indsigt, nuancer, forståelse og fordybelse, der kan blive en modvægt til tidens fragmentering, fordomme og fordummende sort/hvid strømninger. De ved, at ”plejer” ikke duer. At de skal tænke netop visionært.³⁶

I det følgende vil vi uddybe den læring, de udfordringer og det mulighedsrum, der opstod i vores museumsrum om emner i den offentlige samtale, som er følelsesladede,

33 Willerslev 2018, s.10 og 16.

34 Nationalmuseet fik i 2016 udarbejdet en omfattende ikke-bruger undersøgelse, hvor et repræsentativt udsnit af befolkningen blev spurgt indgående til deres kendskab til og brug af Nationalmuseet. Undersøgelsen viste, at 43 % af danskerne ikke har været på Nationalmuseet København inden for de seneste 10 år, fordi de forbinder det med noget kedeligt og støvet, og 61% angav, at de ikke ville besøge Nationalmuseet inden for det næste år.

35 Citatet kommer fra afslutningsrapporten fra ikke-bruger-undersøgelsen. Rapportens resultater er kun delt med medarbejdere på Nationalmuseet. Hvis du vil du have yderligere informationer om ikke-brugerundersøgelsen, så kontakt Mette Byriel-Thygesen på mbt@natmus.dk.

36 Citatet kommer fra den artikel, som Marie Carsten Pedersen skrev, om *Din Ting – Vores Historie: Vil vi have bedre museer? Så er vi nødt til at holde op med kun at tale om deres økonomi* <https://www.zetland.dk/historie/se2EXa0Z-aoV3ME1j-f3c41> (besøgt 14.02.22).

aktuelle og politisk potente, og hvordan vi dermed forsøgte at udstille værdier, der ikke kan puttes i en montre.

Konfliktfyldte samlinger og oprørske objekter

Under juryarrangementet i forbindelse med udstillingen opstod der en debat om, hvordan man kan udstille Muhammedkrisen. I 2006 trykte Jyllands-Posten en række karikaturtegninger af profeten Muhammed. Avisen ville vise, at i Danmark må man tåle "hån, spot og latterliggørelse" – også af religion. Det hører med til ytringsfriheden. Men for nogle muslimer var det for grov en provokation. Demonstrationer og boykot af Danmark fulgte i en række muslimske lande. I Damaskus forsøgte vrede demonstranter at sætte ild til den danske ambassade. Ambassadens skilt blev revet ned og forsvandt. Senere dukkede det dog op igen bragt til Danmark af en syrisk ungdomsorganisation, som ønskede at lægge afstand til de voldelige protester. Det skilt indgik på forhånd i udstillingen, som en af de genstande, museet havde valgt som kendetegnende for perioden. Skiltet var, i modsætning til tegningerne, ikke valgt som symbol på provokation, men derimod som symbol og eksempel på de konsekvenser, Muhammedkrisen havde for Danmark, både de internationale konsekvenser for handel og i særlig grad vores omdømme i Mellemøsten. Museet ville netop udstille *Muhammedkrisen* og ikke *Muhammedtegningerne*. Men da en borger havde indstillet en kop fra Trykkefrihedsselskabet med en af karikaturtegningerne trykt på, blev det diskuteret, om denne kop, som symbol for tegningerne, burde indgå i udstillingen. Som jurymedlem og komiker Frank Hvam sagde:

Man kan mene om de tegninger hvad man vil, men under alle omstændigheder gav det anledning til en meget spændende og frugtbar diskussion om ytringsfrihed – en diskussion, som vi jo slet ikke er færdige med. Jeg er godt klar over, at der er mange der blev kede af tegningerne, men der er fandeme også nogle bladtegnere og journalister, der har haft helt uacceptabelt store problemer og vanskeligheder på bagkant.³⁷

Lektor i museumsstudier Bernadette Lynch har ud fra begrebet "Contested Collection"³⁸ arbejdet med, hvordan konfliktfyldte og problematiske objekter og samlinger kan være med til at facilitere demokratiske samtaler, og hun ser netop debatten om disse "Contested Collections" som en styrke for den demokratiske samtale.³⁹ Eksemplet omkring koppen med karikaturtegningen viser, at når man åbner og giver plads til forskellige synspunkter, så opstår der en demokratisk dialog og en øget deltagelse i

37 Citat af Frank Hvam under juryarrangement i august 2017.

38 Lynch og Alberti 2010, s. 16.

39 Lynch og Alberti 2010, s. 16.

debatten om samfundsaktuelle tematikker. Hensigten her var ikke at fremme konflikt, men heller ikke at undgå den. En proces, der ifølge Lynch øger deltagelsen på museerne og styrker den enkeltes kulturelle medborgerskab.⁴⁰ Som museumsansatte var det vigtigt for os at holde fast i vores oprindelige ønske om at illustrere *krisen* og ikke de *tegninger*, der gav anledning til den, men ved at invitere publikum og jury med ind i det museale rum, opstod der gode debatter og dialoger om, hvordan vi bedst formidler samtiden på museet. Også den del af samtiden, der knytter sig til genstande, der som koppen med karikaturtegningen kan betegnes som "Contested Collection", fordi netop karikaturtegningen er infiltreret i et væld af politiske og værdiladede holdninger og potentielt meget ophedede diskussioner.⁴¹

Bernadette Lynch har i udviklingen af begrebet "Contested Collection" ladet sig inspirere af den belgiske filosof og politolog Chantal Mouffe, der grundlæggende mener, at politik handler om konflikt, og at det i politik gælder om at udvide demokratiet ved at skabe begejstring og bevæge folk. Hun argumenterer for, at politik ikke må rationaliseres eller moraliseres, men at følelser, ideer og holdninger i stedet skal være drivkraften bag de politiske processer.⁴²

Når Lynch fører Mouffes teser om den demokratiske samtales potentialer med over i det museale rum, bliver det tydeligt, at "Contested Collections" kan bruges til at skabe kollektive former for identifikation omkring demokratiske mål og spørgsmål i samfundet. Lynch viser netop, hvordan begrebet "Contested Collections" kan udvide det kulturelle medborgerskab hos den enkelte, fordi begrebet kan bruges til at mobilisere brugernes holdninger, meninger og følelser og skabe et mulighedsrum, hvor der ikke findes en rationel logisk forklaring eller sandhed.⁴³

Et andet godt eksempel er døren fra attentatet ved Krudttønden. Den skabte en del debat på Nationalmuseets facebookside. Den 14. februar 2015 begik Omar Abdel Hamid El-Hussein et attentat ved Krudttønden i København. Det er efterfølgende blevet omtalt som terrorangrebet i København.⁴⁴ I den forbindelse indsamlede Nationalmuseet glasdøren fra Krudttønden med skudhuller samt tegninger, stearinlys og billeder fra befolkningen lagt i dagene efter attentatet, der kostede den 55-årige danske filminstruktør Finn Nørgård livet. En genstand vi havde valgt fra samlingen for at formidle en vigtig begivenhed fra de sidste 17 års Danmarkshistorie. Døren var desuden blandt de genstande, vi valgte at lave en kampagnevideo om, som vi delte på vores sociale medieplatforme. I den forbindelse skrev en kvinde, at hun mente, det var for tidligt at udstille artefakter fra attentatet:

40 Lynch 2013, s. 4.

41 Se fx <https://jyllands-posten.dk/kultur/ECE3893835/Svenske-Muhammed-tegninger-stoppet/> (besøgt 10.12.2022).

42 Mouffe 2003 s. 5-9.

43 Lynch 2013.

44 Se bl.a. <https://www.dr.dk/nyheder/indland/fire-aar-siden-terrorangrebet-i-koebenhavn-det-skete-der-14-februar-2015> (besøgt 19.12.2022).

Illu. 2&3. Juryudvælgelse af befolkningens genstande. Foto: Benjamin Hesselholdt 2017.

Jeg bliver provokeret over at I vil udstille denne begivenhed. Det er kun to år siden en familie mistede én de holdt meget af. Et rigtigt menneske som gjorde sit arbejde og derfor mistede livet. Det burde man respektere...⁴⁵

En anden kvinde mente derimod, at det var vigtigt at erindre begivenheden:

Jeg synes det er væsentligt at vi taler om terror, og forsøger at række bagud og hjælpe hinanden. Begivenhederne ved Krudttønden og Krystalgade er vigtige at erindre i den sammenhæng, og det kan man netop gøre ved en respektfuld udstilling.⁴⁶

45 Citatet stammer fra en af de brugere, der interagerede med os i facebookgruppen *Din Ting – Vores Historie*. <https://www.facebook.com/events/1077293762373087/> (besøgt 03.06.22).

46 Citatet stammer fra en af de brugere, der interagerede med os i facebookgruppen *Din Ting – Vores Historie*. <https://www.facebook.com/events/1077293762373087/> (besøgt 03.06.22).

Illu. 4. Her ses døren fra Krudttønden, som museet valgte at udstille sammen med breve, lys, tegninger m.m. Foto: Roberto Fortuna 2017.

Begge kommentarer blev inddraget i formidlingen af genstanden i udstillingen. Ikke bare brugernes indstillede genstande, men også deres kommentarer og debatten omkring genstandene var nemlig en vigtig del af formidlingsprojektet og blev derfor integreret i udstillingens design, formidling og tekster. Det kuratoriske valg, der lå til grund herfor, handlede om at skabe kollektive former for identifikation omkring demokratiske spørgsmål i samfundet. Det understreger museologen Nina Simons pointe om at gøre museer til oplevelsesrum, hvor brugerne kan *skabe, dele og mødes* omkring kulturhistoriske oplevelser.⁴⁷ Med *skabe* mener hun, at de besøgende bidrager med deres egne idéer, objekter og kreative udfoldelser til institutionen og andre besøgende. Med *dele* refererer hun til, at folk diskuterer oplevelsen, tager den med hjem og videreformidler, hvad de har set og gjort under besøget. Med *at mødes* mener Simon, at de besøgende socialiserer med andre folk, det være sig andre besøgende eller personale, som de deler museumsoplevelsen med.⁴⁸ Resultatet blev en udstilling, hvor der blev inviteret til både "Contestation and collaborative activity"⁴⁹ ved at inddrage brugernes ord, holdninger, følelser og beskrivelser i udstillingsteksterne. Netop eksemplet fra Krudttønden illustrerer, at det er komplekst og følelsesladet at udstille samtidshistorien, fordi den er så tæt på levet liv og følelsesmæssige oplevelser, men også at genstande har et enormt vigtigt demokratisk potentiale til at skabe rum for en politiske kultur der er præget af holdninger, konflikter og følelser.⁵⁰

47 Simon 2010 og 2016.

48 Simon 2010, s. ii.

49 Lynch og Alberti 2010, s. 16.

50 Mouffe 2003, s. 5-9.

Selvom vi involverede og opfordrede befolkningen til deltagelse og samfundsdebat med forskellige formidlingsgreb, var projektet *Din Ting – Vores Historie* en styret proces fra Nationalmuseets side, forstået på den måde, at det var museet som institution, der tilrettelagde kampagnen og udvalgte en jury bestående af fagfolk, meningsdannere, samfundsdebattører og talerør for perioden 2000-2017. Det var samtidig os som kuratorer, der besluttede, hvordan brugernes og juryens perspektiver og stemmer skulle indgå i den endelige udstilling. På den ene side inviterede vi således brugerne til at gå i dialog med os, dele deres historier og være med til at skabe en sammensat og flerstemmig fortælling om vores nyeste Danmarkshistorie, mens vi på den anden side ikke var ude på at udstille en bestemt gruppes syn på den nyere Danmarkshistorie. Allerhelst ønskede vi at skabe en udstilling, hvor så mange forskellige stemmer som overhovedet muligt kom til orde. De brugere, der havde indsendt genstande til os, var dem, der bedst vidste, hvad deres ting betød i deres eget liv, mens det måtte være museet, der – under inddragelse af juryens synspunkter – vurderede, hvor meget tingen kunne sige om vores fælles historie.

Konklusion

Samlet set vil vi med denne artikel argumentere for, at betydningskonstruktioner sker i en flerstrengt dialog, og at dialogen i det museale rum kan udvikle kulturelt medborgerskab hos den enkelte og inspirere til, at borgerne kan forstå sig selv og det samfund, vi deler, på nye måder. Med eksempler fra Nationalmuseets projekt *Din Ting – Vores Historie* har vi vist, hvordan dialog er et helt centralt metodisk greb til at åbne museets rum (både det fysiske og det digitale) for flere i en proces, der kan medvirke til at styrke kulturelt medborgerskab. I artiklen har vi ligeledes argumenteret for, at begrebet omkring kulturelt medborgerskab lægger vægt på, at kulturelle aktiviteter og udtryk er afgørende for, at vi kan erkende og anerkende også det, vi ikke umiddelbart forstår, og at erkendelse og anerkendelse er processer, vi udvikler og udtrykker med hinanden, ikke inde i os selv.

Med projektet *Din Ting – Vores Historie* underbygger vi således pointen om, hvordan museer og kulturinstitutioner fortsat kan være med til at spille en vigtig rolle for den demokratiske dannelse og identitetsskabelse. En af artiklens hovedpåstande har været at understrege, hvordan arbejdet med at styrke kulturelt medborgerskab hos den enkelte også kan understøtte kulturpolitiske krav om en mere mangfoldig publikumssammensætning på museerne. Det har vi vist med projektet *Din Ting – Vores Historie*, der var en katalysator for dialog om samfundsaktuelle emner, hvor indsamlingsperspektivet rakte ud over museumsbesøget og gav plads til en mere mangfoldig publikumssammensætning, hvor både aktuelle og potentielle gæster kunne indgå i dialog om samfundsrelevante emner og tematikker. Med andre ord et projekt, der ikke kun har været bygget op omkring museets samlinger, men som først og frem-

mest har vist de potentialer, der skabes i dialogen med borgerne omkring deres historier, ideer, følelser, indignation, motivation, vrede, drømme og håb, som fremført af Bodo, Gibbs og Sani.

Indsamlingskampagnen ansporede til nogle vigtige samtaler om fællesskaber, ideer og identitet, en rolle museerne også skal påtage sig. *Din Ting – Vores Historie* havde netop til hensigt at være et projekt, der diskuterede de værdier, der ikke kan puttes i en montre og være en dynamisk kommentar til nutiden. Samlet set viser eksempelstudiet i artiklen det potentiale museer har til at indgå i den demokratiske samtale og udvikle kulturelt medborgerskab hos den enkelte, hvis vi som museer bliver endnu bedre til ikke kun at dele viden, men også at skabe rum for inddragelse, dialog, debat og ikke mindst inkluderende læreprocesser. Vi anbefaler derfor, at museerne finder en vej for deres kommunikation, der også vægter dialog og relationer og ikke primært sigter efter branding og besøgstal.

Litteraturliste

- Assuncao, Paula og Primo, Judite 2013: *To understand New Museology in the XXI Century*.
- CreateSpace Independent Publishing Platform.
- Bhatnagar, Anupama 1999: *Museum, Museology and New Museology*. South Asia Books
- Drotner, Kirsten 2017: *Our Museum. Studying museum communication for citizen engagement*. Nordisk Museologi No. 2. S. 148-155. DOI: doi.org/10.5617/nm.6353
- Drotner, Kirsten; Dziekan, Vience; Parry, Roos og Schröder, Kim 2019: *The Routledge Handbook of Museums, Media and Communication*. Routledge, New York.
- Drotner, Kirsten og Schröder, Kim 2013: *Museum Communication and Social Media – The connected museum*. Taylor and Francis, New York.
- Falk, John 2009: *Identity and the Museum Visitor Experience*. Left Coast Press, Inc, California.
- Haagen, Julie; Arffmann, Maya; Buchter Mikkel m.fl. 2008: *“REACH OUT! – Inspiration til brugerinddragelse og innovation i kulturens verden.”* Kulturministeriet.
- Hansen, Louise Ejegod 2011: *Hvad er publikumsudvikling?*. Scenekunstnetværket Region Midtjylland.
- Harris, Jenifer 2011: *“Dialogism and the visitor experience”*. *THE DIALOG MUSEUM AND THE VISITOR EXPERIENCE*. ICOFOM Study Series – ISS 40, s. 9-11. https://icom.museum/wp-content/uploads/2018/07/ICOFOM_ISS_40-41143.pdf
- Hein, George E. 1998: *Learning in the Museum*. Routledge, London.
- Hooper-Greenhill, Eilean 1995: *Museum, media, message*. Routledge, London.

- Kawashima, Nobuko 2000: *Beyond the division of attenders vs. non-attenders: a study into audience development in policy and practice*. Coventry: Centre for Cultural Policy Studies. University of Warwick. http://www2.warwick.ac.uk/fac/arts/theatre_s/cp/publications/centrepub_s/
- Knell, Simon J.; MacLeod, Suzanne og Watson, Sheila 2009: *Museum revolutions: How museums change and are changed*. London Routledge.
- Lindelof, Anja Møller 2014: *Publikumsudvikling – strategier for inddragelse eller institutionel udvikling?*. Kultur & Klasse, Vol. 43 (118), s. 69 – 86. DOI: 10.7146/kok.v42i118.19836
- Lynch, Bernadette T. og Alberti, Samuel J.M.M. 2010: "Legacies of prejudice: Racism, co-production and radical trust in the museum". *Museum Management and Curatorship*. Routledge 25:1, s. 13-35. DOI: 10.1080/09647770903529061
- Lynch, Bernadette T. 2013: "Reflective debate, radical transparency and trust in the museum". *Museum Management and Curatorship*. Routledge. 28:1, s. 1-13. DOI:10.1080/09647775.2012.754631
- McCall, Vikki og Gray, Clive 2014: "Museums and the "New museology": theory, practice and organizational change". *Museum Management and Curatorship*. Routledge Vol. 29:1, s. 19-35. DOI: 10.1080/09647775.2013.869852
- Mikhail M. Bakhtin 1984: *Problems of Dostoevsky's Poetics*. University of Minnesota Press.
- Mouritsen, Per 2015: *En plads i verden. Det moderne medborgerskab*. Gyldendal.
- Mouffe, Chantal 2003: "Politics and passions: The stakes of democracy". *Distinktion (Aarhus)* 7, S. 119–127.
- Ross, Max 2004: "Interpreting the New Museology". *Museum and society*. University of Liecester open Journals, 2004:2, s. 84-103. DOI: 10.29311/mas.v2i2.43
- Simon, Nina 2010: *The Participatory Museum*. Santa Cruz: Museum 2.0.
- Simon, Nina 2016: *The Art of Relevance*. Santa Cruz: Museum 2.0.
- Smeds, Kerstin 2004: "Danse macabre i museernas hus: om museernas roll och villkor i dag". *Nordisk Museologi*, 2004:1, s. 3-10. DOI: 10.5617/NM.3354
- Vatne, Ingrid 2014: *Publikumsudvikling som institutionsudvikling*. Rethink IMPACTS RAPPORTER: Evaluering og forskning I Aarhus, nr. 1. Aarhus Universitet.
- Vergo, Peter 1989: *New Museology*. Reaktion Books Ltd.
- Vollgraaff, Helene 2018: "Revitalising the South African Museum Sector: New Museological Trends". *Handbook of Research on Heritage Management and Preservation*. IGI Global, s. 372-395. DOI: 10.4018/978-1-5225-3137-1.ch018
- Vorre, Birgit 1985: "Skal det virkelig på museum? – om indsamling fra nutiden". *Nationalmuseets Arbejdsmark*. Nationalmuseet 1985, s. 182-293.
- Vores Museum 2020: *Sådan styrker museer kulturelt medborgerskab*. Syddansk Universitet.
- Willerslev, Rane 2018: "Nationalmuseet skal være en søjle i danskernes bevidsthed". *Nationalmuseets Arbejdsmark*. Nationalmuseet 2018, s. 6-23.

English Summary

Does your object tell Danish history?

Since the 2000s, the self-comprehension of cultural history museums has been challenged. For what is the role of museums today when they can no longer continue as one-way communication arenas, but instead, they must be democratic and engaging platforms for “exchanging and negotiating meaning, as arenas in which both heritage and voice can interact.” Nina Simon has defined the museum of the future as a place where the audience can create, share and meet with each other about the cultural-historical experiences. The idea and purpose of museums have changed from an enlightening and educative formative ideology to an engaging and activating dissemination ideal, aimed at making the audience an active fellow and opponent in cultural dissemination. The National Museum’s exhibition *Stories from Denmark 2000-2017* is an attempt to include the Danish population in selection of objects as well as debate on which objects represent the past 17 years of Danish history. The main focus of this article is to emphasize how the exhibition and campaign strengthen cultural citizenship and also supported the cultural policy objectives and demands for a more diverse audience composition at the museums.

Niels Jul Nielsen, ph.d. & dr.phil., lektor i Europæisk Etnologi, Københavns Universitet. Forskningsområder er arbejds- og familieliv samt statslig praksis fra 1800-tallet til i dag. Over de senere år har fokus været på den (især) nutidige sameksistens af forskelligartede kulturelle praksisser så som offentligt ansatte og 'embedsværk' på alle niveauer og i alle former, virksomhedsejere, investorer, specialister, managere samt danske og udenlandske arbejdere. Af bøger kan nævnes *Virksomhed og arbejderliv – bånd, brudflader og bevidsthed på B&W 1850-1920* (2002), *Mellem storpolitik og værkstedsgulv – før, under og efter den kolde krig* (2004) samt *Life-Modes in a Changing World Order* (udgives 2023 sammen med Thomas Højrup).

Keywords: arbejdsliv; familieliv; migration; kulturel sameksistens; stats- og livsformsteori; Danmark; Kina

LIVSFORMER I EN VERDEN UNDER FORANDRING

Præses-forelæsning, disputatsforsvar ved Europæisk Etnologi, Saxo-instituttet, Det Humanistiske Fakultet, Københavns Universitet.

Den 2. september 2022 forsvarede Niels Jul Nielsen sin doktordisputats ved Europæisk Etnologi. Disputatsen Livsformer i en verden under forandring består af en række afhandlinger og en sammenfattende redegørelse.¹ Nærværende artikel er en let redigeret udgave af den forelæsning, forsvaret indledtes med.

1 Disputatsen består af bogen *Mellem storpolitik og værkstedsgulv – den danske arbejder før, under og efter Den kolde krig* (Jul Nielsen 2004), fem artikler om migrantarbejdere på nutidens danske arbejdsmarked (Jul Nielsen 2013, 2015; Jul Nielsen & Rohde 2018; Jul Nielsen & Sandberg 2014; Jul Olsen & Jul Nielsen 2017) samt 9 (af 15) kapitler fra bogen *Life-Modes in a Changing World Order*, der er under udgivelse på Aalborg University Press, 2 bd., 1.500 s. (Højrup & Jul Nielsen 2023). Dertil er der udarbejdet en sammenfattende redegørelse, *Livsformer i en verden under forandring*, 77 s., (Jul Nielsen 2022a), i tilknytning til disputatsen. Officielle opponenter til disputatsforsvaret var etnolog og Jean Monnet Professor i social anthropology Klaus Schriewer, Universidad de Murcia og Lars Bo Kaspersen, professor i politik, historie og sociologi, Copenhagen Business School (tidl. professor i politisk sociologi og komparativ politik, ved statskundskab, Københavns Universitet).

Kære dekan, kære officielle opponenter, kære tilhørere! I den kommende halve time vil jeg, efter nogle indledende faghistoriske betragtninger, præsentere de vigtigste pointer fra mit arbejde som etnolog, konkretisere dem med analyser fra de indleverede afhandlinger samt pege på nogle af de nye spørgsmål, som disse rejser.

Etnologi som disciplin

Etnologi er på alle måder et meget bredt fag. Helt grundlæggende betegner termen etno-logi 'læren om folk' i bredeste forstand, om end dansk etnologi primært har haft sin arbejdsmark i danske og nordeuropæiske sammenhænge. Også i den tidlige dimension spænder etnologien vidt, og ikke mindst i Danmark har etnologien traditionelt haft en stærk kulturhistorisk betoning – med studier af samfund og befolkning fra 1600-tallet til i dag.

Ud over bredden spiller også dybden en afgørende rolle, og det anses for en central del af etnologiens DNA at kunne komme helt ind på livet af folk, at kunne følge dem i deres hverdagsliv og dermed forstå, dels hvordan verden ser ud fra netop deres perspektiv, dels hvorfor de på den baggrund handler i verden, som de gør. Der forventes med andre ord en dyb indsigt i det, man med ét ord kan kalde *praksis* – dvs. et subjekts bevidste forholden sig til sin omverden i en bestræbelse på at opnå sine egne mål. Og hermed også en indsigt i, at dét, der betragtes som 'omverden', afhænger af subjektets egen praksis og verdensbillede. Lad mig give et eksempel på dén sammenhæng: Når en skov toner frem i landskabet, ser byboen et rekreativt område, jægeren ser et jagtrevir og skovridderen et produktionslandskab. Objektet tager form efter subjektets praksis.

Med den grundtilgang har jeg selv lavet studier baseret på utrykt kildemateriale i 1700-tallets bonde- og præstestand og blandt arbejdere og virksomhedsledere i 1800-tallets industrisamfund. Blandt de afhandlinger, jeg har indleveret til bedømmelse for den filosofiske doktorgrad, er der også en, der har et århundredlangt perspektiv. Det er bogen *Mellem storpolitik og værkstedsgulv*,² der omhandler 'den danske arbejder' i overgangen fra den første brede formalisering af arbejdsmarkedet omkring år 1900, over mellemkrigstidens og senere den kolde krigs opbygning af velfærdsstaten, og frem til 1990ernes globaliserede økonomi. Et hovedresultat i denne bog er, at arbejderbefolkningens vilkår på hverdagsniveau gennem det meste af det 20. århundrede havde den allerhøjeste politiske prioritet i bestræbelsen på at immunisere 'den brede befolkning' mod kommunisme og socialisme i Vestens ideologiske kamp mod 'arbejderstaterne' i øst. Bogens sidste del omhandler, hvordan 'arbejderen' mister denne nøglerolle, da den storpolitiske sammenhæng forandres grundlæggende i kølvandet på afviklingen af den kolde krig, der gav plads til at globaliseringen

2 Jul Nielsen 2004.

og neoliberalismen for alvor kan tage fart. Det formaliserede arbejdsmarkedssystem kommer i miskredit og svækkes; og dermed også lønarbejderens grundvilkår, nemlig muligheden for at kunne monopolisere sit arbejde – en udvikling, der i brede arbejderkredse fører til en oplevelse af en stigende marginalisering. Det politiske fokus skifter til dét, der opfattes som overlevelsesbetingelsen i den nye verdensorden: evnen til at følge med i den globale konkurrence ved at udvikle en vidensøkonomi baseret på vidensarbejdere, der vedvarende kan optimere produktionen ved at levere – og forny – kreativitet og unikke løsninger. Sagt i livsformstermer overtager karriere- og investortlivsformer, efter den kolde krigs afslutning, nøglerollen fra lønarbejderlivsformen i den politiske prioritering.

Det er den kulturhistoriske transformationsperiode fra afslutningen på den kolde krig til i dag, jeg især vil fokusere på her, men før jeg nærmere præsenterer mit eget arbejde med det, jeg har kaldt 'livsformer i en verden under forandring', er det relevant at pege på, at samme periode danner rammen om et videnshistorisk nybrud.

Fra helhedsbetragtning til postmodernisme

Frem til 1980'erne var det i dansk etnologi almindeligt med brede kulturanalyser, hvor sameksistens af og modsætninger mellem forskellige kulturelle grupper inden for en samfundsmæssig helhed stod stærkt – ikke alene i historiske samfund, men også i samtidige. Det sidste gjaldt bl.a. Palle Ove Christiansens studier af landsbyliv og Thomas Højrup's udforskning af livsformer.³ Tilsvarende studier – historiske som nutidige – blev lavet i det øvrige Skandinavien og i den kontinentaleuropæiske etnologi,⁴ og disse lå i naturlig forlængelse af lignende tendenser inden for samfundsvidenskaberne – hvad enten det var nabofaget antropologis 'community studies' eller sociologiens undersøgelser af 'klassesamfundet'. Man kan tilføje, at alle disse studier byggede på en arv fra klassiske værker af Hegel, Marx, Weber for blot at nævne nogle enkelte – som igen havde klare tråde tilbage til ikke mindst Aristoteles' kultur- og samfundsteoretiske arbejder.⁵

Herefter indtraf en grundlæggende forandring. Ligesom den liberalisme, der havde været holdt i stramme tøjler igennem de første 3-4 efterkrigstidsårtier, nu for alvor kunne sætte den politiske dagsorden – bredt omtalt som en 'neoliberalistisk politisk økonomi', der tog fart i 1990'erne – kom der også et digebrud på det videnskabelige felt: Postmodernismen skyllede for alvor ind over kultur- og samfundsvidenskaberne.

3 Christiansen 1980; Højrup 1983.

4 Jeg diskuterer faghistorien i forhold til denne etnologiske grundproblematik i Nielsen 2022a, s. 8-10.

5 F.eks. Arnfred et al. 1976, Bell 1976, Dahrendorf 1959, Erixon & Ljung 1972, Hanssen 1952, Goldthorpe et al. 1969, Jørgensen & Thomsen 1978, Poulantzas 1973.

Med postmodernismen – i al sin mangfoldighed – kom der et opgør med de 'store fortællinger' og med bestræbelser på sammenhængende forklaringer. Fokus blev flyttet til flerstemmigheden, heterogeniteten og de mange sandheder, der er i verden. Den postmoderne vending ledte til en kritik, der var berettiget i nogle fag, men jeg har aldrig fundet den særlig relevant i forhold til etnologien, hvor det altid har været betragtet som en dyd at kunne se på verden fra netop en hvilken som helst samfundsgruppes perspektiv, lav som høj. Postmodernismen bliver efterhånden dominerende inden for kultur- og samfundsvidenskaberne og er det stadig i dag, men den gøres også selv til genstand for kritik for at fremstille verden som ekstremt flydende, fragmentarisk, atomistisk, individualiseret og i egentlig forstand en vilkårlig størrelse, der unddrager sig forklaring. Antropologen James Carrier beskrev i 2015, at en af konsekvenserne af postmodernismen og dens skepsis over for, hvad han kalder, "systemic approaches" havde været fremkomsten af en beskrivende, journalistisk praksis uden analytisk udsagnskraft. En praksis, hvor der spørges "what and how" snarere end "why and where it leads".⁶ Selv en bannerfører for postmodernismen som George Marcus var kritisk over for udviklingen og konstaterede i 2008, at antropologien ikke længere tilbød fyldestgørende analyser af den moderne verdens kompleksitet; antropologernes 'journalistik', en betegnelse også Marcus benyttede, havde ganske vist en særlig dybde takket være deres særlige metodiske kompetencer, men han mente ikke, at dét var tilstrækkeligt for en videnskabelig disciplin.⁷

Carrier og Marcus berører begge en problematik, som også jeg finder afgørende – selv om jeg ikke kan følge dem i deres forslag til løsninger. Carrier vil tilbage til en større betoning af et klasseaspekt – klassen som en kausal kraft – mens Marcus mener at vejen til dybere indsigt ligger i endnu mere raffinerede metodiske håndgreb end man har i forvejen.⁸

Her vil jeg fremhæve dét, som for mig står som den centrale udfordring inden for kultur- og samfundsvidenskaberne, nemlig at den kulturelle kompleksitet, som postmodernismen med rette peger på, skal kunne ikke alene beskrives, men også forklares. Jeg anser det for centralt, at vi inden for kulturvidenskaberne kan forstå vores verden, i nutiden som i fortiden, som sammensat af forskelligartede praksisser, der

6 "Systemic approaches of all sorts lost authority (...) culminating in the emergence of postmodernism, which often became a rejection of all system (...) toward description without analysis (...) the result is that much anthropological writing has come to resemble the higher journalism, substantial and even thoughtful descriptions that, however accurate or inaccurate they may be, lack an analytical frame (...) we can begin to ask, once more, not just questions about what and how, but also questions about why and where it leads" (Carrier 2015:37, 39-40).

7 "Anthropologists, in my view, have no new ideas or analyses to offer about the complexities of the contemporary world (...) anthropologists often function nowadays like the best and deepest journalists (...) This is a valuable contribution, but does it justify a discipline?" (Marcus & Pizarro 2008:4).

8 Bidragene diskuteres udførligt i det første kapitel til Højrup & Jul Nielsen 2023, ligesom der her – og i bogens efterfølgende analytiske kapitler – er diskussioner af skiftende 'turns' og begreber (såsom 'identitet' og 'individualisering'), der har præget kultur- og samfundsvidenskab over de seneste årtier.

kan sameksistere på bestemte måder og som derfor – i og med denne sameksistens – også må underkastes en helhedsbetragtning.⁹

Livsformernes neokulturation over de sidste fire årtier

I 2013 påbegyndtes projektet *The neoculturation of life-modes during the current transformation of state system and world economy*¹⁰ med deltagelse af mig selv og etnologerne Thomas Højrup, Jeppe Høst og Sigrid Leilund. I dette projekt er en tese, at vor tid ikke principielt adskiller sig fra andre epoker og også kan beskrives, forstås og forklares som en sameksistens af forskellige måder at leve på inden for distinkte helheder – og også selv om både dele og helheder ikke alene er i flertal og heterogene, men også i konstant proces. En anden central tese er, at den kulturhistoriske udvikling ikke blot er et vilkårligt resultat af tilfældigheder, og at den derfor ikke kan bevæge sig i en hvilken som helst retning. Altså at man, trods det at der selvsagt ikke er nogen, der har lavet en masterplan for udviklingen, kan arbejde med de mulige retninger, den har kunnet tage, og bringe dét ind i arbejdet med at forstå og forklare udviklingens kompleksitet, uensartethed, omskiftelig eller brud og dermed opnå indsigter, der ikke mindst er vigtige for, at kulturvidenskaben kan spille en rolle også i forhold til fremtidige udfordringer.

Med begreberne om 'produktionsmåder' og tilknyttede 'livsformer' (der, i teoretisk forstand, er produktionsmådens nødvendige praksisside), forsøger vi at få fat i de centrale aspekter, der handler både om samfundets subsistensgrundlag – økonomien om man vil – og samtidig om, hvilke levemåder, der er mulige og nødvendige. Det fører for vidt at komme nærmere ind på livsformsbegreberne her, men grundlæggende er hensigten at kunne begribe distinkte praksisformer, materielt såvel som ideologisk, deres forskelligartede måde at se verden og opfatte 'det gode liv' på, og hvad der skal til for at de er overlevelsesdygtige: Hvilke forudsætninger hviler de på? Hvorfor ser vi netop disse og ikke andre? Hvorfor er der f.eks. ingen laugshåndværkere i dag, og hvorfor er nutidens adel noget ganske andet end 1500-tallets? I bestemte kulturhistoriske perioder er der 'plads til', 'eksistensbetingelser for', visse former for praksis og ikke andre.¹¹ Jeg har allerede antydnet, hvordan f.eks. en lønarbejderlivsform har

9 Jeg behandler i en kort form denne problematik i Jul Nielsen 2021.

10 Projektet har været støttet af Velux-fonden (<https://lifemodes.ku.dk/research/>). Projektets resultater publiceres i 2023 under titlen *Life-Modes in a Changing World Order I-III* (Højrup & Jul Nielsen 2023). Ud over sit tematiske og empiriske fokus videreudvikler projektet også den stats- og livsformsanalytiske teoridannelse, der blev grundlagt for fire årtier siden og som er under stadig udvikling i vekselvirkning med etnografiske undersøgelser og med inddragelse af den del af det brede kultur- og samfundsvidenskabelige felt, der ligeledes er optaget af at udforske det liv i hverdagen, i familien og på arbejdet, der opleves allermest nærværende for folk og forstå det i sammenhæng med overordnede samfundsmæssige og statslige forhold under konstant forandring.

11 F.eks. Adersen & Jul Nielsen 2005; Bolving & Højrup 2007; Buus 1999, 2008; Højrup 1983, 1995, 2003, 2007; Jul Nielsen 2002, 2004; Møllgaard 2001.

været gevaldigt udfordret efter Den kolde krigs afslutning – hvilket i øvrigt har haft afgørende betydning for omkalfatrende verdenshistoriske begivenheder som Brexit og valget af Trump som præsident. Og tilsvarende gælder det for de øvrige livsformer, at vilkårene for deres trivsel ændres hele tiden. Begrebet *neokulturation* handler om, hvordan forskellige livsformer kæmper for at konsolidere, genetablere eller forsvare vilkårene for deres nødvendige eksistensbetingelser – f.eks., hvis man er dansk lønarbejder på et konkurrenceudsat marked, ved at stemme på anti-globaliseringspartier, der vil begrænse indvandrende arbejdskraft. Eller når f.eks. østeuropæiske migrantarbejdere – som jeg udforsker i flere af de indleverede afhandlinger, og hvis mobile tilværelse jo i øvrigt er *bettinget* af de åbne grænser – opdyrker en særlig praksis og et image baseret på nationalitet: Altså, hvor migranterne fremstiller det således, at de, *fordi* de er 'rumænere' (... eller 'polakker'... eller 'ukrainere'...), er specielt hårdtarbejdende og tilpasningsdygtige. Der kan således sagtens være dybe indbyrdes brydninger mellem konkrete personer, der i øvrigt kan forstås med det samme livsformsbegreb. Livsformerne er ikke empiriske kategorier, men analyseredskaber. Ligeledes implicerer begreberne ikke homogenitet, men de kan pege på, at de brydninger, der måtte være også 'inden for' den samme livsform, ikke blot er udtryk for vilkårlige uoverensstemmelser eller meningsforskelle – f.eks. handler det, på tværs af de netop nævnte eksempler, om kontinuerligt at skabe nye lønarbejdermonopoler på et udfordret marked for køb og salg af arbejdskraft.

At udforske hverdagskultur i forandring

Men hvordan har jeg og mine kolleger så arbejdet med at udforske et så udstrakt felt som 'livsformer i en verden under forandring'? Det første empirisk-metodiske valg har været at oparbejde et omfattende etnografisk feltmateriale. Feltarbejdet er først og fremmest foretaget i Danmark og især i den region, hvor et lignende projekt, der førte til ovennævnte bog *Det glemte folk*, blev udført i årene omkring 1980. Således bragte vi et 40-årigt tidsperspektiv med ind i mødet med felten. Derudover var regionen imidlertid ikke afgørende, blot ville vi gerne bevæge os inden for et nogenlunde afgrænset felt, for også i geografisk forstand at kunne udforske sameksistens af forskelligartede kulturelle praksisser. Optegnelser, især i form af interviews og observationer, er foretaget blandt familier, på virksomheder og hos myndigheder. Hvor det har været muligt, har vi fulgt de samme personer både på arbejdet og i familien. Dertil har vi forsøgt at få et så sammensat materiale som muligt ved at opsøge forskelligartede grupper såsom virksomhedsledere, specialister, managere, landbrugere, danske og udenlandske arbejdere, samt offentligt ansatte i forskellige funktioner. Hvad ser personerne som 'det gode liv' – det gode arbejde, det gode familieliv, det gode lokalsamfund? Hvad er det rigtige kønsrollemønster? Hvad består den gode

Billedoptegnelser (af forfatteren), Salling, Danmark.

Øverst: Ukrainske arbejdere forsamlet efter afslutningen af en 'international fodboldturnering'; dansk topleder sorterer visitkort; bryllupsbillede med arbejder og selvstændig.

I midten: Arbejderfamilie foran deres hus; bygningsarbejder fra montagefirma; projektleder fra samme virksomhed; ukrainsk familie, der arbejder i landbruget og, som det ofte ses, bor i nedlagte landbrugsejendomme; sjak fra montagefirma under morgenmaden i deres skurvogn.

Nederst: Fabriksgulvet på lokal industrivirksomhed; optegnelse hos lokal familie.

børneopdragelse i? Hvad er personerne rundet af? Hvad lavede forældrene? Hvilke livsvalg er taget undervejs? Hvorfor disse og ikke andre?

En del af disse optegnelser er lavet for at kunne 'portrættere' virksomheder på linje med familier og personer. At lave 'virksomhedsportrætter' er valgt af flere grunde. Ved at følge en virksomheds måde at navigere på gennem skiftende betingelser over flere årtier får man en dyb forståelse af kapitalismens (eller den enkle vareproduktion) udvikling ind i en liberaliseret og globaliseret verdensorden. Denne 'navigation' giver samtidig et indblik i de forskellige involverede livsformers praksisser, som er afgørende for, hvilken vej udviklingen tager. Hvilke strategier bringer ejerledere, topmanagere eller investorer i spil i forhold til en neoliberal politisk økonomi og en globaliseret handel? Det vil sige, hvilke forskellige midler sætter de i værk for at sikre 'overlevelse' – for virksomheden og dermed for deres egen praksis? Og hvad betyder dét for de øvrige involverede praksisser, der selv bestræber sig på at få indflydelse på udviklingen og dermed de vilkår, der er vigtige for dem; gennem dét, som vi omtaler som neokulturationsprocesser? De strategiske valg en ledelse tager for at sikre en

virksomheds trivsel – hvorved ikke blot virksomhedens, men også ledelsens egne fortsatte eksistensbetingelser begunstiges – giver vilkår for bestemte karrierefolk og faciliterer en særlig form for lønarbejder. Dette peger på et af de gennemgående temaer – og resultater – i dette projekt, nemlig at måden, hvorpå realiserede livsformer gennem konstante processer af neokulturation sætter midler i værk for at opnå det, der i livsformens univers er formålstjenligt, ændrer landskabet af vilkår for de øvrige, sameksisterende, livsformer.

Lad mig give et par eksempler på den form for sammenhæng:

Sameksistens af forskelligartede praksisser

Overalt i interviewmaterialet, der handler om produktionsarbejdere, finder jeg en modstilling mellem en gammel og en ny 'kultur'. Den 'gamle' kultur var, ifølge meddelerne, kendetegnet ved konfrontationer og strejker, mens den 'nye' karakteriseres af en forståelse for også virksomhedens trivsel. Opfattelsen er, at det er den nye 'kultur', der præger vor tid. Som arbejdslederen Poul på en af de portrætterede virksomheder formulerer det, så er der i dag kun arbejdere med "det rette *mindset*" tilbage; hvilket de pågældende arbejdere er tilbøjelige til at erklære sig enige i. Således har det, der har udgjort en trussel for (en del af) arbejderstaben, fra Pouls perspektiv været formålstjenligt: Strategien er lykkedes og virksomheden har holdt sig oven vande – og *hans* karriere og omdømme som producent af unikke kvalifikationer, hvad angår forandringsledelse inden for personalehåndtering, har udviklet sig positivt. For folk, der lever af at sælge unikke kompetencer – det vi kalder en karrierelivsform – er evnen til hele tiden at levere særegent højt kvalitetsarbejde og dokumentere dette, trin for trin, afgørende.

Det betyder imidlertid ikke, at livsformerne smelter sammen til en eller anden moderne individualiseret identitet – produktionsarbejdernes fortsatte loyalitet er selvsagt betinget af, at de opnår hensigten med den, nemlig at bevare en lokal arbejdsplads. Ellers skal strejkerne nok blusse op på ny. Arbejdere, der mangler det 'rette mindset', kan blive dominerende igen.

Brydningerne kan også forekomme uoverstigelige blandt dem, der kan analyseres som forskelligartede varianter af en karrierelivsform, og som overlever ved at levere unikke løsninger, hvad enten det er inden for produktudvikling, personalepleje, marketing, salg, kommunikation, projektledelse eller noget helt syvende. Eksperter i omkalfatrende *turnarounds*, hvis karriere er bundet op på at hoppe fra sted til sted og 'disrupte' den eksisterende orden, kan udgøre en eksistenstrussel for specialister, hvis styrke ligger i det dybe, og langsigtede udviklingsarbejde, der kræver ro. Jeg ud-

[Ill. 2.] Billedoptegnelser (af forfatteren), Salling, Danmark.

Øverst: Morgenmøde mellem ansatte og mellemledere på industrivirksomhed; specialist i produktudvikling på vidensvirksomhed (foto: Thomas Højrup).

Nederst: Gårdmandspar specialiseret i forældning af svinegener; svinestald; lejebolig og bil tilhørende parrets rumænske driftsledere.

vikler i et af kapitlerne i *Life-modes in a Changing World Order* nye begreber til at kunne arbejde analytisk med sådanne brydninger.¹²

For sådanne modsætninger bliver topledelsen afgørende – en ledelse, der sagtens selv kan befinde sig i dybe brydninger mellem forskellige hensyn. Der kan være dele af 'kapitalen', der har veneration for at bevare en arbejdsplads lokalt, og som – over for den mere profitorienterede del af ejerkredsen og bestyrelsen – kan argumentere med det aktiv, det giver at have en fleksibel og produktionsloyal dansk arbejdsstyrke og ekstremt dygtige specialister, man måske ikke finder i udlandet. Således prioriterer ledelsen på nogle virksomheder den langsigtede organiske udvikling og vækst,

12 Der er tale om kapitlet *TechFac – global high-end supplier with one owner*. Videre udforskes og udfordres disse begrebers hensigtsmæssighed i et senere kapitel i bogen, *Career-professionals in a key role*, skrevet med Sigrid Leilund (Højrup & Jul Nielsen 2023). I dette kapitel beskrives og analyseres det modsætningsfulde arbejds- og familieliv blandt en række meddelere, der på vidt forskellige måder realiserer en karrierelivsform. Ikke mindst udforskes det, hvordan dobbelt-karriere-familier forsøger at ophæve modsætningen mellem at skulle fastholde, at de er 'uundværlige' på arbejdsmarkedet – som producenter af de unikke ydelser, der skal sikre virksomhederne deres livsvigtige konkurrenceforspring (selve karrierelivsformens *differentia specifica*) – samtidig med, at familielivet, når der kommer børn til, i perioder kræver deres fulde tilstedeværelse, og dermed åbenbarer deres 'undværlighed' i forhold til deres arbejdsplads.

måske fordi de har en enkelt hovedejer, mens man andre steder prioriterer den konstante vækst. Det sidste gælder ikke sjældent på børsnoterede virksomheder, der skal aflægge kvartalsregnskaber, der gennemgås med tættekam af investorerne. Der er analyser af sådanne to forskelligartede virksomheder i de indleverede afhandlinger og af, hvordan alle livsformer er involveret i, hvad der kan lade sig gøre og hvordan.¹³ Igen er der tale om, at måden, hvorpå (det vi kan forstå som realiseringer af) forskellige livsformer gennem processer af neokulturation sætter midler i værk for at fastholde, genskabe eller bedre betingelserne for deres praksis, konstant ændrer landskabet for alle involverede.

Endnu et eksempel på en sådan sameksistens af livsformer i deres grundlæggende forskellighed, kan hentes fra en analyse af en landbrugsfamilie.¹⁴ Denne har overlevet – succesfuldt – ved at forædle ornesæd, således at gården er leveringsdygtig i avlsdyr af så høj kvalitet, at ornerne behandles på linje med raceheste. Gårdmandsparret har indset, at de ikke kan konkurrere med producenter af slagtesvin i lavtlønslande. De kan til gengæld lave et højkvalitetsprodukt, som giver både yde- og plejedygtige søer. Og det gør de ikke alene. De er gået sammen med andre familiebrugere, der alle føder ind i en stor database, der kan sikre et topprodukt inden for denne særlige niche. Disse selvstændige landbrugere er imidlertid samtidig afhængige af et større organisatorisk set-up i form af et selskab, der er forankret i interesseorganisationen Landbrug & Fødevarer. Og her sidder der karrierefolk med særlige kompetencer inden for organisation og kommerciel udvikling, hentet ind fra store *kapitalistiske* virksomheder. Disse folk kunne på deres side aldrig skabe sig en karriere her, hvis det ikke var for de landmandsfamilier i starten af fødekæden, der, som *enkle vareproducenter* med *den selvstændiges livsform*, har overlevelsen af deres familiebrug som både mål og middel i deres praksis, og som derfor vil kæmpe til sidste bloddråbe for dét. Den danske kulturhistorie spiller i øvrigt en afgørende rolle i dette eksempel – ikke blot som luftig historiefortælling, hvor der peges på, at man gennem det brede samarbejde bygger videre på andelstanken fra slutningen af 1800-tallet, men som levet praksis. De involverede familier har andelsbevægelsen som eget erfaringsgrundlag og er derfor åbne over for at sætte egne konkurrencehensyn til side for til gengæld som samlet dansk selskab at kunne overleve på det internationale marked. Den specielle konstellation med uafhængige familiebrugere organiseret i et stærkt forpligtende samarbejde kunne aldrig fungere hensigtsmæssigt i udlandet; således er i hvert fald opfattelsen hos meddelerne selv. Man kan i øvrigt tilføje, at gårdmandsparrets landbrugsvirksomhed i dette eksempel baseres på endnu en anden praksis, nemlig rumænske ansatte, der – i modsætning til de medhjælperfunktioner de fleste andre migrantarbejdere har inden for landbruget – fungerer som projektledere på de forskellige stalde, der er

13 Foruden ovennævnte *TechFac – global high-end supplier with one owner* også kapitlet *Tempcon – from an owner-driven to a shareholder-based firm* (Højrup & Jul Nielsen 2023).

14 Kapitlet *Farmers in processes of neoculturation* (Højrup & Jul Nielsen 2023).

placeret i landskabet med god afstand til hinanden for at undgå smittespredning, hvis der opstår sygdom i besætningerne.

Den globale og statslige sammenhæng

Hidtil har jeg primært holdt mig til en national dansk sammenhæng. Men den internationale verden er ikke til at komme uden om, selv hvis man skal forstå lokale hverdagspraksisser. Det var den nok heller ikke frem til 1980erne, men internationale sammenhænge fyldte typisk meget lidt i datidens brede etnologiske undersøgelser. I neokulturationsprojektet er vi gået langt ud over den regionale og nationale ramme gennem en systematisk oparbejdelse af feltmateriale fra Kina. Dette kan også betragtes som et metodisk valg: Gennem inddragelsen af Kina arbejder vi med konkrete manifestationer af 'globaliseringen'. Kina er et land, der i overvældende grad har præget verdensudviklingen siden 1990erne, og som samtidig betragtes som Vestens nye Anden, ja, efterhånden som Vestens 'systemiske rival'.

Jeg har bl.a. foretaget analyser af de kinesiske datterselskaber tilknyttet de samme virksomheder, der portrætteres i det danske materiale. Blandt resultaterne kan nævnes en tæt sammenhæng – en komplementaritet – mellem de kinesiske lønarbejdedes, karrierefolks og ejeres praksisser, der på temmelig direkte vis ændrer deres danske modparters eksistensvilkår. Her er tale om helt praksisnære udtryk for gensidigheden i internationale relationer, der konstant driver de forskellige livsformer ud i nye neokulturationsprocesser. Eksempelvis opdyrker danske ingeniører i mødet med ekstremt kvalificerede kinesiske ingeniører en etos – og måske også en styrket *praksis* – om, at de selv i forhold til kineserne er dygtigere til at vidensdele i forbindelse med de vitale udviklingsprocesser, der betinger virksomhedernes overlevelse. Sådanne dannelsesprocesser – evig skabelse af 'identitet', hvis man skal bruge en mere mundret term – som led i fastholdelsen af vilkårene for egen praksis finder sted hele tiden og i alle mulige sammenhænge, også blandt lønarbejdere og virksomhedsejere. Alle bliver, på livsformsspecifikke måder, midler i hinandens praksis i et landskab af vilkår, der hele tiden er i forandring og vedvarende ændrer livsformernes fremtidige mulighedsbetingelser.¹⁵

Jeg har indtil nu især bevæget mig på et praksisnært niveau med vægt på forskellige former for hverdagsliv og deres sameksistens. Når man bevæger sig analytisk over flere årtier og har den kulturhistoriske transformation som en del af analysefeltet, bliver det tydeligt, at dette hverdagsliv dårligt lader sig beskrive, endsiges forstå, hvis man ikke har blik for, hvordan der konstant formes nogle særlige betingelser for selvsamme hverdagsliv på et politisk niveau. Det indikeres med andre ord, at en forståelse for 'staten' er afgørende for at opnå analytisk dybde i forståelsen af de kulturelle forhold, der

15 Kapitlet *China in Denmark – Denmark in China* (Højrup & Jul Nielsen 2023).

Billedoptegnelser (af forfatteren) fra Kina.

Øverst: Fagforeningsfolk fra All China Federation of Trade Unions, Beijing; billeder fra møde mellem danske og kinesiske ingeniører på højt specialiseret virksomhed i Shanghai.

I midten: Fælles lægning af tag i landsby i Liaoning-provinsen, Nordøstkina; udvidet (karriere-) familie, hvor bedsteforældre fra Nordkina sørger for pasning af barnebarn, Shanghai; arbejdsdag holder frokostpause i forbindelse med taglægning, Liaoning-provinsen.

Nederst: Industrierbejdere på kinesisk virksomhed, Qingdao-provinsen; kinesisk og dansk entreprenør sammesteds.

udforskes. Statsbegrebet, som det er udviklet i den etnologiske stats- og livsformsteori, har også sin rod i praksisbegrebet, i den forstand, at 'staten' også kan siges at have en subjektivitet, der iværksætter midler med henblik på at nå bestemte mål. Som når den kinesiske stat, efter formand Maos død i 1976, fra slutningen af 1970'erne etablerede betingelserne for både en kapitalistisk og en enkel vareproduktionsmåde og hermed også for de livsformer, disse produktionsmåder udgøres af. Kina gjorde det langsomt og gradvist på sin egen selvbevidste måde, der stod i modsætning til den chokliberalisering, staterne i andre tidligere planøkonomier førte ud i livet. Dermed formåede det kinesiske kommunistparti at fastholde en stram kontrol med markedet, en fremgangsmåde der fortsat præger landet. Inden for neokulturationsprojektets metodologi har inddragelsen af Kina således åbnet op for en 'decentrering' af et dansk-europæisk perspektiv gennem en analyse af forskelligartede statsformer, og hermed også måden, hvorpå de relaterer sig til og sætter vilkår for hinanden – og dermed også for de liv, der leves i dem. Jeg har været inde på, hvordan muligheden for *outsourcing* til Kina,

betinget af den kinesiske stats målrettede facilitering heraf, nødvendiggør at danske lønarbejdere og specialister opdyrker særligt 'danske' kompetencer af f.eks. produktionsloyalitet, samarbejdsevne og ekstraordinært udviklingspotentiale for fortsat at være relevante for ejere og investorer; og ikke sjældent også for kommunale, regionale og statslige myndigheder, der alle er involveret i kampen om at bevare videnstunge virksomheder i Danmark sideløbende med udnyttelsen af globaliserings potentiale for lave produktionsomkostninger gennem *outsourcing* og *offshoring*. Når dette forehavende lykkes, skal et land som Kina så til gengæld forholde sig til, at der skal en særlig indsats til for at bringe den kinesiske økonomi højere op ad vidensøkonomiens stige, hvilket er præcis, hvad den kinesiske stat i årevis har arbejdet målrettet på fx med uddannelse af millioner af ingeniører hvert år og intensiv satsning på indenlandsk højteknologisk udvikling – fra "made in China" til "created in China", som sloganet har lydt; og naturligvis igen med en heraf følgende begunstigelse af visse livsformer på bekostning af andre. Og atter nye vilkår for andre stater og deres livsformer.

Udgangspunktet er desuden, at enhver form for subjektiv praksis betinges af at være *anerkendt* for at være livsdygtig – den kan aldrig eksistere i et tomrum. Men hvor samfundets borgere (der kan forstås med f.eks. livsformsbegreber) henter deres anerkendelse som subjekter med rettigheder og pligter som netop borgere i en stat – de er såkaldt 'afhængige subjekter' (de små s-er på figuren) – så er statssubjektet selv (det store S på figuren) karakteriseret ved, at dets anerkendelse er forankret i andre tilsvarende statssubjekter (markeret med tonet S). En livsdygtig stat skal kunne beskytte sit eget suverænitetssdområde (der ikke kun har med geografi at gøre), hvilket betyder, at den skal evne, eventuelt i alliance med andre, at sætte grænser for andre stateres viljesudøvelse inden for sit eget dområde. Derfor kaldes staten også nogle gange det *suveræne* eller *selvforsvarende* subjekt.¹⁶

Ræsonnementet er videre, at for at udgøre en sådan overlevelsesdygtig, selvforsvarende enhed skal stater evne vedvarende at kunne forme én vilje, ellers bliver de for sårbare. Samtidig ved vi jo – som også vist gennem de eksempler jeg har været inde på her – at staterne i deres indre rummer mange forskellige viljer. Nemlig de mange former for praksis, som vi kender i form af samfundets forskellige interesser, både de formaliserede, såsom faggrupper, virksomheder og organisationer, og de mere uformelle, og måske ustyrlige – f.eks. protestgrupper som *Men in Black* eller *De gule veste*.

16 Se f.eks. Jul Nielsen 2022a, s. 27-30 samt kapitlet *Rethinking the concepts of state forms and life-modes* i Højrup & Jul Nielsen 2023.

Forskelligartede viljer – i sameksistens

Den helhed, et overlevelsesdygtigt samfund udgør, skal altså på én gang rumme både *én vilje* og *en flerhed af viljer*. Dette er egentlig en potentielt samfundstruende modsigelse, der konstant skal ophæves – hvilket bestemt ikke altid lykkes særlig godt; samfund kan bryde sammen eller svækkes på grund af indre modsætninger. Dette er endnu en gennemgående problematik i neokulturationsprojektet og dermed i den kommende bog *Life-Modes in a Changing World Order*. Modsigelsen handler om, at dét, der sættes som den politiske dagsorden – det vil sige den ene vilje, der hele tiden skal dannes¹⁷ – rent faktisk skal kunne omsættes til virkelighed i et modsætningsfuldt samfund, hvor ikke alle (viljer) kan se meningen med den retning, der udstikkes fra politisk hold. Det er en problematik, der presser sig voldsomt på, ikke mindst når der rejser sig et behov for grundlæggende reformer. I Danmark gennemførtes i 1990'erne nogle gennemgribende arbejdsmarkedsreformer af liberalt tilsnit, som skulle sikre den øgede fleksibilitet der betragtedes som afgørende for, at landet kunne følge med i globaliseringen. Med fagbevægelsens mellemkomst blev brodden taget af den værste modstand gennem overgangsordninger, mulighed for ekstrauddannelse m.m., og man kan argumentere for, at den danske arbejderbefolkning på den baggrund blev mindre marginaliseret end i mange andre lande, hvor deregulering og liberalisering skabte betydelig større forandringer.¹⁸ Udfordringerne med at skabe sammenhæng mellem den ene og de mange viljer var også emnet for politolog og journalist Sigge Winther Nielsens meget omtalte bog *Entrepreneurstaten*, hvori han analyserede de seneste årtiers store reformer og beskrev, hvorfor nogle af dem – bl.a. folkeskolereformen – fejlede fatalt.¹⁹

I dag trænger især klima og kampen mod tab af biodiversitet sig på som aldeles uomgængelige politiske prioriteter, og hermed også sameksistensen med non-humane livsformer. Men hvordan kan man skabe resultater på bæredygtighedsfeltet uden at visse dele af befolkningen føler sig tilsidesat og koblet af? Stillet overfor krav om ændret adfærd, mærker nogle dele af befolkningen måske blot besværet med at skulle sortere skrald på den begrænsede plads under køkkenvasken og ærgres over stigende priser på de røde bøffer. Andre får derimod udfordret hele deres livsgrundlag, f.eks. fordi en bestemt produktionsform skal udgrænses. Og produktionsenheder er jo ikke blot anonyme virksomheder. Det er arbejdspladser, og det er komponenter i netværk af underleverandører, hvor der også er mennesker involveret, der nødig skulle vende deres frustrationer over, at deres vilkår ændres i bæredygtighedens navn, mod reformer for klimaets bedste. Det er en udfordring, der skal tages dybt alvorligt, hvis vi ikke skal

17 Den politiske viljesdannelse er selvsagt en ekstremt kompleks og omskiftelig proces, der finder sted under store brydninger, hvad enten det foregår i parlamenter, i uformelle lobby sammenhænge eller i et kommunistparti.

18 F.eks. Crouch 2016, Jul Nielsen & Jul Olsen 2018, Andrej & Lohmann 2008.

19 Winther Nielsen 2021.

opleve at nogle grupper i samfundet kommer til at anse klimareformer som del af et nyt eliteprojekt, der ikke tager hensyn til 'almindelige mennesker' tilværelse; ligesom 'globaliseringen' med sine åbne grænser og fri bevægelighed gennem de foregående årtier af mange blev opfattet som et onde, der truede dem på deres brød, enten fordi deres arbejdsplads blev overtaget af indvandrende arbejdskraft eller forsvandt til udlandet. Her har etnologien en afgørende rolle at spille, hvis den på den ene side kan skabe den fornødne indsigt i, hvordan samfundets *mangeartede* praksisser (og diversiteten af 'viljer' forbundet hermed) berøres vidt forskelligt af nye tiltag og samtidig, på den anden side, har det fornødne blik for det statslige perspektiv, dvs. nødvendigheden af at samfundet også udgør en *enhed*, der kan forblive en anerkendt, og dermed overlevelsesdygtig, 'vilje i verden'. Og det er store udfordringer, der skal overvindes, når ydre krav og uomgængelige hensyn til bæredygtighed skal honoreres trods indre modsætninger.

At 'drive' en stat

At skabe sammenhæng mellem statens ene vilje og samfundets diverse viljer peger i retning af en nødvendig livsform, der ikke er forankret i en produktionsmåde, men i staten selv. Lad os kalde det en embedslivsform. Begrebet om en embedslivsform stod omkring årtusindeskiftet i centrum af særlig etnologerne Henriette Buus', Dorthe Vejen Hansens og Lisbeth Haastrups arbejde og i neokulturationsprojektet har vi arbejdet videre på det grundlag.²⁰ Hvilke er de praksisser, ud over politikerne, der 'driver' staten? De involverer allehånde faggrupper: fra dem, der sørger for forsyning og infrastruktur, over folk der arbejder med f.eks. velfærd, sundhed, uddannelse, kultur og integration (som har klienten/eleven/patienten/borgeren/brugeren/migranten osv. i fokus), og til dem, der er involveret i, i samspil med valgte politikere, at forme politiske tiltag. Man kan tilføje, at vi her er inde på et primært arbejdsmarked for ikke blot etnologer, men folk generelt fra humaniora og samfundsvidenskab.

En embedslivsform er – som de øvrige livsformer – en uhyre sammensat størrelse, og jeg udvikler i et af kapitlerne²¹ i *Life-Modes of a Changing World Order* et bud på tre distinkte *dimensioner* af embedslivsformen, som er modsætningsfulde, men samtidig gensidigt betinger hinanden. Helt kort fortalt deltager en politik-*udviklende* dimension i udviklingen af den (ene) politiske vilje ved at spille ind, når der konstant skal sættes nye politiske dagsordener, mens en politik-*implementerende* dimension skal føre reformerne ud i livet i forhold til borgerne (dvs. i forhold til diversiteten af viljer), hvad enten det er på social-, sundheds-, uddannelses-, byudviklings- eller et hvilket som helst andet område, der indgår i samfundsforvaltningen. Endelig skal en *operationaliserende* dimension sørge for den administrative infrastruktur, der kan binde tiltagene sammen

20 Buus 1999; Vejen Hansen 2004.

21 Kapitlet *Executors of durability and temporariness – owners, managers, and public leaders*.

– og herigennem befordre at modsigelsen mellem den *ene* vilje og *flerheden* af viljer kan ophæves. I dag foregår dette operationaliserende arbejde ikke blot som et klassisk bureaukrati, men også i form af processer der faciliterer borgerindflydelse, inddrager civilsamfundsaktører, etablerer partnerskaber osv. Hvilket i øvrigt har ført til den vildfarelse, at mange tror, at samfundets retning i dag skabes i sådanne civilsamfundsinddragende netværk, som jeg også diskuterer i afhandlingen, ikke mindst i dialog med den foucaultske governmentality-tradition.²² Her diskuterer jeg også det tilsyneladende paradoks, at mange governmentale tiltag – som jeg altså hævder er helt afgørende for samfundets sammenhængskraft og dermed i en kulturanalyse – slet ikke varetages af offentligt ansatte (og da slet ikke af folk ansat formelt som tjeneste- eller embedsmænd, som næsten ingen er i dag), men i stigende grad af civilsamfundsaktører såsom virksomheder, konsulentfirmaer, NGO'er eller andre.

Modsætningerne mellem de tre dimensioner kan være dybe, helt parallelle med dem, jeg før nævnte mellem forskellige udgaver af karrierefolk, arbejdere eller ejere. Sådanne modsætninger er begreberne udviklet til at analysere på. For den implementerende frontlinjemedarbejder kan politikudviklingen forekomme at være i direkte modstrid med f.eks. patienten eller eleven, som vedkommende har i centrum og som udgør motivationen for det faglige virke, ligesom de operationaliserende krav om f.eks. evalueringer eller udfyldelse af regneark for at overvåge kvaliteten af en given opgavevaretagelse kan forekomme meningsløs. Men folk, der realiserer aspekter af de forskellige dimensioner, er ikke desto mindre forenet i nødvendigheden af, at de mange viljer til syvende og sidst rummes i den ene – ikke i nogen absolut forstand, men i en tilstrækkelig grad til at samfundet ikke bryder sammen under pres fra indre brydninger. Således hersker hele tiden den store udfordring, at ikke alle stemmer i flerstemmigheden, ikke alle de forskellige viljer, kan vinde gehør, alene af den grund, at de kan stå i modsætning til hinanden;²³ hvilket ikke mindst er en udfordring i en identitetspolitisk epoke. Der skal faktisk selekteres i hvad der favoriseres politisk, og hvad der udgrænses. Således skal embedslivsformen – i den meget brede form, jeg taler om her – også kunne forvalte dybe brydninger. Den skal dermed også være lydhør over for modstand og uvilje og samle det op, så nødvendig kritik af reformer tages alvorligt og integreres i

22 Arbejdet med skiftende governmentale paradigmer og videreudviklingen af begrebet om en embedslivsform er endvidere præsenteret i Jul Nielsen 2022b.

23 Hvilket berører en af de helt store udfordringer ved klimakrisen og mulighederne for at imødegå tab af biodiversitet: De non-humane livsformer har ingen 'stemme'. Dette fjerner ikke nødvendigvis deres overlevelsessevne, og en mangfoldighed af arter – man kan f.eks. tænke på amøber og mikroorganismer – vil uden problemer overleve menneskeheden. Imidlertid er en stor del af de non-humane skabninger, som vi har i fokus i bestræbelserne på at bekæmpe tab af biodiversitet, afhængige af at vilkårene for deres fortsatte trivsel artikuleres af *mennesker* – hvorved de bliver til *midler* i de humane livsformers praksisser med alle de brydninger og modsatrettede hensyn, dette indebærer. Jeg diskuterer dette i Nielsen 2022a (s. 66-69), ligesom det tages op også i *Life-Modes in a Changing World Order*, Højrup & Jul Nielsen (2023), herunder hvordan det peger på nødvendigheden af, at løsninger etableres på et internationalt mellemstatsligt plan, f.eks. i FN-regi, som imidlertid samtidig er uhyre sårbart over for staternes kontinuerlige indbyrdes anerkendelseskampe.

bedre løsninger i næste omgang. En videre udforskning af denne praksis i sine forskelligartede varianter er et fremtidigt etnologisk felt med et uhyre stort potentiale, fordi det kan skabe indsigt i *om, i hvilke sammenhænge, hvordan og hvorfor* praksis på individuelt og statsligt plan kan – eller ikke kan – forenes.

Min indledende tid her rinder ud, og jeg vil afslutningsvis blot gentage, at jeg i afhandlingerne her giver mit bud på, hvordan vi kan forstå vores egen verden som sammensat af forskelligartede måder at leve og at opfatte det gode liv på; forskelligheder, som samtidig skal kunne sameksistere og udgøre helheder, der er overlevelsesdygtige i den store verden.

Tak for ordet!

Litteratur

- Adersen, Torkil, & Nielsen, Niels Jul. 2005. *Sjak, mestre og skibsbyggeri. Arbejdsliv og dagligdag på B&W 1945-1996*. København: Arbejdermuseet et al.
- Andreß, Hans-Jürgen & Lohmann, Henning. 2008: *The Working Poor in Europe: Employment, Poverty and Globalization*. Cornwall: Edward Elgar Ltd.
- Arnfred, Niels; Kjellberg, Anders & Malmgren, Britta. 1976. *Stat og klasser under kapitalismen – en introduktion*, Viborg
- Bell, D. 1976. *The Coming of Post-industrial Society. A Venture in Social Forecasting*. New York, NY: Penguin Books.
- Bolving, Klaus & Højrup, Thomas, red. 2007. *Velfærdssamfund – velfærdsstaters forsvarsform?* København: Museum Tusulanum.
- Buus, Henriette. 1999. *Sundhedsplejerskeinstitutionens dannelse: en interpellationsanalyse*. København: Museum Tusulanum.
- Buus, Henriette. 2008. *Indretning og efterretning : Rockefeller Foundations indflydelse på den danske velfærdsstat 1920-1970*. København: Museum Tusulanum.
- Carrier, James G. 2015. "The Concept of Class". Carrier, J., Kalb, D. (red.): *Anthropologies of class: power, practice and inequality*, Cambridge University Press: Cambridge, United Kingdom, s. 29-40
- Christiansen, Palle Ove. 1980. *Fire landsbyer: en etnologisk rapport om nutidige livsformer*. København: Landsbykommissionen
- Crouch, Colin. 2016: „Flexicurity and the Crisis.“ In: T.P. Larsen & A. Ilsøe (red.), *Den Danske Model set udefra: Komparative perspektiver på dansk arbejdsmarkedsregulering*. København: Jurist- og Økonomforbundets Forlag, s. 191-208.
- Dahrendorf, Ralf. 1959. *Class and Class Conflict in Industrial Society*. London: Stanford University Press.

- Daun, Åke. 1969. *Upp till kamp i båtskärsnäs: en etnologisk studie av ett samhälle inför industrinedläggelse*. Bokförlaget Prisma/Föreningen Verdandi, Stockholm
- Erixon, Sigurd & Ljung, Sven. 1972: *Skultuna Bruks historia*. 3. Uppsala
- Goldthorpe H., John; Lockwood, David; Bechhofer, Frank & Platt, Jennifer. 1969. *The Affluent Worker in the Class Structure*. Cambridge: CUP Archive.
- Hansen, Dorthe Vejen. 2004. "Embedslivsform – om at navigere mellem civilsamfund og stat", i M. O. Kruse (red.): *I statens tjeneste: korruption, bestikkelse og underslæb blandt enevældens embedsmænd*, *Den jyske historiker*, s. 13–27.
- Hanssen, Börje. 1952. *Österlen: En studie över social-antropologiska sammanhang under 1600- och 1700- talen i sydöstra Skåne*. LTs Förlag.
- Højrup, Thomas. 1983. *Det glemte folk: livsformer og centraldirigering*. Hørsholm: Institut for Europæisk Folkelivsforskning; Statens Byggeforskningsinstitut.
- Højrup, Thomas. 1995. *Omkring livsformsanalysens udvikling*. København: Museum Tusulanum.
- Højrup, Thomas. 2003. *Livsformer og velfærdsstat ved en korsvej? Introduktion til et kulturteoretisk og kulturhistorisk bidrag*. København: Museum Tusulanum.
- Højrup, Thomas. 2007. "Kulturkamp, anerkendelseskamp og velfærds politik". S. 23–129 i *Velfærdssamfund – velfærdsstaters forsvarsform?*, T. Højrup og K. Bolving (red.). København: Museum Tusulanum.
- Højrup, Thomas, & Jul Nielsen, Niels. 2023. *Life-Modes in a Changing World Order*. Aalborg University Press. Herfra er til doktorafhandlingen indleveret følgende kapitler skrevet af Niels Jul Nielsen: *Introduction to the neoculturation of life-modes in a state system under transition* (59 s.); *Workers – principal preconditions* (47 s.); *Tempcon – from owner-driven to shareholder-based* (59 s.); *TechFac – global high-end supplier with one owner* (44 s.); *Farmers in processes of neoculturation* (24 s.); *Salling in China – China in Salling* (97 s.); *Workers' lives – family, work, and the social formation* (136 s.); *'Eastern workers'* (40 s.); *Executors of endurance and temporariness – owners, managers and public leaders* (168 s.).
- Jørgensen, Birte Bech & Thomsen, Leif. 1978: *Hverdagslivet i en forstad: drømme, realiteter og sociale konflikter*, Munksgaard: København.
- Marcus, George E., & Pizarro, Marcello. 2008. "The End(s) of Ethnography: Social/Cultural Anthropology's Signature Form of Producing Knowledge in Transition". *Cultural Anthropology* 23(1), s. 1–14. doi: 10.1111/j.1548-1360.2008.00001.x.
- Møllgaard, Johannes. 2001. "Skive 1660-1800". i *Skive kommunes historie*, G. Gormsen og N. Mortensen (red.). Skive.
- Nielsen, Niels Jul. 2002. *Virksomhed og arbejderliv – bånd, brudflader og bevidsthed på B&W 1850-1920*. København: Museum Tusulanum.
- Nielsen, Niels Jul. 2004. *Mellem storpolitik og værkstedsgulv: den danske arbejder – før, under og efter den kolde krig*. København: Museum Tusulanum.

- Nielsen, Niels Jul. 2013. "Grænseløse arbejdere – en diskussion af identitet og selvbevidsthed med udgangspunkt i polske migrantarbejdere". *Arbejderhistorie : tidsskrift for historie, kultur og politik*. s. 44–60.
- Nielsen, Niels Jul. 2015. "Polishness as Entrance Ticket and Barrier to an Altered Labour Market in the Danish Construction Industry". *Work Organisation, Labour and Globalisation* Vol. 9(No. 1), s. 63–75. doi: 10.13169/workorgalaboglob.9.1.0063
- Nielsen, Niels Jul. 2021. "Etnologi som studiet af praksis: Enhed, flerhed, helhed – og forandring". *Culture and History* (2), s. 33–41. doi: <https://tidsskrift.dk/culturehistoryku/article/view/127333>
- Nielsen, Niels Jul. 2022a. *Livsformer i en verden under forandring. Sammenfattende redegørelse for forskningsdagsorden og forskningsresultater i tilknytning til afhandlinger indleveret med henblik på antagelse til bedømmelse for den filosofiske doktorgrad*. Afdeling for Europæisk Etnologi, Københavns Universitet. https://static-curis.ku.dk/portal/files/289232976/Jul_Nielsen_Sammenfattende_redegørelse.pdf
- Nielsen, Niels Jul. 2022b: "Governance or interpellation? An elaboration of civil servant practice(s)". *Ethnologia Europaea* 52(1), s. 1-22, doi: <https://doi.org/10.16995/ee.3004>
- Nielsen, Niels Jul, & Rohde, Sabine Louise Køhn. 2018. "'Talenter' – mellem forventninger og praksis. Introduktion til studier af højtuddannede migranter." *Culture & History* (3), s. 4–26. doi: <https://tidsskrift.dk/culturehistoryku/article/view/109695>
- Nielsen, Niels Jul, & Sandberg, Marie. 2014. "Between Social Dumping and Social Protection: The Challenge and Re-Negotiation of Creating 'orderly Working Conditions' among Polish Circular Migrants in the Copenhagen Area, Denmark." *Ethnologia Europaea* (44:1), s. 23–37. doi: <https://doi.org/10.16995/ee.1119>
- Nielsen, Sigge Winther. 2021. *Entreprenørstaten: Hvorfor vælgerne ønsker forsvinder op i den blå luft – og hvordan vi fikser det*. Gad.
- Olsen, Janus Jul, & Nielsen, Niels Jul. 2017. "Flexicurity without Security. An Inquiry into the Danish Flexicurity Model in a Neoliberal Era". *Ethnologia Europaea* (47:2), s. 40–56. doi: <https://doi.org/10.16995/ee.1143>
- Poulantzas, Nicos. 1973. *Political Power and Social Classes*. London: NLB.

English summary

Life-Modes in a Changing World Order

In 2022, Niels Jul Nielsen defended his doctoral dissertation, *Life-Modes in a Changing World Order*. He explores how different life-modes in Denmark over the previous four decades has met the huge transformations that marked the post-cold war period until today where globalization and neoliberalism again are countered by more protectio-

nist and anti-global policies. Through extensive ethnographic fieldwork, the dissertation provides an insight into contemporary work and family life, as well as examines how this have undergone profound changes over the past half century – among various cultural groups such as public employees, managers, owners, investors, foreign and domestic workers, and farmers. The changes at the local level and in the everyday lives of ordinary people are systematically seen in the context of the Danish state's changing conditions, and its persistent endeavor to remain a significant and recognized entity within the international state system. The global dimension, which determines which states and modes of life are sustainable in a constantly changing state system, is concretely illuminated with analyses of China's development and importance, based on fieldwork carried out in Chinese cities and rural areas. Overall, the dissertation elaborates the understanding of connections between everyday practices, life-modes and struggle for recognition among states.

Ann-Dorte Christensen, Bente Jensen & Betül Özkaya

Ann-Dorte Christensen er professor i kønssociologi ved Institut for Sociologi og Socialt Arbejde, Aalborg Universitet. Hun forsker især i køn, etnicitet, hverdagsliv, tilhørsforhold, migration og har gennem en årrække beskæftiget sig indgående med biografisk narrative analyser. Ann-Dorte har skrevet en række bøger og artikler på dansk og engelsk. Om migration og tilhørsforhold bl.a. *Stemmer fra en bydel. Etnicitet, køn og klasse i Aalborg Øst*. Aalborg Universitetsforlag, 2012 (sammen med Sune Qvotrup Jensen) og *A Shipload og Women's Memories: Narratives across Borders*, Aalborg Universitetsforlag, 2017 (sammen med Marit Benthe Norheim).

Bente Jensen er arkivar på Aalborg Stadsarkiv og Det Danske Udvandrerarkiv. Hun har været projektleder i MultiAalborg-projektet (2020-2021) og projektet: *De fremmede i det danske – det danske i det fremmede* (2001). Et af hendes arbejdsområder er formidlingen af Det Danske Udvandrerarkiv og Stadsarkivets samlinger. Ud over arkivvidenskabelige emner, der vedrører brugen af arkiver og kulturarv, er hendes forskningsfelter migration og turisme. Bente har skrevet en række bøger og artikler på dansk og engelsk bl.a.: *Foreigners in Denmark – Danes Abroad – Reflections on Results and Method in a Project about Migration and Identity* (AEMI Journal, vol 10, 2012).

Betül Özkaya er cand.scient.soc. og har været videnskabelig projektmedarbejder i MultiAalborg-projektet (2020-2021). Betül er nu ph.d.-studerende ved Institut for Sociologi og Socialt Arbejde på Aalborg Universitet, hvor hun forsker i vrede blandt unge på tværs af klasse, køn og etnicitet (2021-2024). Hun har tidligere beskæftiget sig med negativ social kontrol på tværs af minoritetsmiljøer i et emotionssociologisk perspektiv, se bl.a. "At falde fra – beretninger om religiøst frafald på tværs af majoritetsdanske og minoritetsetniske miljøer", *Dansk Sociologi*, (32) 3. 2021, s. 9-29 (sammen med Anika Liversage).

Keywords: Migration, Transnationale identiteter, Tilhørsforhold, Hjem, Livsfortællinger, Objektbaserede interviews,

MIGRANTFORTÆLLINGER OM 'AT HØRE TIL' OG 'HØRE HJEMME'

Gennem livsfortællinger sætter artiklen fokus på spørgsmålet om tilhørsforhold og på hjemmets betydning som ramme om at skabe en hverdag i en ny kontekst, som man tvunget eller frivilligt har bevæget sig til. Artiklen rejser spørgsmålet om, hvordan der skabes tilknytning til en by som Aalborg, hvilke in- og eksklusionsprocesser der gør sig gældende i dagligdagen, samt hvilke betydninger hjemmet har. Desuden tematiserer artiklen, hvordan erindringer fra oprindelseslande og ruterne til Aalborg inddrages, når der knyttes bånd til nye steder og skabes et nyt hjem.

Indledning¹

Spørgsmålet om 'at høre til' og 'høre hjemme' har altid været en central del af menneskets fortællinger. Det handler grundlæggende om identitet, om sociale relationer og netværk, tilknytning til nye og gamle steder samt følelser af tilhørsforhold til nationer, religioner eller andre fællesskaber. Men rammerne omkring disse processer har grundlæggende ændret sig de seneste årtier i kraft af globalisering og en stigende mobilitet. Det er ikke nyt, at mennesker bevæger sig rundt, men det er nyt, det sker i så omfattende en grad. Sociologer som Zygmunt Bauman, Anthony Giddens, Ulrich Beck og John Urry har alle understreget, hvor grundlæggende den stigende mobilitet og globalisering er ikke kun for samfundets overordnede transformationsprocesser, men også for menneskers daglige liv, hvor det globale og det lokale er blevet uløseligt forbundet.² Mobilitet i nutidens moderne samfund har meget forskellige begrundelser og motivationer – fra globale eliter over turister, til arbejdsmigranter og flygtninge. Bauman har med metaforen turisten og vagabonden understreget migrationens sociale forskelle. Mens turisten er på forretningsrejse eller konsumerer og oplever verden, er vagabonden på flugt fra krig, arbejdsløshed og fattigdom.³

I kølvandet på dette stigende fokus på globalisering er det blevet påpeget, det ikke giver mening entydigt at tage udgangspunkt i nationalstaten. F.eks. har Beck argumenteret for at gøre op med 'containerteorien', bryde den 'metodiske nationalisme', og tankegangen om et folk, et samfund samlet i nationalstaten.⁴ I stedet må vi tage alvorligt, at mennesker i dag tænker og lever transnationalt med mange vidtforgrene-

1 Tak for gode og konstruktive kommentarer fra redaktion og de to reviewere.

2 Giddens 1990; Bauman 1998; Beck 2002; Urry 2007.

3 Bauman 1998; Jørgensen 2002; Larsen 2019, s. 688.

4 Beck 2002; Glick Schiller 2008.

relationer og tilhørsforhold. Det betyder også, at identiteter ikke længere er entydigt forankrede i tilknytning til nationalstaten, men i stedet transnationale, hybride og multiple.⁵

Men hvordan skal man undersøge sådanne komplekse transnationale identitetsprocesser? Det findes der ikke noget entydigt svar på. Men ét af de steder, som mange har fundet et velegnet udgangspunkt, er byen, der kan betragtes som et knudepunkt for mobilitet og tilknytning. Især i storbyer krydses globale rejseruter, og byens rum bliver mødesteder for mennesker med forskellige kulturer, klasser og etniciteter, hvor identiteter konstrueres på tværs af forskellige rumlige skalaer.⁶ I Danmark er der også lavet en række sociologiske, antropologiske og historiske analyser, som har byen eller nogle af byens kvarterer som udgangspunkt i studier af migration og mødet med den fremmede som 'den anden'.⁷

Denne artikel har også byen som udgangspunkt, idet den undersøger migranternes tilhørsforhold og forståelse af hjem i Aalborg.

Aalborg er Danmarks fjerdestørste by. I en global sammenhæng er Aalborg langt fra en storby, men i en regional sammenhæng, Nordjylland, kan Aalborg betragtes som en storby og et centralt knudepunkt. I forhold til migration er dette en pointe, fordi byen både historisk og aktuelt tiltrækker migranter, som oprindeligt har opholdt sig Nordjyllands periferi (f.eks. i flygtningelejre) på grund af uddannelsesmuligheder, erhvervs muligheder samt sociale netværk.

Artiklen bygger på data fra en ny undersøgelse *MultiAalborg – migrantfortællinger på tværs*, som er baseret på 30 migranternes livsfortællinger.⁸ Undersøgelsen viser, at vejene til Aalborg, ruterne man har bevæget sig ad, har været meget forskellige. Nogle migranter er kommet for at studere eller arbejde, mens andre er flygtet og ofte, som senest de syriske flygtninge, bevæget sig over farvande med livet som indsats og videre på strabadserende ruter gennem Europa. Nogle familier er rejst sammen; for andre har flugt og migration ført til smertefulde adskillelser af familiemedlemmer, som man måske senere er blevet genforenet med eller nu lever adskilt fra.⁹

Fælles for disse mennesker er, at de har skullet skabe sig en ny tilværelse i Aalborg. I artiklen går vi ned i denne proces. *For det første* belyser vi migranternes tilhørsforhold både til Aalborg, til deres oprindelseslande samt til andre steder, de har været. Vi rejser spørgsmålet, om de føler sig velkomne som nye medborgere i Aalborg og ser på hvilke sociale netværk og fællesskaber, de indgår i og føler sig knyttet til, samt hvilken tilknytning de har til nationale og transnationale fællesskaber. *For det andet* ser vi på, hvordan migranter skaber og reetablerer et hjem i en ny og fremmed kontekst. Vi

5 Palsby 2015 s. 4, Eriksen, 2006.

6 Caglar og Glick Shiller 2018.

7 Der er flere klassiske sociologer, der har skrevet om 'den fremmede', f.eks. Schutz 1944 og Simmel 1908; Som eksempel på nogle af de danske undersøgelser af migration og byen kan nævnes Kofod og Simonsen 2010; Palsby 2015; Christensen og Jensen 2012; Schmidt 2019.

8 Jensen et al. 2021.

9 Ibid. s. 162.

undersøger, hvordan man opbygger et nyt hjem, hvilke betydninger man integrerer fra tidligere hjem samt hvordan man bestræber sig på, at 'hjemmet' (igen) bliver et sted for trykthed og identitet.

I det følgende vil vi først redegøre for artiklens kilde- og datagrundlag samt metode. Dernæst præsenterer vi den analytiske tilgang med fokus på to kernebegreber: a) tilhørsforhold/'belonging' og b) hjem/'dwelling'. Herefter følger analysen, som vil være tvedelt i følgende to tematiske nedslag om 'at høre til' ('belonging') og 'høre hjemme' ('home making').

Data, metode og kontekst

Artiklen bygger på data indsamlet til *MultiAalborg*-projektet i 2020-21. Projektets formål har været at nuancere betydningen af, hvad det vil sige at være aalborgenser ved at inddrage migranters historie og livsfortællinger i Aalborgs historie.¹⁰ Projektet omfattede dels en række historiske analyser af udviklingen af migrationens historie i Aalborg med vægt på perioden efter 2. verdenskrig, dels 30 livshistoriske interviews med repræsentanter fra hver af de 10 største flygtninge- og indvandrergrupper i Aalborg Kommune, som er følgende: Polen, Somalia, Rumænien, Irak, Iran, Syrien, Libanon, Bosnien-Hercegovina, Tyrkiet og Vietnam.¹¹

Set i lyset af den tidligere diskussion om 'metodisk nationalisme' kan man naturligvis sætte spørgsmålstegn ved at vælge interviewpersoner på baggrund af nationer. Når vi har valgt at gøre dette, hænger det sammen med *MultiAalborg*-projektets historiske udgangspunkt, og det faktum, at migrationsstrømmene i Aalborg i vid udstrækning har været knyttet til nogle bestemte migrantgrupper, som er kommet på forskellige tidspunkter og haft en særlig betydning i Aalborg og Nordjylland (f.eks. de vietnamesiske bådflugtninge i 1970'erne og 1980'erne og den somaliske gruppe i 1990'erne). Disse grupper opfatter vi dog hverken som repræsentanter eller nødvendigvis typiske i forhold til de nationer, de kommer fra. Som et yderligere argument for vores metode vil vi fremhæve, at vi gennem dataindsamlingen erfarede, at – hvis vi havde lavet en helt åben rekruttering – ville der have været grupper, som vi sandsynligvis ikke havde fået kontakt med.

I Aalborg var der i 2020 i alt 16.826 indvandrere, fordelt på 8,7% førstegenerationsmigranter og 3% efterkommere. Det betyder, at i alt 11% af befolkningen har anden etnisk baggrund. De fleste, 7,1%, kommer fra de lande, som statistikken benævner som ikke-vestlige, og færre, 3,9%, kommer fra vestlige lande.¹² Indvandringen er ikke

10 Undersøgelsen er afrapporteret i bogen *MultiAalborg – migrantfortællinger på tværs*, Jensen et al. 2021. Undersøgelsen blev udført af artiklens forfattere og finansieret af Aalborg Kommune, Aalborg Stadsarkiv og Aalborg Universitet.

11 Aalborg Kommune Statistik 2020; Jensen et al. 2021.

12 Aalborg Kommune Statistik 2020.

ligeligt fordelt i Danmark, og Aalborg og Region Nordjylland ligger i den lavere ende. En af grundene er, at Nordjyllands erhvervsstruktur ikke tiltrak udenlandsk arbejdskraft fra slutningen af 1960'erne i så stort et omfang, som den gjorde i store dele af det øvrige Danmark. Der var ikke mangel på ufaglært arbejdskraft i landsdelen, og fagbevægelsen var stærkt skeptisk over for at tiltrække gæstearbejdere på grund af det pres på løn- og arbejdsforhold, det kunne medføre. En sammenligning med andelen af indvandrere samt efterkommere født i Danmark i forhold til de øvrige større danske storbyer viser: Aarhus 17%, Odense 17% og København 25%. Det vil sige, at Aalborg Kommune med sine 11% ligger lavere end de øvrige større danske byer – og også under landsgennemsnittet på 14%. Fordelingen af nationaliteter er også anderledes end i resten af Danmark. På landsplan er fordelingen på de ti største grupper inklusiv efterkommere, følgende (nævnt efter størrelse): Tyrkiet, Polen, Syrien, Tyskland, Rumænien, Irak, Libanon, Pakistan, Bosnien-Herzegovina og Iran. De er til dels svarende til fordelingen i Aalborg, men lokalt er Tyrkiet ikke den største gruppe. Endvidere er Tyskland, Norge, Sverige og Pakistan ikke repræsenterede blandt de ti største grupper i Aalborg. Til gengæld er den somaliske gruppe relativt større i Aalborg set i forhold til resten af Danmark.¹³

Projektets i alt 30 interviews er fordelt med tre interviews i hver af de 10 største grupper i Aalborg Kommune med hensyntagen til spredning og variation i forhold til generation, alder, køn, klasse og religion. Herudover har vi, hvor det har været muligt, taget hensyn til at inddrage både førstegenerationsmigranter og efterkommere. Endelig har vi været interesseret i at rekruttere migranter, der har haft forskellige begrundelser for at komme til Danmark og Aalborg – nogle er flygtet fra krig, andre er kommet hertil som gæstearbejdere eller via familiesammenføring.

Rekrutteringen af interviewpersoner er sket på forskellige måder, som spænder fra opfordringer om at melde sig til projektet efter annoncering på sociale medier og i dagspressen, gennem sneboldeffekt og netværk samt gennem kontakter til specifikke grupper og frivillige organisationer.

Dataindsamlingen har fundet sted under Corona-pandemien, hvilket bl.a. betød, at vi for at kunne holde afstand har været nødt til at foretage alle interviews i et stort mødelokale på Aalborg Stadsarkiv. Det havde været mere optimalt at følge interviewpersonernes ønsker om, hvor interviewet skulle foretages, hvilket formentlig for mange havde været i eget hjem. De fleste interviews er foretaget på dansk, nogle få på engelsk og tyrkisk. Der er ikke anvendt tolke, da vi vurderede, at den distance det ville skabe var større end de sproglige barrierer. I gennemsnit varede hvert interview mellem 1,5 og 2 timer.

13 Indvandrere i Danmark 2020.

Livshistoriske og objektbaserede interviews

Karin Fog Olwig argumenterer for, at livshistoriske interviews åbner op for et bredt perspektiv, som giver mulighed for at analysere, hvordan den enkelte opfatter og fremstiller sig selv i et livsforløb præget af mobilitet mellem forskellige steder.¹⁴ Forskningen har endvidere fremhævet, at det livshistoriske perspektiv er velegnet til både at fokusere på 'det levede' og 'det fortalte liv'.¹⁵ 'Det levede liv' handler om, 'hvordan det var' og 'hvad der skete', dvs. faktuelle oplysninger om sociale og økonomiske forhold, afrejse fra oprindelsesland, ankomst til opholdsland, arbejde og uddannelse, familie mv. 'Det fortalte liv' er det meningsbærende og måden, som man forsøger at skabe sammenhæng i sine erfaringer. Man tilstræber at skabe og fortælle det, som den britiske forsker Ann Phoenix i sine analyser af caribiske migranter med inspiration fra Judith Butler kalder 'liveable lives'. Hermed menes, at livet skal være mere end til at 'bære' og overleve. Det skal også give mening for én selv og være forståeligt over for andre.¹⁶

Som et særligt metodisk greb har *MultiAalborg*-projektet anvendt *objektbaserede interviews* til at indsamle de 30 livshistorier. Valget af metode bærer præg af vores ønske om at samskabe med interviewpersonerne. Formålet med objektbaseret interviews har været at bruge objekter til at fremme erindringsarbejde under interviewene. Helt konkret har det indebåret, at alle interviewpersoner forud for interviewene er blevet bedt om at tage en eller flere genstande med – som også kunne være fotografier – med særlig betydning for dem. Dette kunne både være objekter, der forbinder dem til deres oprindelsesland, og objekter, som de har haft med fra rejsen til Danmark eller objekter, som har en særlig betydning for deres liv i dag i Aalborg. Vi er blevet præsenteret for alt lige fra kjoler, smykker, dagbøger, til identitetskort og i mange tilfælde fotografier fra tiden i oprindelseslandet og i Aalborg. Objekterne har fungeret som værdifuld inspiration og støtte til at genkalde erindringer om opvækst og fortælle om livet og dagligdagen i dag.¹⁷ Udover at være et greb til erindringsarbejde og skabe sammenhæng i interviewpersonernes fortælling, har objekterne også vist sig at have en tillidsopbyggende funktion i starten af interviewet, hvor interviewpersonerne har haft mulighed for selv at tage styringen og åbne interviewet ved at tale ud fra deres selvvalgte objekter. På den måde er det objektbaserede interview velegnet til at 'bryde isen' i starten af interviewet og skabe rum for at få interviewpersonernes stemmer frem.¹⁸

14 Olwig 2010.

15 Riessman 2008; Wencraft 2000.

16 Phoenix 2009.

17 Thomson & Hadfield 2014; Woodward 2016.

18 Tilskyndelsen til at anvende objektbaserede interviews er desuden et resultat af et inspirationsseminar afholdt med forskere fra Immigrantmuseet i Furesø. De har nyttige erfaringer med at bruge metoden i en museal kontekst med henblik på formidling i form af udstillinger.

Udover ovenstående har projektets metodeindsamling været inspireret af den biografiske narrative metode. Grundet sproglige barrierer har det dog ikke været muligt at gennemføre biografiske narrative interviews med få og åbne spørgsmål, som ellers er metodens ideal. Projektets interviewguide har været inspireret af den biografiske narrative metodes opbygning ved at give interviewpersonerne mulighed for at fortælle deres livshistorier ud fra brede tidskategorier i fortid, nutid og fremtid.¹⁹ Dette har resulteret i refleksioner om opvækst i oprindelseslandet, ruterne til Danmark, den aktuelle dagligdag i Aalborg samt overvejelser om, hvor interviewpersonerne ser sig selv i fremtiden.

I bogen *MultiAalborg – migrantfortællinger på tværs* findes en samlet afrapportering af undersøgelsens resultater.²⁰ Vi har naturligvis ikke kunnet løfte én kollektiv stemme frem, men vi har, i lyset af den særlige kontekst samt en stor bredde og variation, kunnet sammenfatte nogle gennemgående temaer, som er centrale for at forstå de etniske minoriteters møde med Danmark og hverdagen i Aalborg såvel som deres relationer til de kulturer og oprindelseslande, de kommer fra. I artiklen inddrager vi løbende nogle af undersøgelsens konklusioner, men det sker med et særligt fokus på artiklens tema om 'at høre til' og 'høre hjemme'. Vi har derfor også valgt nogle af de fortællinger ud, som giver det mest nuancerede og fyldestgørende billede af dette.

Analytisk tilgang og centrale begreber

Tilhørsforhold – eller på engelsk 'belonging' – handler grundlæggende om tilknytning til mennesker, til steder og til fællesskaber. Begrebet relaterer sig til flere niveauer i samfundet, der spænder fra nære relationer i hverdagslivet til nationale og transnationale fællesskaber. Den britiske forsker Nira Yuval-Davis har leveret værdifulde bidrag til at klargøre, hvordan man analytisk kan anvende 'belonging'-begrebet til at forstå tilhørsforhold i nutidens globaliserede verden.²¹ Yuval-Davis laver en central distinktion mellem 'belonging' og 'politics of belonging'. 'Belonging' handler om følelsesmæssig tilknytning og om at føle sig hjemme, tryk og sikker. Men ifølge Yuval-Davis er følelser om tilhørsforhold ikke kun positive; de bruges også til at markere hvem, der er 'inde', og hvem der er 'ude' af fællesskaber.²² Denne væsentlige pointe om, at tilhørsforhold både kan være inkluderende og ekskluderende har præget hovedparten af Yuval-Davis' forskning. Et helt centralt punkt har været kritiske analyser af 'politics of belonging', som hun betegner som 'grænsedragningens beskidte arbejde', hvor hun bl.a. har fokuseret på nationalisme og racisme.²³

19 Riessman 2008; Thomsen et al. 2016.

20 Jensen et al. 2021.

21 Yuval-Davis 2006; 2011.

22 Yuval-Davis 2006.

23 Yuval-Davis 2007, s. 563.

En af Yuval-Davis' andre pointer er, at disse positive og negative 'belongingprocesser' finder sted på tre forskellige niveauer i samfundet.

På *mikro-niveau* drejer det sig om tilhørsforhold i hverdagslivet og daglige relationer til familie, til venner eller til møder med andre mennesker i dagligdagens fællesskaber f.eks. på arbejdspladser og i institutioner. I disse sammenhænge er tilhørsforhold til andre individer og grupper primært baseret på ansigt-til-ansigt relationer. Der kan være tale om følelser af gensidig samhørighed, slægtskab og kærlighed, men også sociale grænsedragninger i forhold til hvem man identificerer sig med eller ikke identificerer sig med.²⁴

På *meso-niveau* er tilhørsforhold relateret til kollektive fællesskaber som typisk vil være foreninger eller bevægelser i det civile samfund. Der kan være tale om en konkret tilknytning, som er relateret til konkrete aktiviteter i en beboerforening eller en etnisk minoritetsgruppe. Der kan også være tale om fællesskaber i tilknytning til større bevægelser som f.eks. arbejderbevægelse eller kvindebevægelse.²⁵

På *makro-niveau* er tilhørsforhold relateret til såkaldte 'forestillede fællesskaber', som typisk vil være nationer eller religioner.²⁶ Kendetegnende for disse fællesskaber er, at de er 'ansigtsløse' og derfor ikke betinget af direkte kontakt mellem mennesker, men alligevel ofte med stærke følelser af samhørighed og fællesskab. Følelser af tilhørsforhold til disse fællesskaber kan være positive og meningsfulde for den enkelte og give en livslang mening med tilværelsen. Men de vil ifølge Yuval-Davis ofte have en bagside, fordi de gennem markeringer af det stærke 'vi' samtidig kan fungere ekskluderende i forhold til 'de andre'. Derfor kan forestillede fællesskaber være et centralt led i konstruktioner af 'os og dem'. Det ses f.eks. som konflikter mellem forskellige religiøse grupper eller i forhold til nationale fællesskaber, hvor 'de fremmede' ekskluderes eller positioneres som 'uønskede'.²⁷

Det er dermed en væsentlig pointe, at det at skabe tilhørsforhold finder sted på flere forskellige niveauer i samfundet, hvor disse 'belongingprocesser' aktiveres. Denne skelnen er analytisk nødvendig, selvom der i praksis er en tæt sammenhæng og et betydeligt overlap mellem de tre niveauer. Således har forskningen vist, hvordan f.eks. nationalisme og ekskluderende diskurser om etniske minoritetsgrupper som 'de andre' på nationalt niveau spiller en afgørende rolle også på sociale relationer i hverdagslivet.²⁸

Tilhørsforhold er således et mangefacetteret begreb med flere betydninger. I denne artikel vil vi især bruge begrebet til at nuancere, hvordan spørgsmålet om 'at høre til' og 'høre hjemme' får betydning for mennesker som frivilligt eller tvunget bevæger sig til nye steder. Hvordan skaber man som 'ny medborger' tilhørsforhold til en by

24 Se evt. uddybende Jørgensen 2010; Kofoed og Simonsen 2012; Jensen 2019.

25 Se evt. uddybende Tilly 2002; Henriksen og Levinsen 2019.

26 Anderson 2001.

27 Se evt. uddybende Yuval-Davis 2006.

28 Christensen og Jensen 2012; Farris 2017.

som Aalborg; hvilken meningsbærende betydning har de erfaringer, man har med sig, og hvilke in- og eksklusionsprocesser gør sig gældende? Vi lægger med andre ord vægt på at indkredse den betydning, som migranter i Aalborg tillægger fællesskaber både i de nære relationer og i de 'store' forestillede fællesskaber.

Hjem, som er det andet kernebegreb, kan ligesom tilhørsforhold lokaliseres på flere niveauer. Hjem kan bl.a. henvise til en nation (Homeland på engelsk); en hjemstavn (Heimat på tysk); en beboelse eller en bolig (Dwelling på engelsk; Wohnen på tysk). Boligen udgør typisk den materielle ramme omkring intime og sociale relationer.²⁹ Vi lægger især vægt på det sidste niveau, fordi det kan fungere som et vigtigt uddybende perspektiv på 'at høre til', og hvordan man skaber sig en tilværelse i en ny kontekst.

Simone de Beauvoir og senere feminister i 1970'erne og 1980'erne anlagde en meget kritisk vinkel på 'hjemmet', som de så som et arnested for patriarkalsk dominans og kvinders ulønnede og usynlige arbejde.³⁰ Som en reaktion på denne tilgang argumenterede den amerikanske politiske filosof og feminist Iris Marion Young i slutningen af 1990'erne for, det var nødvendigt at gentænke denne forståelse af 'hjem'. Young fremhævede, at der blandt feminister havde været et for snævert fokus på en bestemt opfattelse af hjem som husarbejde i stedet for 'home making', som hun argumenterer for er et bredere begreb, der ikke kun handler om rutinepræget husarbejde, men også om kreative værdier, sociale relationer og identiteter.

“[...]the idea of home and the practice of home-making support personal and collective identity in a more fluid and material sense, and that recognizing this value entails also recognizing the creative value to the often unnoticed work of many women”³¹

Inspireret af filosofen Martin Heidegger, som definerer 'hjem' (Wohnen), som en 'hjemlig rede', der er helt fundamental for menneskets eksistens og 'væren i verden', foreslog Young en ny definition af 'hjem' og 'home making'.³² For det første er der tale om materialiseringsprocesser, som er forbundet med hjem som et betydningsbærende sted for mennesker. Det rummer vigtige ejendele, rum og steder såvel som kropsliggjorte vaner og rutiner, som skaber mening og kontinuitet i menneskers liv. Både individers og familiers fortællinger, ofte på tværs af generationer, er forankrede i hjemmet. Young argumenterer for, at alle mennesker har behov for et sted, som er deres, hvor man kan samle det, som betyder noget for éns identitet. For det andet er hjemmet også et sted, hvor man forventer at føle sig tryk og i sikkerhed, selvom

29 Blunt og Dowling 2006; Brun 2015.

30 Beauvoir 1977; Friedan 1965.

31 Young 1997, s. 164.

32 Heidegger 1971; Young 1997; Brun 2015.

Young er opmærksom på, at dette for mange mennesker ikke kan indfries pga. vold i hjemmet eller forfølgelse 'udefra'.

Den norske socialantropolog, Marianne Gullestad, har i sine dybtgående analyser af hverdagslivet også fremhævet hjemmets centrale betydning som et centrum for hverdagen. I bogen *Kitchen Table Society* fra 1984 analyserer Gullestad unge norske arbejderklassekvinders hverdagsliv i en forstad til Bergen. Hvis man vil forstå kvindernes værdier og identiteter, er det ikke tilstrækkeligt at se på deres tilknytning til arbejdsmarkedet, hævder Gullestad i kritisk dialog med datidens feministiske forskning. Man må også se på relationer i familien, på venskaber og netværket i lokalområdet. Hun ser hjemmene og køkkenerne både som en symbolsk og en materialiseret ramme om sådanne fællesskaber for en gruppe kvinder, der opfatter sig selv som anstændige, respektable og 'almindelige' mennesker.³³ Gullestad mener, det er fejlagtigt at se hjemmet som en sfære, der er løsrevet fra 'det store samfund' – tværtimod ser hun hjemmet som hverdagslivets substantielle centrum – som en smertedigel, en fortætning af de mange komplekse sammenhænge og relationer, som mennesker indgår i hver dag. Analytisk arbejder Gullestad med en dobbeltbestemmelse, hvor hun på den ene side lægger vægt på den daglige organisering af opgaver og praksis og på den anden side de tværgående erfaringer og meninger som tilskrives den praksis, man har i hverdagslivet og i hjemmet.³⁴ Andre sociologer, som f.eks. Nira Yuval-Davis, har advaret mod at idealisere hjemmets betydning. Hun argumenterer for, at hjemmet ikke kun er en 'tryk rede', men for mange familier også et arnested for konflikter, vrede og vold.³⁵

Ovenstående viser, at hjem har flere betydninger og ikke mindst konnotationer. Det er disse forskelligheder, vi ønsker at se nærmere på i denne artikel. Vi undersøger, hvordan de migranter, vi har interviewet, har håndteret dét vilkår, at de har måttet forlade deres hjem, måske været på flugt og uden fast bopæl i en kortere eller længere periode, for senere måske at få mulighed for at etablere et hjem i en ny kontekst.

Tilhørsforhold – beretninger om 'at høre til'

I dette afsnit vil vi lade interviewpersonerne berette om tilhørsforhold både til Aalborg, til deres oprindelseslande og til andre steder med betydning for dem. Vi vil især trække på interviewene, men supplerer disse med objekter og artefakter såvel som kunstneriske udtryksformer.

Nader Alkasem fra Aleppo i Syrien har brugt poesien til at håndtere livet i eksil. Aalborg og byens rum betyder meget for Naders værker, og han har bl.a. udgivet digt-

33 Gullestad 1984; 2002.

34 Gullestad 1989; 1992.

35 Yuval-Davis 2011 s. 10.

samlingen *Dobbelt A, Digte fra Aleppo og Aalborg* sammen med den aalborgensiske gymnasielærer og digter Claus Nivaa.

Nader bruger sine digte til at udtrykke længsel og glæde i forhold til byen Aleppo, men også til at formidle budskabet om krigen i Syrien. Det gælder ikke mindst ødelæggelsen af byen, som den var før diktatur og ødelæggelse. Digtene udtrykker Naders følelser både før og under krigen samt hans håb for at byen har en fremtid på den anden side af krigen.

Parfume

*Aleppo er den flaske parfume
der en dag gik itu
ud over mit værelses gulv
Glasset gennemborer
Duften dvæler
Hvor end du befinder dig
i stedets beklædning³⁶*

En bred

*Det floden driver bort
er ikke drivtømmer
det er levende ligkister der havde
en fortid
en nutid
og en fremtid på den anden bred af livet³⁷*

Næsten alle interviewpersonerne udtrykker et stærkt tilhørsforhold til Aalborg. De er glade for at bo i byen og fremhæver, at den har '*lidt af alt*', og hverken er '*for stor eller for lille*'. De føler sig trygge, og flere siger, de føler sig mere hjemme her end f.eks. i en storby som København.

Der er bestemte steder i Aalborg, som går igen, når interviewpersonerne fortæller om at høre til. Det kan være stedet eller bydelen, hvor de bor nu; steder som de og deres forældre først kom til i Aalborg eller ruten på bussen, de kører med hver dag. Flere nævner også nogle af byens kendetegn som Limfjorden, Limfjordsbroen, havnefronten, gågaden og for nogle af de unge også nattelivet i Jomfru Ane Gade. Mange nævner desuden nærheden til Vesterhavet og naturområderne tæt på. For nogle skaber stederne i Aalborg erindringer til oprindelseslande. Et eksempel på dette er *Abdulahman Sheikh Abdullahi fra Somalia*, der fortæller om betydningen af følelses- og stedserfaringer på tværs af Somalia og Aalborg. Han mindes ofte en bro, der går over

36 Nader Alkasem og Claus Nivaa, udat. s. 6.

37 Nader Alkasem og Claus Nivaa, udat. s. 15.

en flod, der løber gennem byen Afgoi i Somalia, hvor han voksede op. Ved flodbredden fandt han ro til at samle sine tanker. Dette minde vækkes til live i ham et bestemt sted ved Limfjordsbroen, og når han er dér, mindes han sin barndom. På den måde får vandet og broerne både en konkret og en symbolsk betydning i Abdulrahmans erindringsarbejde og i hans bestræbelser på at skabe sammenhæng og mening med livet.

Det er et kendetegn ved transnationale identiteter, at der ofte er tale om tilknytning til flere steder og dermed ikke kun til oprindelsesland og nuværende bopæl. Det gælder f.eks. to af de syriske flygtninge, som indgår i undersøgelsen. *Obama Assaf* har på sin rute til Aalborg opholdt sig både i Tyrkiet, Grækenland og Italien, og han fremhæver især tiden i Grækenland som et af de bedste år i sit liv.³⁸ Noget lignende gør sig gældende for *Maisam Alloufi*, der under flugten fra Syrien til Tyrkiet, endte i byen Bursa. Her fortæller Maisam, at hun og familien mødte venlighed og hjælpsomhed. Her fandt de ro. Maisam fortæller videre, at hun har opbygget et stærkt tilhørsforhold til den tyrkiske by, hvilket bl.a. kom til udtryk i, at det var en tyrkisk sang, som hun medbragte som et af sine objekter til interview. Hvis Maisam ikke får mulighed for at blive boende i Aalborg i fremtiden, håber hun, det så vil være muligt for hende at bo i Bursa.³⁹

Sådanne sameksisterende og overlappende tilhørsforhold til flere steder viser, at migranternes stedstilhørsforhold både kan være forankret i at føle sig som aalborgenser og dansk og samtidig som somalier eller bosnier. Men man kan også føle sig stærkt knyttet til steder, hvor der har været tale om midlertidige ophold. Dette understreger også den tætte forbindelse mellem ruter og rødder – mellem de ruter i form af mobilitet og bevægelser mellem steder, som et menneske foretager, og de rødder, man har med sig fra oprindelsesland eller andre steder, man har været.⁴⁰ Derfor handler transnationale identiteter ikke om at vælge til og fra, men om at kunne integrere og blive accepteret for flerhed i sin identitet og familiefortælling.⁴¹ Denne pointe dokumenteres ikke kun af sociologer, antropologer og historikere, men også af forskere inden for psykologi og psykoanalyse, som har vist, at en base i egen kultur er en forudsætning for integration, mens forkastelse af egen kultur ofte fører til marginalisering og posttraumatiske lidelser.⁴²

For nogle interviewpersoner er tilhørsforhold mest knyttet til mennesker, især de nære relationer, og til erindringer om steder, hvor man har boet, end til landene som nationer. Men der er også eksempler på interviewpersoner, som har stærke følelser for deres oprindelseslande. Det gælder ikke mindst i de tilfælde, hvor man selv eller ens familie har måttet forlade landet pga. krig eller forfølgelse. Disse følelser samles mange om i foreninger og nogle gange i protester mod undertrykkelsen i

38 Jensen et al., s. 108.

39 Jensen et al., s. 102.

40 Gustafson 2014; Brun 2015; Eriksen 2006.

41 Yuval-Davis 2007; Beck 2002.

42 Berry 1997; Varvin 2021.

Hjemmehækket flakon, der symboliserer bosniske kvinder, som sørger over deres sønner og mænd, der døde under Srebrenica-massakren i 1995. Mindesten i Aalborg opført i 2021, hvor samme symbol af de sørgende kvinder indgår sammen med antallet af de mænd og drenge, der blev dræbt under massakren. Foto: Bente Jensen.

oprindelseslandet. Men tilhørsforholdet kan også antage mere kunstneriske udtryk. Et eksempel på sidstnævnte er *Almedina B. Boskailo* fra Bosnien, der fortæller os, at næsten alle bosniere, hun kender i Danmark, har en form for et symbol på massakren i Srebrenica, der fandt sted i 1995, i deres hjem. Almedinas eget symbol i hjemmet er en hækket flakon, der viser kvinder, som sørger over deres sønner og mænd. Kvindehænderne samler sig på midten over en kiste. Almedina fortæller, at flakonen er et symbol på krigen i det tidligere Jugoslavien, og hvad der var årsagen til, at så mange bosniere, inklusiv hende selv og hendes familie, flygtede fra landet tilbage i 1990'erne: "Det er for aldrig at glemme, hvad der skete – det må vi aldrig glemme, for det er vores historie", fortæller Almedina.

Flakonen har Almedina købt for nogle år tilbage på en sommerferie i Bosnien af en kvinde, som selv hækede og solgte dem i massevis. Flakonen kan derfor også ses som et udtryk for, hvordan bosniske kvinder inddrager traditionelt håndarbejde som symbolske udtryk i deres politiske protester.

Almedina fortæller desuden, at der i 2021 efter 25 året for massakren i Srebrenica blev opstillet en mindesten for tragedien i Kildeparken i Aalborg⁴³. Almedina synes, det er vigtigt, at Aalborg Kommune er med til at støtte op om projekter som disse, da "det er med til, at man som bosnier føler sig anerkendt i det her samfund", siger hun

43 Ved massakren i Srebrenica dræbte de serbiske styrker 8.000 muslimske mænd og drenge. Massakren er ved en FN-domstol blevet dømt som folkedrab, og den bosnisk-serbiske leder Radovan Karadzic blev i 2016 kendt skyldig i denne forbrydelse ved en krigsforbryderdomstol i Haag (Christensen og Norheim 2016).

og tilføjer: "anerkendelse fører til mere vellykket integration, da man så får lyst til at give samfundet igen".⁴⁴

Men det er ikke alle interviewpersonerne, der føler sig velkomne. F.eks. fortæller roeren *Ali Bajelan* fra Iran, at han ikke føler, han hører hjemme i Danmark, fordi samfundet ikke accepterer ham og andre indvandrere. Han har også følt sig diskrimineret, når han ikke har kunnet få job eller komme ind på diskoteker i Jomfru Ane Gade. Der hvor Ali føler sig accepteret er i rokлубben og i kirken, som han hører til. Her føler han sig anerkendt – også af sine etnisk danske venner.⁴⁵

Lignende erfaringer finder vi også blandt flere af de andre interviewpersoner, som føler sig krænkede af tonen i den offentlige debat. Selvom de fleste af interviewpersonerne er glade for at bo i Aalborg, så er der en del af dem, som ikke føler sig accepterede på linje med etniske danskere. Flere beretter om manglende anerkendelse, f.eks. at de føler sig overset i sociale sammenhænge, hvor der især er etniske danskere. Der er eksempler på ubehagelige oplevelser af direkte diskrimination og hverdagsracisme. Det kan være nedværdigende blikke samt nedsættende og racistiske tilråb. Ordet 'perker' er blevet brugt, og der er blevet råbt, at man 'godt kan skride hjem'. Flere kvinder har haft krænkende reaktioner på at bære hovedbeklædning, og en kvinde oplevede korporligt at blive skubbet på vej ud af en bus. Nogle unge mænd har som Ali oplevet at blive nægtet adgang til diskoteker.⁴⁶

Men dér, hvor forskelsbehandling og diskrimination opleves som mest udbredt, er i forhold til arbejdsmarkedet. For selv om uddannelse fylder meget, og mange af interviewpersonerne og især deres børn har taget solide både boglige og faglige uddannelser, så udtrykker mange af dem frustrationer og ydmygelse over, hvor vanskeligt det er for etniske minoriteter at komme ind på arbejdsmarkedet i Aalborg. Der er f.eks. både en person med mangeårig baggrund i finanssektoren i Rumænien, der oplever ikke at blive kaldt til samtale. Det samme gælder digteren Nader Alkassen, som vi stødte på tidligere, der har problemer med at få job som jurist.⁴⁷

Disse oplevelser skaber en følelse af manglende anerkendelse. Det fører ofte til en marginaliseret social position, som opleves som uretfærdig, da den ikke matcher uddannelsesniveau og kompetencer.

Disse erfaringer med forskellige diskriminationsformer kan ses i sammenhæng med de seneste undersøgelser af danskernes værdier. Her fremhæves det, at der er en stigende bekymring for den jobkonkurrence, som nogle mener indvandringen fører med sig samt en opfattelse af, at indvandrere kan belaste velfærdssystemet.⁴⁸

Ser vi mere generelt på interviewpersonernes tilhørsforhold til Danmark, tilkendegiver de fleste, at de føler en stærkere lokal end national forankring. I lighed med

44 Jensen et al. 2021, s. 131.

45 Jensen et al. 2021, s. 98.

46 Jensen et al. 2021, s.54, s. 80, s. 81.

47 Jensen et al. 2021, s. 68 og 106.

48 Frederiksen 2019.

tidligere undersøgelser fra Aalborg og andre danske byer og lokalområder ser det således ud til, at mens den lokale identitet og det lokale tilhørsforhold er forholdsvis stærkt, er tilhørsforholdet til Danmark som nation grundlæggende svagt.⁴⁹

For det første skaber nogle af interviewpersonerne distinktion og grænsedragning til andre etniske grupper (inter-etnisk differentiering). De føler typisk, de selv er bedre integreret og mere accepteret end f.eks., hvad de opfatter som mere stigmatiserede etniske minoritetsgrupper. Derfor ønsker de ikke at blive 'sat i bås' med andre etniske minoriteter, og de er kritiske over for de generelle betragtninger om at være flygtning eller indvandrer, fordi det efter deres mening ofte, især i de politiske og offentlige debatter, forbindes med de grupper, som er mindst accepterede i det danske samfund. Den vietnamesiske gruppe, som var den første større gruppe flygtninge i Aalborg, der ankom i 1979 og 1982, blev taget godt imod af de etniske danskere, de blev opfattet som en gruppe, der hurtigt tilpassede sig og accepterede ny levevilkår. Vietnameserne giver i livshistorierne udtryk for, at der ikke har været problemer i gruppen og udtrykker i forlængelse heraf, at de har det svært med de etniske grupper, som er mere ekspressive i deres forventninger til det danske samfund eller ikke fulgte gældende regler om f.eks. foreningsdannelse og integration.⁵⁰ Dette skisma kom f.eks. stærkt til udtryk, da der opstod konflikter mellem somaliere og Aalborg Kommune i slutningen af 1990'erne omkring forventninger til integration.⁵¹

For det andet finder vi også grænsedragninger og afstandtagen inden for ens egen etniske minoritetsgruppe (intra-etnisk differentiering), hvilket hænger sammen med, at nogle personer oplever fællesskabet som lukket og uforeneligt med deres levemåde i Danmark. Det gælder f.eks. *Narcis George Matache* fra Rumænien, der er studerende. Han føler ikke et fællesskab med den rumænske forening i Aalborg. Efter hans mening kommer medlemmerne fra en 'anden verden', det kommunistiske Rumænien. Derfor har han skabt sine egne fællesskaber. Det samme gælder *Kinga Cymerman-Pakiet*, der er arbejdsmigrant fra Polen. Hun kommer ikke i den polske forening, fordi hun føler, at foreningen er et udtryk for en fastholdelse af en bestemt polsk identitet, som hun ikke kan forbinde med sit ønske om at blive integreret i det danske samfund.⁵²

Endelig *for det tredje* har vi set, hvordan konflikter fra oprindelseslandene kan flytte med. Det kan være konflikter mellem forskellige nationer (som Iran og Irak), det kan være borgerkrige (som i det tidligere Jugoslavien og i Somalia). Især i livshistorierne fra den bosniske gruppe blev der givet udtryk for, at interviewpersonerne ikke var bekvemme med at deltage i f.eks. nogle bosniske arrangementer og opleve det had, der blev udtrykt over for serbere. De oplever det som en form for 'kollektivt had' rettet mod serberne, som respondenterne ikke finder hensigtsmæssig, men for-

49 Kofoed & Simonsen 2010; Christensen & Jensen 2012; Schmidt 2019.

50 Jensen et al. s. 154.

51 Jensen et al. 2021, s. 33 ff.

52 Jensen et al. 2021, s. 70 og s. 43.

står eksistensen af grundet historikken mellem de to grupperinger i oprindelseslandet. Migranter oplever desuden at blive 'kigget på' og vurderet ud fra den måde, de håndterer deres bosniske identitet og konflikter i hjemlandet i forhold til, hvad der er gældende i de etniske foreninger. Man vil f.eks. ikke blive anset som værende en 'god' bosnier, hvis man finder sammen med en serber.

I Aalborg såvel som i andre byer i Danmark er der således *etnisk baserede sociale og kulturelle skillelinjer* eller et etnisk hierarki blandt flygtninge og indvandrere, som man bliver konfronteret med i bestræbelserne på at blive accepterede medborgere, der er integrerede og anerkendte i byen såvel som i det danske samfund. Thomas Hylland Eriksen har brugt 'køleskabsmetaforen' til at tematisere dette. Han ser fællesskaber som et omvendt køleskab, hvor jo mere varme man bestræber sig på at skabe indadtil, jo mere kulde skaber man udadtil.⁵³

Beretninger om 'at høre hjemme'

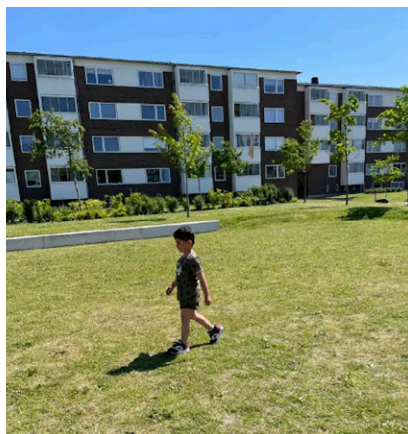
Vi vil nu bevæge os fra det mere generelle spørgsmål om tilhørsforhold og de sociale og kulturelle skillelinjer til at se på hjemmets betydning. Vi dykker ned i beretningerne om, hvordan interviewpersonerne selv eller deres forældre har valgt eller været tvunget til at forlade deres hjem, og hvordan nogle af personerne gennem perioder ikke har haft noget hjem. For nogle er hjemmet blevet taget fra én, for andre er hjem forbundet med skiftende flygtningelejre, og for andre igen har man frivilligt valgt at forlade sit hjem.

Men fortællingerne handler i lige så høj grad om, hvordan man som migrant i Aalborg, kan skabe eller genskabe et hjem. Den objektbaserede tilgang har styrket dette perspektiv, idet mange af de genstande, som interviewpersonerne valgte at vise frem, har handlet om hjemmet – enten som minder eller som symbolske markeringer på det hjem, som er blevet bygget op i Danmark. På den måde er rødderne fra oprindelseslandet eller fra de ruter, man har bevæget sig af, aktive i hjemmet. De indgår som meningsbærende elementer i hverdagen i form af indretning, mad og beklædningsgenstande.

Dette vil vi nu illustrere med uddrag af to fortællinger, der vidner om den store spændvidde, der er i tilknytning til spørgsmålet om 'at høre hjemme'.

Rezan Sulaiman Abdullah Nadhari er kurder fra Irak. Hun er 34 år og kom til Danmark i 2013, hvor hun blev familiesammenført med sin ægtefælle. Hendes opfattelse af hjem er præget af, at hun tilbragte sin barndom og ungdom i Al-Tash flygtningelejren i Nordirak, hvor familien boede i 20 år. Efter faderens død flyttede moderen og de

53 Hylland Eriksen bruger ikke kun metaforen om etniske minoriteter, men også om nationalister, hvor vægtskålen mellem varme ind-ad-til og kulde ud-ad-til ifølge Eriksen tipper over. Eriksen 2004, s. 59.

Rezan Sulaiman Abdullah Nadhari er kurder fra Irak. Hun er vokset op i flygtningelejre, før hun i 2013 kom til Danmark. Øverst til venstre er Rezans skoleklasse i ørkenen. Det er hendes eneste familiefoto. Til højre er hendes søn i Nørresundby, hvor familien bor i dag. Nederst ses to af de genstande, Rezan bragte med sig til Danmark: et dekoreret skrin og hendes kurdiske bryllupskjole. Foto øverst: privatfotos, øvrige: Bente Jensen.

seks børn til Al-Kawa flygtningelejren. Her boede de i telt i to år, inden de blev tildelt et lille hus, hvor Rezan levede indtil, hun kom til Danmark. De levede et liv under ekstreme vejrforhold med kolde vintre, sandstorme og varme somre. Rezan husker, hvordan familien på syv sov på rad og række efter alder i husets eneste rum.

Rezan og hendes ægtefælle bor i dag i Nørresundby i en lejlighed sammen med deres to sønner på henholdsvis 5 og 6 år. Det var nyt for Rezan, at der var møbler i lejligheden, da hun kom hertil første gang. Hun var vant til, at indretningen i hjemmet bestod af puder og tæpper. Samtidig var det en lettelse for hende, at vand- og elforsyningen er stabil i Danmark. Det var hun ikke vant til fra Irak, hvor tilgang til vand er et konflikt punkt mellem Irak og Tyrkiet. Rezan havde dog været vant til en stor have i tilknytning til det lille hus i flygtningelejren, og i Nørresundby kom hun til en relativt

stor lejlighed men med en lille altan. I starten savnede hun derfor en have, herunder muligheden for at gå udenfor og arbejde i den. Rezan og hendes overvejende kurdiske og afghanske veninder mødes i hinandens hjem og spiser sammen. Hjemmet er nu centrum for Rezans sociale liv.

Hjem for Rezan er Nørresundby, her bor hendes familie. Hun lever i nuet, det er vigtigt for hende. Hun kæmper for sit hjem og sin familie og kompenserer for, at hendes mand på grund af en færdselsulykke ikke kan arbejde. Rezan har bemærket, at familielivet og dermed brugen af hjemmet er forskelligt. I Irak bor børn sammen med deres forældre, til de bliver gift. I Danmark har børn deres eget værelse og sover for sig selv, det gør man ikke i Irak. Det har Rezan taget til sig og kalder det "blandingskultur". Hun er rigtig glad for, at der er mere tid til børnene i Danmark. Hun fortæller, at i Irak har de voksne travlt 'med livet', og børnene lever på gaden. En anden forskel, Rezan fremhæver, er, at i Danmark planlægger forældrene fællesaktiviteter med børnene, f.eks. ture til Zoo. Hun udtrykker glæde over det danske børneliv, som hendes drenge har mulighed for at leve.

Rezan har ingen objekter fra sit tidligere hjem, der var ikke mange ting i flygtningelejren, og der var ikke megen plads i kufferten. Hun er fortvivlet over, at hun mistede alle sine familiefotos på rejsen til Danmark, fordi hendes ene kuffert forsvandt og ikke blev fundet. Det var vigtigt for hende, at der var plads til hendes kurdiske tøj og især hendes bryllupskjole i bagagen, selvom hun ikke kan passe den mere.

Kinga Cymerman-Pakiet kommer fra den østlige del af Polen. Kinga er 39 år og gift med Karol, som hun har to drenge med. Kinga er uddannet som sygeplejerske, i dag arbejder hun som social- og sundhedsassistent på et plejehjem.

Familien udvandrede til Aalborg i 2009. Flytningen bestod i, at de stoppede alle deres ting i bilens bagagerum og kørte afsted, efter Kingas mand havde arbejdet i Danmark i tre måneder og ønskede at blive. Kinga kunne mærke, at hendes mand var meget glad, og at han følte en ny frihed, hvilket betød meget for hende, da hendes kærlighed til ham vægtede højt. Hun ville gerne være sammen med ham og ikke være alene i Polen. Samtidig var det vigtigt for Kinga, at deres søn var sammen med sin far. Håbet om at etablere et hjem under gode økonomiske forhold spillede stærkt ind i valget om at flytte. Karol havde fundet en lille lejlighed i Aalborg, som han lejede, og her kunne familien skabe et hjem. I Polen havde familien boet i en lille lånt lejlighed, og midlerne var begrænsede: "Vi kunne ikke købe en vaskemaskine uden at låne. Her kunne vi købe alt, vi havde behov for." Kinga husker den første euforiske oplevelse af Bilka – farverne og de mange varer. Det var så anderledes i forhold til, hvad hun var vant til i Polen. Hun beskriver oplevelsen som "når børn ser slik".⁵⁴

Familien har siden boet i lejligheder flere steder i Aalborg. I starten var det vigtigt, at deres hjem var i nærheden af andre polakker, fordi de sås meget med de andre pol-

Kinga Cymerman-Pakiet kommer fra i den østlige del af Polen. Hun er opvokset i en lille familie, der bestod af hende og hendes mor. Barndomsbilledet viser Kinga i skoleuniform og afspejler, at hun husker barndommen som en tid uden farver. I dag bor Kinga og hendes familie i et parcelhus i Aalborg, hvor de har etableret deres hjem på en villavej med overvejende etniske danske naboer. Kinga udtrykker, at huset er del af en drøm om "det gode danske liv", som nu er blevet indfriet.

Fotos: privatfotos.

ske familier i hinandens hjem. Da de andre polakker købte hus, betød det, at familien blev alene i Aalborg Øst, hvor de havde en god lejlighed med have, men hvor de følte sig utrygge blandt de andre beboere med forskellige etniske baggrunde. Da familiens økonomi tillod det, ønskede Kinga og hendes mand også at købe deres eget hus. De ledte, og de så på mange huse. En dag kom familien til et sted, hvor deres søn spontant gik i gang med at lege, og det endte derfor med at blive deres nye hjem.

I dag har de opnået det, som Kinga betegner som "det gode danske liv". De har eget hus, og familien føler sig godt modtaget i nabolaget. De får gode råd af naboerne om havearbejde og "en snak over hækken." Kontakten til naboerne betyder, at Karol er blevet bedre til at tale dansk. Kinga fortæller, at naboerne gav gaver til sønnen ved konfirmationen, og når der er fødselsdag, går familien rundt med kage, som er en polsk tradition.

Kinga føler, at hjem er Danmark og Polen er ferie: "Her er mit hus, mit arbejde, mit Bilka". Kingas objekter fra hjemmet i Polen er hendes gamle trælegetøj. Hendes forbundethed med hendes tidligere hjemland kommer også til udtryk i mindet om den lokale mad, en bestemt type ost og duften af nybagt brød fra hjemegnen med en helt særlig smag.

Sammenligner man de to fortællinger om hjemmet er der store forskelle, hvilket hænger sammen med de to kvinders forskellige erfaringer med flugt og med eksistentielle vilkår. For Rezan er hjemmet ikke en selvfølge, men hun oplever det i dag som en helle, som hun stadig kæmper for. Der er tryk for hendes sønner, og hun kan mødes med sine veninder. Hun oplever stedet som en slags landsby, og hun bruger fælleshuset i området. Det er en kontrast til flygtningelejrene, hun voksede op i, hvor

der ikke var meget plads og komfort, men hvor hun var tæt på sin egen familie, som hun savner. Hjemmet er også udgangspunktet for fællesskabet i hendes egen familie og deres måde at være familie på, som er en blanding mellem kurdisk og dansk, som hun selv udtrykker det.

For Kinga afspejler hendes holdning til hjemmet sig i den måde, hun taler om det på. Hun lægger vægt på, at bestræbelserne på at opnå, hvad hun opfatter som 'det gode danske liv' er lykkedes. Familien, hjemmet og huset bliver derfor en spejling af familiens øgede økonomiske formåen, som er kulmineret med muligheden for at købe eget parcelhus. Hun føler sig accepteret som en del af fællesskabet på villavejen, som betyder rigtig meget for hende. Villavejen giver også mulighed for en større integration af hendes mand. Han arbejder på fabrik med andre polakker og bruger ikke dansk på sit arbejde, som Kinga selv gør. Samtalen med naboerne forbedrer hans sprogkundskaber og kulturforståelse.

Hjemmet er, som Marianne Gullestad skriver, en smeltedigel og den *primære ramme for de nære sociale relationer*, som bliver både forstærket og udfordret gennem flugt og migration. Under krig og forfølgelse forsvinder hjemmet som det skjold, som værner om tryghed, sikkerhed og beskyttelse mod omverdenen. Undersøgelser fra krigen på Balkan vidner om dette. F.eks. viser Christensen og Norheim i en analyse af kvindeliv på tværs af grænser, hvor smertefuldt det kan være at skulle forlade et hjem, som ofte har været et livslangt projekt for at skabe en materiel ramme og en tryk tilværelse for en familie. Det var tilfældet for den bosniske kvinde Camila Isnovic, der i 1992 oplevede den etniske udrensning i byen Foca på Balkan. Her blev familien uden varsel og med øjeblikkelig virkning tvunget til at skulle forlade deres hjem uden at medbringe noget som helst. "Vi havde kæmpet så hårdt og arbejdet så meget, og pludselig var det hele væk", siger Camila.⁵⁵

Den bosnisk-svenske forsker Maja Pavrzanovic Frykman har også analyseret Balkan krigen, og hun viser, hvordan civile i Zagreb og Sarajevo kæmpede for at skabe steder, hvor man kunne være i sikkerhed. Men beretningerne om disse steder viste også, hvor stort behovet var for at holde fast i de daglige rutiner og normaliteter, som kendetegnede livet i hjemmet før krigen. Frykman citerer følgende fra en af beretningerne:

"We brought an old bed into the cellar. We also brought blankets and everything. It remained there until recently [...]. We had everything we needed – a house in six square meters! You ought to have a table to place all the important things – light, food, radio".⁵⁶

55 Christensen og Norheim 2016, s. 44.

56 Frykman 2008, s. 180.

Analysen viser, hvor stor betydning hjemmet har. Det er også tydeligt, at de mennesker, der oplever de største eksistentielle udfordringer, er flygtninge, der ufrivilligt må forlade deres hjem.⁵⁷ Undersøgelsen viser også, at hvis og når det bliver muligt at genetablere 'den hjemlige rede', bliver det som den materielle ramme omkring familien og de intime, nære sociale relationer.

Set fra *forældrenes side* er omsorg og ansvar for børnene det helt centrale og ofte den primære motivation for at forlade oprindelseslandet. Det har været tydeligt i forbindelse med fortællinger om flugt, hvor det typisk er forældrene, der har sikret, at børnene har kunnet forlade oprindelseslandene. Det kan også være i form af seriel migration, hvor en af forældrene er rejst i forvejen for at skabe mulighed for senere at få børnene til Danmark.⁵⁸ Grundlæggende har forældrene ønsket at beskytte deres børn, skabe sikkerhed og tryghed samt give dem bedre betingelser i deres opvækst, end det har været muligt i oprindelseslandene.

Set fra *børnenes side* udtrykkes der gennemgående en meget høj grad af anerkendelse og forpligtigelse over for forældrene. Der er en bevidsthed om de store udfordringer, som mange af forældrene har kæmpet med for at komme til Danmark, og børnene har en forståelse for, at det har været og ofte stadig er vanskeligt for forældregenerationen at bygge en ny tilværelse op. Vi har set mange eksempler på, hvordan unge og voksne børn i dag hjælper deres forældre f.eks. i forhold til kontakt til offentlige myndigheder.

Med til denne understregning af familiens betydning hører også, at mange flygtninge er kommet hertil alene og uden familie. De har oplevet savnet af de nære relationer samtidig med, de har bestræbt sig på at etablere nye fællesskaber og familierelationer.

Grundlæggende vidner fortællingerne fra *MultiAalborg*-projektet dog om en høj grad af familiesammenhold og om fælles familiehistorier, som går igen på tværs af generationer. Det er transnationale familier, som er spredt over flere lande. Familiebåndene er ofte stærke og fastholdes kontinuerligt, ofte dagligt, gennem digitale medier. Hvor det er muligt, arrangeres der også store familiesammenkomster med deltagelse fra flere lande.

Konklusion

Vi har i denne artikel undersøgt, hvilket tilknytningsforhold migranter i Aalborg har til byen, og om de føler, 'de hører til' og 'hører hjemme'. I lighed med tidligere forskning viser også denne undersøgelse, at der ikke er nogen modsætning mellem ruter og rødder. Det kommer til udtryk i de *transnationale identiteter*, hvor erindringer fra

57 Vacher 2019, s. 37.

58 Phoenix 2009.

fortiden indgår som aktive identitetsmarkører i bestræbelserne på at skabe en ny tilværelse. Det sker gennem beretninger om betydningsbærende sociale relationer fra oprindelseslande og de steder, man har opholdt sig. Som et særligt greb har vi i undersøgelsen vist, at det sker gennem materielle genstande, som præger migranternes hjem både som udsmykninger og symbolske udtryk. Erindringerne vidner om både glæde og smerte; glæde fordi de genkalder følelser om smukke steder og nærvær med familie og venner; smerte fordi der også er savn og længsel. Erindringerne er typisk forbundet med steder, som spejles i lokaliteter i Aalborg: fjorden, havet, bydele, skove, parker, en bestemt bænk eller en busrute.

Det er et gennemgående træk, at migranternes tilhørsforhold til Aalborg er stort. De føler, 'de hører til', og de føler sig trygge og sikre i byen. Det gentages igen og igen, at byen opfattes som værende 'hverken for stor eller for lille'. Der er således ikke noget, der tyder på, at migranter i Aalborg savner de store metropoler, tværtimod nævner flere København som eksempel på en storby, som man vil have det vanskeligt ved at føle sig tryk i.

Men der er også 'sten i skoen' i Aalborg i form af oplevelser af eksklusion fra fællesskaber, og de negative konsekvenser af tilhørsforhold, som Nira Yuval-Davis betegner som '*politics of belonging*'. Sådanne negative grænsedragninger opleves både på makro-niveau, hvor mange migranter opfatter den nationale diskurs og den offentlige debat som krænkende og ekskluderende gennem stærke markeringer af os/dem. På mikro-niveau i hverdagen er der oplevelser af diskrimination i forhold til arbejdsmarkedet og hverdagsracisme i de daglige interaktioner i byens rum.

Vi har i undersøgelsen vist, at metaforen om '*det omvendte køleskab*' også gør sig gældende blandt de etniske minoriteter i Aalborg, idet stærke fællesskaber, som skabes indadtil, fører til skabelse af kulde udadtil. Det ser vi i form af inter-etniske differentieringer, der som regel er baseret på et 'etnisk hierarki', hvor nogle grupper af migranter markerer afstand til, hvad de opfatter som mere stigmatiserede grupper end dem selv. Ligeledes ser vi logikken om '*det omvendte køleskab*' i ovennævnte krænkende offentlige diskurser, som markerer et os/dem. Men der er også eksempler på differentiering, som udfordrer køleskabsmetaforen i form af intra-etnisk differentieringer, idet grænsedragninger her forbliver inden for egen gruppe f.eks. i forhold til oplevelser af social kontrol eller markeringer af nationale identiteter, som man ikke kan forbinde sig med.

'*Den hjemlige rede*' er en anden metafor, som vi har beskæftiget os med ved at se på hjemmet både som et sted, hvor man kan føle sig tryk og sikker, og et sted, hvor man samler det, som betyder noget for ens identitet. Hjemmet er på den måde et meningsbærende sted for erindrings- og identitetsarbejde, og genstande fra oprindelseslande bruges ikke kun som kreative udsmykninger, men også som en et led i at fastholde erindringer. Det er ikke overraskende, at alle interviewpersoner fremhæver hjemmets fundamentale betydning; det er mere interessant, at de tillægger hjemmet forskellige betydninger, som er relateret til indholdet i de transnationale identiteter.

Det kan være et forsøg på at markere en forlængelse eller et spejlbillede af det hjem, som man har forladt; en markering af kontraster til utryghed under flugt og i flygtningelejre, eller endelig en markering af drømme om mere velstand og om at kunne leve så tæt som muligt på, hvad der opfattes som 'danskhed'.

Det er også bemærkelsesværdigt, hvordan genstande, som er forankret i hjemmet og i hjemmets gøremål, får nye symbolske betydninger i det offentlige rum. Det gælder f.eks. brugen af de hækledede flakoner, som bliver brugt som et symbol i mindesmærke for ofrene for massakren på bosnier i Srebrenica. Det kommer også til udtryk i Nader Alkasems digte, hvor han inddrager sansninger som erindringer, f.eks. i form af en ituslået flaske parfume som symbol på ødelæggelserne i Aleppo.

På tværs af forskelligheder og ikke mindst betingelser vidner livsfortællingerne i *MultiAalborg*-projektet om, at det er en uhyre kompliceret proces at finde sig til rette i et nyt land og en ny kontekst. Men fortællingerne vidner også om, at migranter lægger vægt på at skabe såkaldte 'liveable lives', hvor livet ikke kun handler om at overleve og finde tryghed, men også skal være meningsgivende både for én selv, de nære relationer og omgivelserne. Her er det tydeligt, at evnen til at kunne forbinde fortid, nutid og fremtid spiller en væsentlig rolle, fordi den aktuelle hverdag på den måde både rammes ind af erindringer fra fortiden og af drømme og visioner for fremtiden.

Litteratur

- Anderson, Benedict 2001: *Forestillede fællesskaber. Refleksioner over nationalismens oprindelse og udbredelse*. Gylling: Roskilde Universitetsforlag.
- Alkasem, Nader og Nivaa Claus udat.: *Dobbelt A. Digte fra Aleppo Digte fra Aalborg*. Aalborg: Forlaget Alba.
- Bauman, Zygmunt 1998: *Globalizations: The Human Consequences*. Cambridge: Polity Press.
- Beck, Ulrich 2002: "The Cosmopolitan Society and its Enemies", *Theory, Culture and Society*, 19 (1-2), s. 17-44.
- Berry, John W. 1997: "Immigration, Acculturation, and Adaption", *Applied Psychology: An International Review* 46(1), s. 5-68.
- Blunt, Alison og Dowling, Robyn 2006: *Home*. London/NewYork: Routledge.
- Brun, Cathrine 2015: "På leting etter sted: Internflyktninger i Georgia mellom tvungen mobilitet og drømmen om bofasthed". Marit Aure et al. (red.) *Med sans for sted. Nyere teorier*. Bergen, Fakbokforlaget, s. 249-264.
- De Beauvoir, Simone 1977 (1949): *Det andet køn*. Viborg: Tiderne Skifter.
- Cagler, Ayse og Glick Schiller Nina 2018: *Migrants & City-Making. Dispossession, Displacement & Urban Regeneration*. London: Duke University Press.

- Christensen, Ann-Dorte og Jensen, Sune Qvotrup 2011: "Roots and Routes: Migration, belonging and everyday life", *Nordic Journal of Migration Research*, 1(3), s. 146-155.
- Christensen, Ann-Dorte og Jensen, Sune Qvotrup 2012: *Stemmer fra en bydel. Etnicitet, køn og klasse i Aalborg Øst*. Aalborg Universitetsforlag.
- Christensen, Ann-Dorte og Norheim, Marit Benthe 2016: *Skibet er ladet med minder. Fortællinger om kvindeliv på tværs af grænser*. Aalborg Universitetsforlag.
- Eriksen, Thomas Hylland 2006: *Rødder og fødder. Identitet i en foranderlig tid*. Aarhus: Tiderne Skifter.
- Frederiksen, Morten 2019: "Stabilitet og forandring i danskernes værdier". Morten Frederiksen (red.): *Usikker modernitet. Danskernes værdier fra 1981 til 2017*. København: Hans Reitzels Forlag, s. 9-39.
- Frykman, Maja Pavranovic 2008: "Staying Behind: Civilians in the Post-Yugoslav Wars 1991-95". Nicholas Atkin (ed.) *Daily Lives of Civilians in Wartime Twentieth-Century Europe*. Westport, CT: Greenwood Press, s. 63-193.
- Giddens, Anthony 1990: *The Consequences of Modernity*. Cambridge: Polity Press.
- Gustafson, Per 2014: "Place attachment in an age of mobility", Lynne C. Manzo et al. (eds.). *Place attachment: Advances in Theory, Methods and Applications*. London and New York: Routledge, s. 37-48.
- Gullestad, Marianne 2002 (1984): *Kitchen-Table Society. A case study of family life and friendships of young working-class mothers in urban Norway*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Gullestad, Marianne 1989: *Kultur og hverdagsliv: På sporet av det moderne Norge*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Heidegger, Martin 1971: "Building, Dweilling, Thinking". Albert Hofstadter (ed.) *Poetry, Language and Thought*. New York: Harper and Row, s. 143-162.
- Henriksen, Lars Skov og Levinsen, Klaus: 2019: "Forandringer i foreningsmedlemskab og frivilligt arbejde". Morten Frederiksen (red.): *Usikker modernitet. Danskernes værdier fra 1981 til 2017*. København: Hans Reitzels Forlag, s. 193-231.
- Indvandrere i Danmark 2020. Danmarks Statistik <https://www.dst.dk/da/Statistik/nyheder-analyser-publ/Publikationer/VisPub?cid=29447>
- Jensen, Bente, Özkaya, Betül og Christensen, Ann-Dorte 2021: *MultiAalborg – migrantfortællinger på tværs*, Aalborg Stadsarkiv.
- Jensen, Tina Gudrun, 2019: "Et spørgsmål om tillid? Naboskabsrelationer og social sammenhængskraft". Tina G. Jensen et al. (red.): *Social sammenhængskraft. Begreb og virkelighed*. København: Samfundslitteratur, s. 115-133.
- Jørgensen, Anja 2010: "The Sense of Belonging in New Urban Zones of Transition", *Current Sociology*, 58 (1), s. 3-23.
- Kofoed, Lasse og Simonsen, Kirsten 2010: *Den fremmede, byen og nationen – om livet som etnisk minoritet*. Roskilde Universitetsforlag.

- Kofoed, Lasse og Simonsen, Kirsten 2012: "(Re)scaling Identities: Embodied Others and alternative Spaces of Identification". *Ethnicities*, 12 (5), 623-642.
- Larsen, Jonas 2019: "Mobilitet, turisme og globalisering". Anders Blok og Carsten B. Laustsen (red.) *Sociologiens problemer*. København: Hans Reitzels Forlag, s. 681-700.
- Olwig, Karin Fog 2010: "Migrationsnarrativer", *Kulturstudier* nr. 2, s. 119-139.
- Parby, Jakob Ingemann 2015: *At blive... Migration og identitet i København ca. 1770-1830*. Ph.d.-afhandling. Roskilde Universitet/Københavns Museum.
- Phoenix, Ann 2009: "Transforming transnational biographical memories: Adult accounts of 'non-normative' serial migrant childhood". Gabrielle Rosenthal et al. (eds.) *Ethnicity, Belonging and Biography: An ethnographical and biographical Perspective*. Münster: LIT Verlag.
- Riessman, Catherine K. 2008: *Narrative Methods for the Human Sciences*. London: Sage.
- Schiller, Nina Glick 2008: *Beyond Methodological Ethnicity: Local and Transnational Pathways of Immigrant Incorporation*, Willy Brandt Series of Working Papers in International Migration and Ethnic Relation no. 2, Malmö University.
- Schmidt, Garbi 2019: "Kan sammenhæng skabes? Eksempler fra to københavnske brokvarterer", Tina G. Jensen et al. (red): *Social sammenhængskraft. Begreb og virkelighed*. København: Samfundslitteratur, s. 93-111.
- Schutz, Alfred 1944: „The Stranger: An Essay in Social Psychology”, *The American Journal of Sociology* 49:6, s. 499-507.
- Simmel, Georg 1908: "Exkurs über den Fremden", *Soziologie. Untersuchungen über die Formen der Vergesellschaftung*. 6. Teil. Berlin:Duncker & Humblot Verlag.
- Thomson, Rachel og Hadfield, Lucy 2014: "Day-in-a-life microethnographies and favourite things interviews", Johnson Vichy et al. (eds.), *Steps to engage young children in research: Volume 2, The researcher toolkit*. Bernard Leer Foundation, University of Brighton, s. 126-130.
- Thomsen, Trine L., Bo, Inger G. og Christensen, Ann-Dorte red. 2016: "Narrativ Forskning: Tilgange og Metoder", Inger G. Bo et al. (red). *Narrativ forskning. Tilgange og metoder*, København: Hans Reitzels Forlag, s. 13-35.
- Tilly, Charles 2002: *Stories, Identities and Political Change*. Lanham: Rowman & Littlefield Publ. Inc.
- Urry, John 2007: *Mobilities*. Cambridge: Polity Press.
- Vacher, Mark 2019: "Flygtningens vilkår – et etnografisk studie af flugten og dens følger hos syriske flygtninge i Libanon", *Kulturstudier* nr. 3, s. 35-60.
- Varvin, Sverre 2021: *Psychoanalysis in a social and cultural setting*. Routledge.
- Wengraf, Tom 2000: "Uncovering the General from the Particular. From Contingencies to Typologies in the Understanding of Cases". Chamberlayne, Prue et al. (eds.) *The Turn to Biographical Methods in Social Science: Comparative Issues and Examples*. Routledge.

- Woodward, Sophie 2016: "Object interviews, material imaginings and 'unsettling' methods: interdisciplinary approaches to understanding materials and material culture", *Qualitative Research.*, 16(4), s. 359-374.
- Young, Iris Marion 1997: "House and Home: Feminist Variations of a Theme", *Intersecting Voices. Dilemmas of Gender, Political Philosophy, and Policy*, Princeton University Press, s. 132-164.
- Yuval-Davis, Nira 2006: 'Belonging and the politics of belonging', *Pattern of Prejudice* 40 (3), s. 197-214.
- Yuval-Davis, Nira 2011: *The Politics of Belonging: Intersectional Contestations*. London: Sage.
- Aalborg Kommune, Statistik 2020 www.aalborg.dk

English Summary

Migrant Stories about 'Belonging' and 'Home Making'

The article focuses on 'belonging' and 'home making' as a framework for creating everyday life and social relations in a new context, to which a migrant has moved either enforced or voluntarily. It raises questions of how attachment to a Danish city like Aalborg is created, and which inclusion and exclusion processes apply to everyday life. Furthermore, it thematizes transnational identities and roots and routes, especially which significance roots, regarded as memories from the countries of origin and other places, have, and how they are included in the creation of ties to new places, and to the creation of a home.

The article is based on 30 life stories from migrants collected in the MultiAalborg project (2020-21). The life stories, across differences and not least conditions, unveil that settling in a new country and context is a complicated and demanding process. Simultaneously they indicate that migrants give importance to create 'liveable lives', where life is not only about surviving and finding security, but also meaningfulness for oneself, the close relationships, and the surroundings. The ability to connect past, present and future plays a significant role, because thus everyday life is framed both by memories from the country of origin and by dreams and visions for the future.

Marianne Rostgaard & Ivan Lind Christensen

Marianne Rostgaard, lektor, ph.d. er ansat på Aalborg Universitet, Institut for Politik og Samfund, og tilknyttet Historiestudiet. Marianne Rostgaard har skrevet om den kolde krigs kulturhistorie, om kulturdiplomati, propaganda og kampagner, og om fænomenet amerikanisering. Hun var sammen med afdelingsleder Morten Pedersen, Nordjyllands Historiske Museum, forskningsleder på forsknings- og formidlingsprojektet "Hvis krigen kommer" (støttet af Velux-fondens museumssatsning 2017-2021). Hun har skrevet en række artikler i forlængelse af projektet.

Ivan Lind Christensen, lektor, ph.d., er ansat på Aalborg Universitet, Institut for Politik og Samfund, og tilknyttet Historiestudiet. Ivan Lind Christensen har skrevet om videnskabshistorie og vidensdiffusion i både en dansk og international kontekst. Han har udgivet diverse artikler om dansk atomkultur under forskningsprojektet "Hvis krigen kommer" (støttet af Velux-fondens museumssatsning), både som eneforfatter og sammen med Marianne Rostgaard.

Keywords: Kold krig, Velfærdsstat, Atombombe, Atomkultur, Stat-individ relation, 20. århundrede

MODERNITET, VELFÆRDSSTAT OG DEN POTENTIELLE ATOMKRIG EFTER 1945

Vi ønsker med denne artikel at bidrage til en diskussion om, hvordan relationen mellem stat og borger potentielt forandredes i perioden efter 1945 set i lyset af truslen om en atomkrig. I både den internationale og den danske litteratur om frygten for en atomkrig bliver der peget på, hvordan civilforsvarslige foranstaltninger var med til at konstruere den ideelle atomalderborger som en borger, der i givet fald skulle og ville agere rationelt. Artiklen bidrager til en diskussion af, hvad det var for en ideel borger, der konstrueredes i en dansk kontekst, og hvilken betydning de mulige, overordnede kontekstualiseringer kan have for tolkningen heraf. Ved at relatere atomfrygt og civilforsvar til henholdsvis den velfærdsstatslige udvikling og til ændringer i

moderniteten forfølger vi spørgsmålet om, hvilke forestillinger om samfundsmæssig rationalitet og orden, som den ideelle borger skulle indgå i.

Introduktion

Atomalderen og truslen om en atomkrig øvede efter 1945 indflydelse på en række samfundsområder lige fra militær planlægning og etablering af et civilt beredskab til kultur og arkitektur. På trods heraf har atomalderens og atomkrigstruslens virkningshistorie indtil de seneste år ikke indtaget nogen central rolle i dansk historieskrivning om samfundsudviklingen efter 1945.

Erkendelsen af, at den fremtidige atomkrig ville blive en total krig med potentielt katastrofale konsekvenser for civilbefolkningen, voksede til en vis grad ud af Anden Verdenskrigs bombardementer af civile mål og de to atombomber kastet over Hiroshima og Nagasaki i august 1945. Alligevel skal vi op i midten af 1950'erne, før bekymringen for civilbefolkningens skæbne for alvor kom på dagsordenen.¹ Samtidig steg 'frygten for frygten', dvs. bekymringerne blandt politikere og myndigheder for konsekvenserne af en stigende frygt i civilbefolkningen for den mulige atomkrig. Sovjetunionen havde fra midten af 1950'erne principielt mulighed for at bruge brintbomber mod USA, og amerikanerne måtte forberede sig på et eventuelt fjendtligt angreb mod eget territorium med atomvåben. Samtidig og delvist af samme grund satte NATO gang i planlægningen af et såkaldt psykologisk beredskab. Civilbefolkningen i NATO's medlemslande skulle overbevises om, at man kunne overleve en atomkrig. I modsat fald var man bekymret for fremvæksten af defaitisme og pacifisme og i tilfælde af angreb for panik og kaos, som ville øge antallet af civile ofre og måske endda hindre eller sinke en forsvars- eller krigsindsats.² Man skulle med andre ord have skabt og formidlet billedet af den ideelle (og den ikke-ideelle) atomalderborger.

Et af de centrale steder, hvor billedet af den ideelle borger fra officiel side blev formidlet til den bredere befolkning, var gennem statslige informationskampagner. Her italesættes ansvarsfordelingen mellem borger og stat, samtidig med at den ideelle borger konstrueres. En række af især de første forskningsbidrag om de forskellige kampagner greb fat i den samtidige debat om, hvorvidt de officielle anvisninger på at overleve et atomangreb virkede i praksis, eller der var tale om forsøg på at berolige civilbefolkningen ved at stikke dem blå i øjnene. På linje med samtidige kritikere søgte historikere at afsløre eller kritisk diskutere, om anvisningerne virkede.³ Det er ikke denne diskussion om, hvorvidt kampagnerne var propaganda (forstået som bevidst vildledning eller løgn), og om de påtænkte tiltag ville have virket eller ej, der interes-

1 Rostgaard og Christensen 2020: Sylvest 2018.

2 Bjørnson 2020.

3 Bærholm og Lorenzen 2004.

serer os, men konstruktionen af den ideelle borger og spørgsmålet om relationen mellem en bestemt type af social orden og borgerne set i lyset af atomkrigen som en total krig, hvor skellet mellem civilbefolkning og militære mål ville forsvinde. Vi vil i artiklen diskutere relationen mellem en social orden og borgerne i samfundet ved først at se på, hvordan den ideelle borger blev italesat i forskellige nationale kampagner. Herefter trækker vi en række karakteristika ved den danske husstandsomdelte informationspjece ”*Hvis krigen kommer*” (1962) frem og sammenholder den med dens svenske pendant. Der er en række for os at se interessante forskelle, som tydeliggør en række særtræk ved den måde, danske myndigheder henvendte sig til borgerne på. Herefter diskuterer vi hhv. velfærdsstat og modernitet som relevante, forklarende kontekstualiseringer af relationen mellem borger og stat i krydsfeltet mellem kold krig, atomtrussel, velfærdsstat og modernitet. Folkepecens appel til borgerne om at forberede sig på rette måde og i rette tid kan ses som udtryk for en særlig velfærdsstatslig ideologi, som Björnsson m. fl. har gjort,⁴ men vi vil argumentere for, at den ligeledes kan ses som udtryk for en bestemt form for modernistisk ordensrationalitet, der samtidig ligger bag dele af velfærdsstatens rationalitet.

Det kan muligvis lyde som en strid om kejserens skæg, men som Klaus Petersen pegede på for efterhånden en del år siden, og som Farbøl også for nyligt har påpeget, så har velfærdsstaten og Den kolde Krig været to hovedtemaer i dansk samtidshistorisk forskning, uden at der er forsket ret meget i sammenhængen mellem disse to hovedtemaer.⁵ Klaus Petersen peger som en af årsagerne hertil på, at både velfærdsstatsforskningen og koldkrigsforskningen har haft en tendens til at anlægge et strukturelt fra-oven perspektiv, og at vi, hvis vi vil undersøge sammenhængen mellem disse to hovedtemaer, må ned på et mere konkret niveau og bl.a. inddrage aktørperspektiver og kulturhistoriske forklaringer. Vi vender tilbage til de mulige sammenhænge mellem velfærdsstat og kold krig efter at have set nærmere på de forskellige, nationale informationskampagner med fokus på konstruktionen af atomalderens ideelle samfundsborger.

Informationskampagner og stat-borger relationer

De bedst undersøgte kampagner rettet mod civilbefolkningen er de amerikanske kampagner fra 1950'erne og de tidlige 1960'ere, hvor både Guy Oakes (1994), *The Imaginary War – Civil Defense and American Cold War Culture*, og Kenneth D. Rose (2001), *One Nation Underground – The Fall-Out Shelter in American Culture*, diskuterer stat-borger relationen. Herudover har den engelske historiker Matthew Grant i en række bøger og artikler skrevet om forskellige aspekter af civilforsvarets historie i Storbri-

4 Björnsson, Farbøl og Sylvest 2020.

5 Petersen 2011, opslag 'Velfærdsstaten' i leksikon Den kolde Krig og Danmark; Farbøl 2020.

tannien, bl. a. britisk civilforsvarspolitik og britiske kampagner for at rekruttere medlemmer til civilforsvaret. Både Oakes, Rose og Grant understreger i deres analyser, hvordan der blev appelleret til patriotismen. Patriotismen antog forskellige former i USA og i Storbritannien, men i begge lande var civilforsvaret og opfordringen til borgerne om at engagere sig i egen overlevelse knyttet sammen med budskabet om, at et civilforsvar nyttede og i en atomkrig kunne betyde forskellen på liv og død for civilbefolkningen.

Civilforsvaret i Storbritannien bestod af frivillige, og rekrutteringskampagnerne trak især i 1950'erne og 1960'erne på erfaringer fra blitzen over London (i 1940-41) og civilforsvarets betydning for at redde menneskeliv. Rekrutteringskampagner appellerede gennem henvisninger til blitzen og britisk heroisme under Anden Verdenskrig direkte til britisk patriotisme både i tekst og billeder.⁶ Matthew Grant er efter *After the Bomb*, som fokuserer på statslige politikker og initiativer, gået videre med at udforske, hvad der motiverede dem, der var aktive i civilforsvaret, og dermed en udforskning af en institution set indefra gennem aktørernes briller. Interview med tidligere aktive i civilforsvaret viser, at det ikke kun var patriotiske idealer, men for mange også kammeratskabet, der trak folk ind i det britiske civilforsvar.⁷ Det rokker ikke ved, at de statslige kampagner appellerede til britisk patriotisme og "do your duty", men peger dog på, at den interne civilforsvarskultur ikke var en simpel spejling af de statslige kampagners budskab.

I USA blev borgerne i 1950'erne trænet direkte i den rette civilforsvarslige opførelse. Den byggede på, at familien med husfaderen i spidsen skulle indrette et familiebelysningsskema og i øvrigt træne familien i den rette opførelse gennem "Home Protection Exercises". "*Civil defence training involved the acquisition of technical skills for self-protection as well as the moral discipline required to exercise these skills coolly and efficiently under conditions of maximum stress (...) As the American people are repeatedly admonished, they must respond like soldiers in a battle – good soldiers naturally, who follow instructions*".⁸ Borgerne, forvandlet til civile soldater, skulle støtte det militære forsvar af USA – forstået både som territorium og 'the American way of life' – over for den truende fjende og den potentielle atomkrig.

Civilforsvarsøvelser i USA involverede civilbefolkningen på to måder. For det første ved, at dele af befolkningen selv deltog i øvelserne, og for det andet gennem fjernsynstransmission af øvelserne, hvor alle amerikanere kunne følge med og se præsident Eisenhower lede øvelserne fra sit "emergency headquarter", som var han igen general i en rigtig krig.⁹ Staten, repræsenteret af præsidenten, og borgerne deltog i øvelserne sammen og demonstrerede hermed konkret, hvordan forberedelserne til krigen i den enkelte familie spillede sammen med statens forsvar af nationen. Ken-

6 Se eksempler på det britiske civilforsvars hvervekampagner i Grant 2009, s. 67 – 70.

7 Grant, 2019.

8 Oakes 1994, s. 77.

9 Oakes 1994 om 'Operation Alert', en årlig civilforsvarlig øvelse, som gennemførtes i årene 1954 – 1958.

neth D. Rose bringer i kapitlet "Morality and National Identity at the Shelter Door" følgende citat fra en amerikansk kampagne for at rekruttere medlemmer til civilforsvaret: *"Every loyal, true American should stand at the side of his neighbor wearing an armband of the Civilian Defense Corps, pledged to support and uphold the Constitution and the principles upon which our defense rests. There can be no equivocation. Either you belong now – committed to our nation's defense – or you do not belong"*.¹⁰

Tættere på den danske kontekst har Marie Cronqvist skrevet om det svenske civilforsvars øvelser i 1950'erne og begyndelsen af 1960'erne, hvor man i Sverige øvede evakuering af Stockholm med deltagelse af høj og lav inklusive den svenske konge som øverste repræsentant for den svenske stat.¹¹ Hendes pointe er, at civilforsvarskampagner i Sverige blev transformeret fra at være et forsvar for den enkelte familie (som i USA) og den amerikanske 'way of life', til et kollektivt forsvar. Deltagelsen i de civilforsvarlige øvelser transformeredes i den svenske kontekst til et patriotisk medborgerskab gennem referencen til 'Folkhemmet' som det fælles hjem, der skulle forsvares.

Blandt de seneste bidrag til den danske historiografi om atomfrygt og civilforsvar er artiklen "Hvis krigen kommer" (Kulturstudier nr. 1, 2020). Bjørnsson, Farbøl og Sylvest argumenterer her for, at borgerne i pjecen af samme navn skrives ind i en særlig velfærdsstatslig rationalitet. Civilforsvar, og velfærdsideologi forenes "*[i]ldealeet om det velordnede, fornuftsprægede menneske som bebor et moderne samfund og tager sit ansvar i det – med det løfte at staten vil gøre sit for at give det optimale muligheder*" (s. 42) og denne "*gensidige forpligtigelse [mellem borger og stat/civilforsvar] minder på mange måder om det ideologiske grundlag for den velfærdsstat som var under opbygning i disse år: At forene en beskyttende stat med individets udfoldelsesmuligheder (...)* Velfærdsstaten som et moderne, rationelt projekt udviste et vist overlap med Civilforsvarets værdier" (s. 41). Argumentet er her, at relationen mellem borger og stat i lighed med det svenske eksempel bør ses i konteksten af en særlig velfærdsstatsideologi, der manifesteres gennem den moderne velfærdsstat. Argumentet indrammer centrale kontekstuelle elementer, som alle med god grund bør inddrages i forsøget på at forstå borger-stat relationen under den kolde krigs atomtrussel. Forfatterne går ikke videre med forholdet mellem de forskellige kontekstuelle elementer (hvilket heller ikke er deres ærinde med artiklen), men Farbøl har efterfølgende taget tematikken op igen i analysen af atomkrigens arkitektur. Farbøl påpeger den centrale, men ofte oversete pointe, at atomkrigen bogstaveligt talt blev bygget ind i velfærdsstaten, når skoler, hospitaler mv. blev anlagt med indbyggede beskyttelses- og beredskabsfunktioner.¹²

Som disse eksempler fra den nationale og internationale forskning illustrerer, er der en stor og velbegrunnet historisk interesse i at afdække og repræsentere den eller de relevante historiske kontekstualiseringer, der bedst kan forklare, hvorfor kampag-

10 Rose 2001, s. 92.

11 Cronqvist 2012.

12 Farbøl 2020, s. 117.

ner over for civilbefolkningen har taget sig ud, som de har, i forskellige geografiske, politiske og kulturelle sammenhænge, og set i et lidt bredere perspektiv spørgsmålet om en potentiel transformation af, hvad det ville sige at være en god samfundsborger set i relation til truslen om en potentiel atomkrig.

”Hvis krigen kommer”: Orden, modernitet og velfærdsstat i den danske folkepjece

I en dansk kontekst var der kun én kampagne, som staten var involveret i som direkte afsender, hvor statsminister Viggo Kampmann tonede frem på fjernsynsskærmen og desuden i pjecens forord begrundede husstandsomdeling af pjecen ”*Hvis krigen kommer*” (i daglig tale kaldet folkepjece). Herudover kørte civilforsvaret selv en række oplysningskampagner, herunder den fjernsynstransmitterede udsendelse ”*Kortene på bordet*” i samarbejde med Danmarks Radio i 1961, som kombinerede en oplysende film om, hvordan man kunne beskytte sig mod radioaktiv nedfald fra en bombe sprængt over Nordtyskland, med en debatudsendelse.¹³ Der blev i en dansk kontekst aldrig trænet evakueringsøvelser el.lign. – det nærmeste, vi kommer inddragelse af civilbefolkningen, er oplysningsfilm og folkepjece.

”Hvis krigen kommer” blev udarbejdet af Sekretariatet for Civilt Beredskab og ikke af civilforsvaret. Civilforsvaret henholdt sig til Genèvekonventionens bestemmelser og definerede sig selv som en humanitær organisation bestående af non-kombattanter. Det er en særegen dansk krølle på historien, at det danske civilforsvarsforbund holdt fast ved sin civile natur og derfor ikke ville indgå som en del af totalforsvaret. Derfor blev der oprettet en ny institution, da civilforsvaret/et civilt beredskab på NATO-niveau skulle inkorporeres i totalforsvaret fra slut 1950’erne. Det blev derfor også det i 1959 etablerede Sekretariatet for Civilt Beredskab (SCB), der fra begyndelsen sorterede direkte under Statsministeriet, som blev dansk repræsentant ved møder i NATO om civilt beredskab, og som i 1962 lancerede folkepjece.¹⁴ SCB samarbejdede med civilforsvaret, og der var en vis arbejdsdeling. Samtidig fik vi i Danmark en ny lov om civilforsvar i 1961, hvor værnepligtige kunne indtræde heri fra 1962 med den begrundelse, at det var svært at få frivillige til at melde sig. Kort sagt, vi fik i Danmark både en ny institution og en professionalisering af civilforsvaret, samtidig med at det frivillige civilforsvarsforbund eksisterede videre, men det var ikke længere det frivillige civilforsvarsforbund, der blev satset på fra politisk hold.

Patriotismen var, som det er fremgået, tydeligt til stede i både amerikanske, britiske og svenske oplysnings- og rekrutteringskampagner, mens den for os at se er nærmest fraværende i den danske informationspjece ”Hvis krigen kommer”. Den

13 Rostgaard 2020.

14 Frandsen 2021.

Den svenske pjece "Om kriget kommer" (1961), s. 2-3.

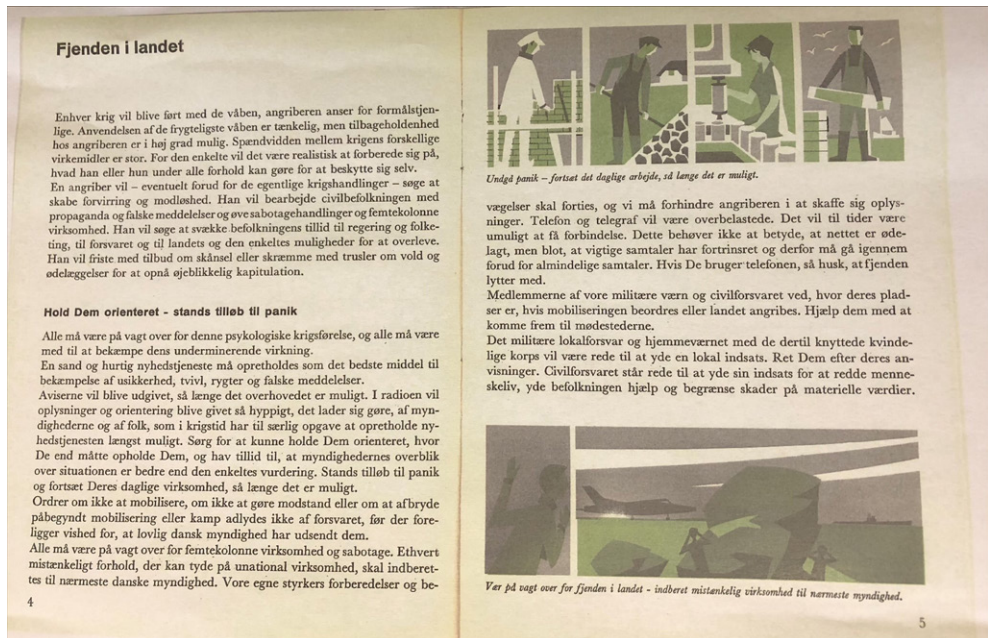
danske informationspjece deler titel med den samtidige svenske, og dele af indholdet fx om radioaktiv bestråling er relativt ens, mens ideen om familiebeskyttelsesrum, som indgår i den danske pjece, men ikke den svenske, er hentet fra USA. Den svenske og den danske pjece er samtidig meget forskellige i deres måde at henvende sig til offentligheden på. To citater kan illustrere denne forskel, først fra den svenske pjece: "Vi måsste försvara oss vilka angrepp och påfrestningar vi än utsätts för. Det gäller vår frihet och vårt oberoende, vår existens som en selvständig nation. Sverige vill försvara sig, kan försvara sig, och skall försvara sig! Motstånd skall göras städigt och i alla lägen. Det är på Dig det beror – Din insats, Din beslutsamhet, Din vilja at overleva."¹⁵

Passagen i den danske pjece (jf. illustration II) om at dagligdagen så vidt muligt bør opretholdes, følges op til sidst i et konkluderende afsnit, hvor der samtidigt i ganske ukrigeriske termer appelleres til befolkningen: "Det er en modvægt mod rådvildhed og panik, at man fortsætter og helst forstærker sin indsats i det daglige arbejde i bevidstheden om, at man herved ikke blot medvirker til at bevare landets uafhængighed, men også øger sin egen og sin families muligheder for at komme igennem den krise, man står over for at skulle gennemleve."¹⁶

Forskellene er åbenlyse, og det er nærliggende at tænke, at erfaringerne fra besættelsestiden også spiller ind i de danske forestillinger om krigen. Den svenske pjece

15 Om kriget kommer, 1961, s. 2-3, understregninger og fed som i originalen.

16 Hvis krigen kommer s. 31.

Den danske pjeces "Hvis krigen kommer" (1962), s. 4-5.

appellerer direkte med sit "vi", mens det i den danske pjeces er myndighederne, der henvender sig til borgerne (høfligt tiltalt som De), og teksten i øvrigt taler om "man". Den svenske pjeces taler samtidigt om angreb, modstand og forsvar, dvs. i krigstermer, mens den danske taler om at fortsætte hverdagens gøremål og om en krise, der skal gennemleves, ikke om krig. Den svenske pjeces appellerer på den måde og med retorisk patos til borgerne om at forberede sig til krig,¹⁷ mens den danske pjeces i et tørt embedsmandssprog appellerer abstrakt til selvdisciplin og til, at den enkelte bevarer roen.

Hvis vi går videre med at se på konstruktionen af den ideelle borger, kan endnu en modstilling mellem den svenske og den danske pjeces tjene som illustration. Begge pjeces har et afsnit om konsekvenserne af en atombombe, herunder faren ved radioaktiv bestråling. I den svenske pjeces gengives, som i den danske, cirkeldiagrammer, der angiver effekter af varme og trykpåvirkning og radioaktiv stråling (den svenske pjeces eksempel er en bombe på 100 KT, mens den danske pjeces eksempel er en bombe på 1 MT). Den svenske pjeces forklarer meget lidt, den er direkte handlingsanvisende og har et klart budskab: Man skal se at komme væk, og "civilforsvaret kommer genom radio eller flygalarm eller genom meddelande på annat sätt beordra allmänhe-

17 I den svenske pjeces, hvis tekst er kortere end den danske pjeces, optræder ordet krig 37 gange, mens krig nævnes 25 gange i den danske pjeces, heraf 6 gange i et særskilt afsnit om krigsgasser, som ikke er medtaget i den svenske pjeces. I begge tilfælde inkluderer optællingen sammensætninger som 'krigsfrygt', 'atomkrig' osv. Ordet 'forsvar' eller 'forsvare os' er ligeledes hyppigt forekommende i den svenske pjeces.

*ten inom det hotade området at söka skydd.*¹⁸ Civilforsvaret påtager sig med andre ord ansvaret for borgerne.

Den danske pjece derimod begiver sig ud i en lille fysik-lektion om varmestråling, der spredes med lysets hastighed, trykbølger med lydets hastighed og den øjeblikkelige radioaktive stråling ligeledes med lysets hast, og om at virkningen i øvrigt er afhængig af et kernevåbens størrelse, hvorefter en tabel gengives, og læseren informeres om, at radioaktivt nedfald kan spredes over hundreder af kilometer.¹⁹ Denne fysiklektion knyttes s. 14 – 20 i den danske pjece sammen med en gennemgang af beskyttelsesrum, herunder en lektion i indretning af de anbefalede familiebeskyttelsesrum, hvor vi igen får nogle regnestykker stillet op om murtykkelser og beskyttelsesgrader, og hvorfor en kælder udgør bedre beskyttelse end ophold i stueetagen.

Pointen i de nævnte eksempler er at fremhæve, at henvisninger til det videnskabelige grundlag indgår centralt i den danske pjece, samtidig med at der i den danske pjece og kampagne ikke henvises til et patriotisk forsvar for 'Folkhemmet' ('vi måsta forsvara os'). I stedet for tales der i relativt abstrakte begreber og termer til betydningen af den enkeltes indsats i den danske pjece, eneste direkte appel er til at sætte sig ind i den nødvendige baggrundsviden ved at læse folkepjecen. "*Denne pjece fortæller om, hvad enhver kan og bør gøre. Tjen derfor dem selv og deres nærmeste ved at læse pjecen.....og ved at gemme den et sted, hvor De og Deres familie kan få fat på den, hvis der er brug for disse oplysninger.*"²⁰

Vi er enige med blandt andre Bjørnson, Farbøl og Sylvest i, at der i pjecen fremskrives en ideel borger, der gennem sin opførelse – ved at forberede sig på atomkrigen på den rette måde – tildeles en afgørende rolle i arbejdet med både at redde sig selv og familien og herigennem bidrage til samfundets overlevelse. Om man på den anden side kan sige, at de civilforsvarslige tanker bidrog til at forene en beskyttende (velfærds)stat med individets udfoldelsesmuligheder, er måske så meget sagt. Vi vil foretrække at beskrive relationen stat/civilt beredskab og borgere i pjecen "Hvis krigen kommer" som en hjælp til selvhjælp. Nærlæser man pjecen og øvrige samtidige bidrag til kampagnen, lover staten faktisk ikke at redde den enkelte, borgerne må et langt stykke hen ad vejen hjælpe sig selv, og der henvises direkte til egenbeskyttelsen og dermed de selvorganiserede fællesskaber, mens staten tager sig af at redde samfundet.²¹ At borgerne skal redde sig selv gøres klart til slut i "Hvis krigen kommer":

"Et folk, der tænker og handler på baggrund af oplysning, overvejelser og selvdisciplin, har de største chancer for at overleve."²²

18 Om kriget kommer s. 32.

19 Hvis krigen kommer s. 6 – 8.

20 Hvis krigen kommer s. 1 (afslutningen på statsminister Viggo Kampmanns forord).

21 Rostgaard 2020.

22 Hvis krigen kommer, s. 31.

At velfærdsstaten også må ses som et moderne, rationelt projekt,²³ kan der ikke sættes spørgsmålstegn ved. Vigtighed af orden – bibeholdelse af samfundets orden, orden modsat panik og kaos, ordentlighed – og appellen til rationalitet i form af beregninger, projektioner og videnskabelige begrundelser gennemsyrrer folkepecen; den ideelle borger er i folkepecen et rationelt individ, der lytter til de videnskabelige autoriteter formidlet via Sekretariatet for det Civile Beredskab og Statsministeriet. Denne konstruktion kan man som sagt forstå i relation til den moderne velfærdsstat, men spørgsmålet er, om vi her bør vægte 'det moderne' mere end velfærdsstaten. For at komme tættere på et svar synes det formålstjenstligt at kigge nærmere på de to fænomener: velfærdsstat og modernitet.

Velfærdsstaten, velfærdsideologi og atomfrygt

Velfærdsstaten kan defineres på forskellige måder. Vi vil her i første omgang læne os op ad den klassiske definition fra Den Store Danske Encyklopædi. En "velfærdsstat er en form for samfund, hvor offentlige institutioner er ansvarlige for menneskers liv. En velfærdsstat giver borgerne et socialt borgerskab, det vil sige retten til et minimum af økonomisk velstand, retten til at nyde godt af samfundets sociale og kulturelle arv samt retten til at leve et civiliseret liv i overensstemmelse med samfundets standarder."²⁴

Ideen om det sociale medborgerskab (eller socialt borgerskab som Tim Knudsen kalder det) stammer fra T.H. Marshalls "*Citizenship and Social Class*" (1950). Marshall argumenterede for det sociale medborgerskab som en udvidelse af det civile og politiske medborgerskab. I velfærdsstaten skulle borgerne ud over personlige frihedsrettigheder og politiske deltagelsesrettigheder netop tildeles sociale rettigheder. Samfundet ville på den måde blive baseret på øget lighed og medborgerskabet i samfundet blive styrket.²⁵ Marshall og store dele af den klassiske velfærdsstatsforskning ser velfærdsstaten som forudsætning for frisættelse af den enkelte borger fra en økonomisk tvang og dermed som en udvidelse af borgernes udfoldelsesmuligheder, mens de taler mindre om, hvad det er for en social orden, der samtidig – potentielt – lægges ned over den enkeltes frie ageren.

De klassiske velfærdsstatsdefinitioner og velfærdsstatsforskningen fokuserer typisk på velfærdspolitiske reformer i forhold til bortfald af lønindkomst (folkepension, sygedagpenge osv.) og reformer på sundheds- og socialområdet, på ideologiske debatter om statens ansvar for individers tryghed og på væksten i og styring af de offentlige udgifter. Forskningen i velfærdsstatens historie har herudover især handlet om velfærdsstatens rødder og en periodisering af velfærdsstaten, herunder forandringer si-

23 Bjørnsson, Farbøl og Sylvest 2020, s. 42.

24 Den Store Danske Encyklopædi, opslag: Velfærdsstat (forfatter: Tim Knudsen).

25 Marshall her gengivet efter Korpi 2001, s. 11 – 12.

den velfærdsstatens 'guldalder' i 1950'erne og 1960'erne. Klaus Petersen klassificerer velfærdsstaten i 'guldalderen' som et samfundsforandrende projekt: "*Velfærdsstaten bliver i efterkrigstidens Danmark udtryk for en samfundsindretning, som både omfatter sociale tryghedsordninger og offentlig service samt en økonomisk politik byggende på statslig makroregulering og vækst.*"²⁶ Klaus Petersen diskuterer i samme artikel smalle og brede definitioner af velfærdsstaten. Med en smal definition sigter Petersen til den velfærdsstatsforskning, som knytter an til makroøkonomisk planlægning og spørgsmåle om lighed/ulighed i samfundet, herunder spørgsmålet om velfærdsstatsmodeller. Den brede definition hæfter sig derimod ved velfærdsstaten som et hegemonisk projekt, dvs. et sæt af normer og værdier på forskellige områder af samfundet, som indgår i en 'blok' eller kompromis.²⁷ Hermed nærmer vi os klart samtidig en definition af velfærdsstaten, som giver mening i forhold til at se civilforsvaret som en del af den moderne velfærdsstat. Hvad angår individ-stats dimensionen peger Klaus Petersen på analyser af forskellige velfærdsstatslige institutioners skabelse af rutiner og normer og individers afvigelse herfra, dvs. analyser af, hvordan institutioner agerer og legitimerer sig selv, også i forhold til institutionens kritikere, og endelig på et neddefra-op perspektiv, der fokuserer på den sociale kategoriserings virkningshistorie.²⁸

Velfærdsstaten og dens historie, dens rødder, forandringer over tid, og hvad der adskiller den nordiske model fra andre velfærdsstater, har siden Petersen skrev sin artikel i 1997 været genstand for flere store forskningsprojekter, og emnet er i dag et af de mere udforskede kapitler i dansk historie efter 1945 og derfor også med en omfattende historiografi, som det ligger uden for rammerne af denne artikel at gå dybere ned i. Diskussionerne om velfærdsstatens rødder har eksempelvis drejet sig om, hvorvidt man kan pege på historiske traditioner (fx protestantismen) og nogle særlige værdier, som kan forklare de nordiske velfærdsstater, herunder den danske.²⁹ Andre diskussioner har handlet om, i hvor høj grad velfærdsstaten er socialdemokratisk eller et udtryk for brede kompromiser, og endelig og ikke mindst har diskussionerne drejet sig om de udfordringer, velfærdsstaten har stået overfor. I første omgang en politisk kritik fra såvel venstre som højre i 1970'erne og 1980'erne og siden udfordringer fra globaliseringen i dens mange forskellige skikkelser.³⁰ Diskussionerne har vist, at velfærdsstaten ikke er en entydig størrelse, og det kan være svært at sætte velfærdsstatens mange institutioner på en entydig formel.

Vi forsøger i denne artikel at holde os til spørgsmålet borger-stat, som har været et mere marginalt spørgsmål i velfærdsstatshistorien, og hvor Klaus Petersens programatiske formuleringer fra 1997 derfor stadigvæk er relevante, fordi det er et af de relativt få steder, stat-individ diskussionen er taget op. Mary Hilson, som vi træk-

26 Petersen 1997, s. 358.

27 Petersen 1997, s. 359 note 12.

28 Petersen 1997, s. 369.

29 Petersen et. al 2007.

30 Petersen et. al 2010 -2015.

ker frem, fordi hun har sammenfattet de overordnede linjer i den hidtidige forskning om velfærdsstatens historie, skriver i kapitlet om velfærdsstatens historie i *The Nordic Model – Scandinavia since 1945*, at diskussionerne om, hvad der adskiller den nordiske model, især har fokuseret på spørgsmålet om universalisme som princip i forhold til pension og andre former for overførselsindkomster (i forlængelse af Gösta Esping-Andersens *The Three Worlds of Welfare Capitalism*), men at det, der adskiller den nordiske velfærdsstat og især karakteriserer det svenske Folkhemmet, også er løftet om at sørge for, at alle borgere kan leve 'det gode liv'. I relation hertil diskuterer Hilson spørgsmålet om velfærdsstaten som en del af nordisk national identitet, hvor hun også igen især peger på Sverige og Per Albin Hanssons berømte tale fra 1928, hvor 'Folkhemmet' defineres som 'den gode borgers samfund', forstået på den måde, at Per Albin Hansson i talen afgiver et løfte om, at Sverige skal blive et 'folkhem' for den gode borger.³¹ Den danske parallel er Stauning og Socialdemokratiets program fra 1935, "*Danmark for Folket*", der i en økonomisk krisesituation lover at føre en politik, der sikrer, at alle, der udfører ærligt arbejde, vil være under statens beskyttelse og dermed være sikret et bedre liv, end hvis de var overladt til de internationale finansmarkeders vilkårligheder.

Hilson diskuterer i relation til stat-individ den nordiske, og her især igen den svenske, velfærdsmodels sammenhæng mellem 'social engineering' (herunder socialhygiejne) og økonomisk vækst i perioden efter 1945, hvor socialpolitikken og andre velfærds politikker også havde og har som formål at skabe samfundsforandringer, der kan bidrage til den økonomiske vækst. Her italesættes borgeren som den produktive borger, der på en gang er genstand for reformer, der skal forme borgeren og dennes liv, men hvor der samtidigt også stilles forventninger til borgeren om at agere på bestemte måder.³²

Både Mary Hilson og Klaus Petersen diskuterer således spørgsmålet om rationaliteter og ideologier bag velfærdsstaten i form af politiske reformer og de institutioner, der skabes for at muliggøre 'det gode liv' for flest mulige borgere, og peger på, at der samtidig sker en bestemt italesættelse af borgerne og stilles nogle forventninger til dem. Klaus Petersen peger herudover på virkningshistorien, spørgsmålet om hvordan de konkrete institutioner agerede i forhold til borgerne og borgernes relationer til institutionerne, som et felt, der kalder på at blive udforsket. Forlader man makroniveauet og spørgsmålet om velfærdsmodeller, er det måske lige præcis her – i både italesættelsen og de faktiske relationer, som skabes mellem institutioner og borgere, inklusive de konflikter som genereres – at velfærdsstaten på mikroniveau lader sig udforske.

Hvis vi paralleliserer til atomkrig og civilforsvar, kan man i en dansk kontekst argumentere for, at vi for det første må se nærmere på rationaler og ideologier bag såvel

31 Hilson 2008, s. 106.

32 Hilson 2008. Om social engineering og den produktive borger se s. 102 – 105.

civilforsvaret som det civile beredskab, der på en gang arbejdede sammen, men også var præget af forskellige kulturer og logikker. Herudover må vi udforske relationen mellem institutionerne og borgerne og borgernes reaktioner og i det hele taget blive mere konkrete og præcise i analysen af, hvad det er for rationaliteter og kulturelle forståelser, der bringes i spil.

Modernitet, orden og den rationelle borger

Det er tydeligt, at staten på tværs af de undersøgte kampagner i forskellige lande forudsætter en rationel borger, dvs. en borger, der med den rette information er i stand til at identificere trusler og kan beslutte den mest hensigtsmæssige måde at handle på i forhold til et bestemt mål (i dette tilfælde egen og medborgeres overlevelse). Vi vil i det følgende afsnit argumentere for, at den formålsrettede rationalitet i den danske kontekst er tæt knyttet til moderniteten, forstået som et ideal for hvordan et samfund burde indrettes.

Modernitet og det moderne som modsætning til 'det traditionelle' er stadig genstand for diskussion, og det er for os at se vigtigt at historisere moderniteten – moderniteten forandres over tid.³³ En længere række af fænomener kobles traditionelt til moderniseringen fra individualisme, sekularisme, urbanisering og fremmedgørelse til institutionel differentiering og organisk solidaritet. Hos en klassisk modernitetstænk som Weber var modernitet og rationalitet tæt forbundet. Moderniteten kunne læses som en stadig forøgelse af rationaliteten, dvs. som en udbredelse af beregningerne over en handlings eller et valgs effektivitet på bekostning af traditionens hidtidige magt. Den formålsrettede rationalitet, som ifølge Weber sammen med værdirationaliteten kendetegner moderniteten, er en rationalitet, hvor "*tradition, sentimentality, outmoded customs, piety and various other types of potentially less effective ways of doing things are discarded in favour of the most efficient action that can be calculated to achieve the ultimate outcome.*"³⁴ Store dele af folkepjecen kan tolkes i forlængelse af denne weberianske rationalitetsforståelse, der på en og samme tid produceres og reproduceres i pjecen. Nyere modernitetsteoretikere som Bauman fokuserer på modsætningerne og ambivalensen i ordensprojektet. Stræben efter orden producerer samtidig uorden eller modstand mod ordenen. Baumans mangfoldige analyser af moderniteten benægter derfor ikke rationalitetens centrale rolle, men fokuserer i højere grad på det (ambivalente) ordensprojekt, som moderniteten indeholder. Ifølge Bauman karakteriseres moderniteten af en grundlæggende ordensforordning, en stræben efter orden, der strækker sig fra ønsket om semantisk entydighed i kategoriseringen af verden, til ordningen af de mindste dele af samfundet.

33 Shilliam, 2010.

34 Cockerham 2015, s. 124.

Mindre abstrakt og tættere på det konkrete forfølger Lars-Henrik Schmidt og Jens Erik Kristensen i *Lys, Luft og Renlighed – Den moderne socialhygiejnes fødsel* (1986) en lignende historisering af moderniteten og ordensprojektet gennem en kulturhistorisk analyse af, hvordan en bestemt type rationalitet – hygiejne – forstået som bekæmpelse af smuds i både konkret og overført betydning fra slutningen af 1800-tallet og frem til 1970'erne trængte ind i, hvad Schmidt og Kristensen kalder ”de sociale ordningsformer”, dvs. de forskellige former for praksisser, regimer og politikker, som prægede samfundet.

Vores begrundelse for at trække Schmidt og Kristensen frem er blandt andet deres betoning af troen på, at det var muligt at indrette samfundet rationelt ved at lade sig vejlede af videnskaberne i skabelsen af samfundets sociale ordningsformer (årtier før det, vi normalt vil betegne som velfærdsstaten, findes). Konkret bliver dette udtrykt gennem en tiltro til videnskabelige autoriteter og en norm om den gode borgers selvdisciplinering. Oplysningstidens og merkantilismens tanker om en rational indretning af samfundet og forbedring af borgerne danner iflg. Schmidt og Kristensen grundlaget for fremvæksten af de moderne samfund i det 19. århundrede. Byernes vækst koblet med industrialiseringen og dens usunde og dårlige levevilkår i arbejderkvarterer gav sammen med druk og andre former for social uorden anledning til stor bekymring og bidrog til fremvæksten af en hygiejnisk modbevægelse til fremme af den offentlige orden/sundhed.

Hvis vi godtager argumenterne om, at moderniteten på afgørende vis er karakteriseret af en stræben efter en uopnåelig orden, så er atomenergien et paradoksalt modernitetssymbol på linje med damptogets status i den tidlige moderne periode. På den ene side repræsenterer atomteknologien en epokegørende kulmination på de moderne videnskabelige bestræbelser på at kategorisere, katalogisere og dermed bemestre naturen. På den anden side repræsenterer atomenergien truslen om det uforudsigelige og svært begribelige kaos. Som det blev bemærket i Atomudvalgets betænkning i 1963: *”Nøgterne skøn har anslået, at en total anvendelse af de eksisterende nukleare våben kan medføre udslættelse af en tredjedel af menneskeheden. Den fortvivlede situation, hvori de overlevende vil befinde sig, er det vanskeligt at forestille sig. Samfundets struktur i de ramte lande vil være mere eller mindre ødelagt. Det meste af det, vi til hverdag bygger vor eksistens på, vil ikke mere fungere. Omfattende epidemier og hungersnød må regnes for uundgåelige følger.”*³⁵ Modernitetens ambivalens findes næppe eksponeret på samme intense måde i nogen anden teknologi, og citatet illustrerer meget præcist det, som Bauman har betegnet som en ordens ”anden”: *”The other of order is the miasma of the indeterminate and unpredictable. The other is the uncertainty, that source and archetype of all fear.”*³⁶ Atomteknologien er et højdepunkt i modernitetens ordensprojekt, (så meget, at det har gjort krav på sin

35 Atomoplysningsudvalget Betænkning 1963, s. 30.

36 Bauman 1991, s. 7.

egen underrubrik "atomalderen") men samtidig indeholdes det moderne samfunds mest gruopvækkende scenarie. Folkepjecens gentagne opfordring – *"Dæk ansigtet og ubeskyttet hud. Luk øjnene."*³⁷ – antager i denne sammenhæng en anden, men ikke mindre skræmmende karakter.

Hvis vi herefter vender tilbage til Schmidt og Kristensen og følger historien om rationalitetens og modernitetens forandringer op i det 20. århundrede, så udviklede kampen mod smuds og uorden sig både til et medicinsk projekt rettet mod bakterier og sygdomme, et racehygiejnisk projekt og et husmoderprojekt, der rettede sig mod at installere en hygiejnisk orden i familien og hjemmet. Schmidt og Kristensen ser i forlængelse heraf det, vi plejer at kalde ungdomsoprøret, som et *"historisk oprør mod den vesterlandske ordensformation og dens skiftende transformationer (...). Et ungdomsværelse fra slutningen af 60-erne har en kulturhistorisk betydning, som man næppe endnu har fået øjnene op for. Et idealtypisk værelse fra denne periode havde lidt og forvrænget lys, det havde dårlig eller forvrænget luft, og det var principielt vanskeligt at holde rent. Kort sagt, så var et værelse med rødtligt lys eller stearinlys, med en tung duft af røgelse og med madrassen på gulvet inkarnationen af en protest mod den vesterlandske rationalitet, og det system, som administrerer det. Det var praktisk civilisationskritik af format."*³⁸

Vi vil argumentere for, at *"idealet om det velordnede, fornuftsprægede menneske, som bebor et moderne samfund og tager sit ansvar i det – med det løfte at staten vil gøre sit for at give det optimale muligheder"*³⁹ ligeledes eller måske endda bedre kan tolkes ind i det, Schmidt og Kristensen kalder det sociale ordningsprojekt og dermed en bestemt form for modernitet – en modernitet, der fra slutningen af 1960'erne blev sat spørgsmålstejn ved, både i form af selvdisciplinerings borgerlige pænhed og den etablerede videnskab, herunder videnskaben bag civilforsvarets anbefalinger. OOA gik i 1970'erne endnu længere og var med til at fremelske en egentlig mod-ekspertise (fagkritik) til den etablerede videnskab.⁴⁰ Man hæftede sig ikke bare som 'Kampagnen mod Atomvåben' på en allerede eksisterende uenighed blandt de etablerede eksperter, men satte spørgsmålstejn ved den eksisterende videnskabelige rationalitet og etablerede med fagkritikken en egentlig modvidenskab ('ungdomsværelset' i videnskabens verden).

Atommarcherne var et oprør mod den borgerlige pænhed (islændersweaterne og anorakkerne skyldtes ikke kun, at det kunne være koldt at marchere i påsken), samtidig med at kampagnen netop påberåbte sig alternative videnskabelige sandheder i et opgør med de anbefalinger, som formidledes af myndighederne, om at der ikke var nogen større fare ved radioaktiv bestråling. Et af atommarchernes hovedkrav var:

37 Hvis krigen kommer s. 27.

38 Schmidt og Kristensen 1986, s. 185.

39 Bjørnsson, Farbøl og Sylvest 2020, s. 42.

40 Rasmussen 1997.

"Befolkningen må have klar besked om mængden og følgerne af radioaktiv nedfald."⁴¹ Kampagnen mod Atomvåben var ikke en protest mod velfærdsstaten, men det giver en vis mening at forstå bevægelsen som et oprør mod en bestemt ordningsform knyttet til en specifik fase i modernitetens historie. Det er i denne forbindelse interessant, at Kampagnen mod Atomvåben aldrig fik fodfæste i Sverige.⁴²

Med udgangspunkt i Schmidt og Kristensen vil vi argumentere for, at både velfærdsstaten og civilforsvaret byggede på en fælles bagvedliggende tro på ordensprojektet, herunder en tiltro til videnskaben som basis ikke bare for de sociale omgangsformers hygiejnisering, men som grundlag for samfundsmæssige fremskridt og dermed en tiltro til moderniteten som synonym med en rationel ordening af samfundsforholdene. En tiltro til moderniteten som også ligger bag fx pjecen "Hvis krigen kommer". Tiltroen til fremskridtet som et produkt af bl.a. videnskabelig rationalitet kan også genfindes i Socialdemokratiets principprogram fra 1961, "*Vejen frem*", som på et af sine opslag har et foto af forsøgsanlæg Risø med en tilhørende tekst om atomenergiens potentiale.⁴³ Socialdemokratiets 1961-program handler herudover i høj grad om velfærdsstatens udbygning med det moderne samfunds teknisk-videnskabelige landvindinger som basis for såvel økonomisk vækst som i det hele taget fremskridt på alle områder i samfundet. En anden begrundelse for at tale om modernitet i stedet for velfærdsstat som et overbegreb i forbindelse med den potentielle atomkrig, civilforsvaret og relationen stat-borgere er, som allerede nævnt, at vi hermed kan begrebsliggøre en række brudflader i holdninger til atomkrig og civilforsvar i 1970'erne og 1980'erne. Det er ikke fordi, der ikke er lavet periodiseringer på velfærdsstaten, men periodiseringerne her handler traditionelt om styringslogikker og den førte økonomiske politik og til dels ændringer i det sociale medborgerskab. Vi mener derfor, at der er noget at hente ved at tænke atomkrig og civilforsvar sammen med modernitetsbegrebet og diskussionerne om modernitetens forandringer.⁴⁴ Som nævnt tidligere er forbindelsen mellem velfærdsstaten og de civilforsvarslige beskyttelsesforanstaltninger også blevet undersøgt i dens fysiske (arkitektoniske) form. Centrale velfærdsstatslige institutioner så som skoler og hospitaler fik indbygget sikringsrum, kommandocentraler, nødhospitaler mv. Herved sandsynliggøres ar-

41 Jørgensen 1973, s. 67. Bevægelsens hovedkrav nr. ét var: Der må ikke findes kernevåben på dansk område. Kravet om klar besked var hovedkrav nr. to.

42 Forskellen var især, at Sverige modsat DK og Norge ikke var medlem af NATO. Se "Atomprotestkampagnen" (leksikonopslag) <https://www.leksikon.org/art.php?n=204> (konsuleret 15.3.2023).

43 *Vejen frem*. Socialdemokratiets principprogram, juni 1961 s. 10, se: <http://www5.kb.dk/pamphlets/dasmaa/2008/feb/partiprogrammer/object15710/da/>

44 I den sammenhæng byder bl.a. Ulrich Becks Risikosamfund sig til som en oplagt ramme til at forstå de ændrede relationer mellem stat, borgere og de videnskabelige eksperter i de hyper-komplekse samfund, vi i løbet af det 20. århundrede fik opbygget, hvor de fleste må stole på eksperter og systemer i et samfund, hvor borgerne skal tage stilling til fænomener og i sager, hvor de ikke kan bygge på egne erfaringer, men må gøre det på grundlag af, hvad Ulrich Beck kalder andenhånds ikke-erfaring. Beck 1997, s. 97.

gumentet om, at *"Civilforsvaret og velfærdsstaten understøttede [derved] hinandens fortællinger og mantraet (eller myten) om, at det nyttede, at overlevelse var mulig, at der ville være et Danmark, som man kendte det, på den anden side af atomkrigen."*⁴⁵ Dette må gælde i de tilfælde, hvor indbygningen af de civilforsvarlige beskyttelsesforanstaltninger var kendt for den brede offentlighed, hvilket de tydeligvis var i nogle tilfælde, mens de i andre forblev skjulte eller hemmelige. Der kan imidlertid ikke herske megen tvivl om, at velfærdsstaten og atomkrigstruslen mødte hinanden i velfærdsstatsarkitekturen. En væsentlig pointe, som også Farbøl bemærker, er her, at velfærdsstatsarkitekturen med dets fokus på funktionalisme og rationalisme er en del af en bredere national og international modernistisk epoke.⁴⁶ Andre forfattere, som fx Jeremy Till, er gået et skridt videre og ser velfærdsstatsarkitekturen som et udtryk for et symbiotisk forhold mellem velfærdsstatens og den arkitektoniske modernismes behov for orden: *"So, it is clear that the ordering tendencies of architectural modernism elide seamlessly with the ordering tendencies of modernity. There are two main sites where this happens. First is through the international style of corporate modernism and secondly through the architecture of the welfare state."*⁴⁷ Igen må vi altså her overveje, om det er velfærdsstatens ambitioner og filosofi om lighed, sikkerhed og tryghed, der genfindes i civilforsvarskulturen⁴⁸ (herunder arkitekturen), eller om det også her kunne være frugtbart at se nærmere på modernitetens praksisformer og regimer (jf. Schmidt og Kristensen).

Det kunne for os at se være en frugtbar indgangsvinkel at forstå de civilforsvarslige foranstaltninger som udtryk for modernitetens ordensfordring, som en overordnet forståelsesramme. På et konkret niveau vil vi, ud over elementer andre allerede har nævnt, pege på den videnskabelige rationalitetslogik, som lå bag den måde, hvorpå civilforsvarsstyrelsen og det civile beredskab søgte at håndtere truslen fra den mulige atomkrig. Myndighedernes appel til borgerne i "Hvis krigen kommer" om at bidrage til opretholdelsen af den sociale orden gennem en hensigtsmæssig og rationel ageren begrundes i pjecen ultimativt med, at myndighedernes anbefalinger bygger på den moderne videnskab, herunder viden om atomfysikken.

Afsluttende kommentar

Det er godt, at der de senere år er kommet gang i forskningen om forestillingerne om den potentielle atomkrig, om frygten for atomkrig, om civilforsvaret og det civile beredskab, og om hvordan både forestillingerne om og forberedelserne til den potentielle atomkrig var med til at præge samfundsudviklingen efter 1945. Det aktualiserer

45 Farbøl 2020, s. 117.

46 Farbøl 2020, s. 109.

47 Till 2006, s. 44.

48 Farbøl 2020, s. 117.

VIDEN OM TINGENE

er nødvendig i vor handlingsmættede tid. Civilforsvarets problemer og muligheder kommer os alle ved – det berører os alle. Udbred kendskabet til civilforsvaret, hvor det er muligt, og få også andre til at abonnere på Civilforsvarsbladet.

Abonnement kan tegnes ved henvendelse til: Civilforsvars-Forbundet, Meldahls-gade 2³, København V. – Bladet koster 10 kroner om året.

– Det vinder stigende udbredelse –

Civilforsvarsbladet nr. 3, 1963, s. 14. Annoncen blev brugt over en længere periode i Civilforsvarsbladet.

samtidig, som vi har argumenteret for i denne artikel, spørgsmålet om hvilken historisk kontekst vi skal se konstruktionen af den ideelle atomalderborger i, hvis vi skal analysere den i et bredere kulturhistorisk perspektiv.

Vi kan se nogle pointer i at kombinere Klaus Petersens ideer om at se på de velfærdsstatslige institutioners skabelse af kategoriseringer, normer og rutiner, kombineret med et nedefra-op perspektiv, der fokuserer på de sociale kategoriseringers virkningshistorie. Vi vil samtidig argumentere for at se forestillingerne om den potentielle atomkrig i en modernitetshistorisk kontekst og dermed se dem i lyset af spørgsmålet om ændringer i moderniteten i perioden efter Anden Verdenskrig. Forstået i en bred betydning som hegemonisk projekt kan man se statens forsøg på at beskytte civilbefolkningen mod den potentielle atomkrig som et velfærdsstatsligt tiltag. Dette gælder særligt i 1950'erne og 1960'erne eller så længe det velfærdssamfund, som skulle bygges op, var præget af modernitetens ordens- og hygiejneprojekt. Problemet bliver dog for os at se at forklare udviklingen i 1970'erne og 1980'erne inden for denne ramme, samtidig med at det giver god mening at forstå en række af de værdier og normer, som prægede også velfærdsstatens institutioner frem til især midt 1960'erne, i lyset af det, som Schmidt og Kristensen kalder ordensprojektet. For os at se byder modernitetens forskellige former og de forskellige normative tolkninger af moderniteten sig derfor til som det fælles grundlag for at forstå både en række vel-

færdsstatslige tiltag og forstå det civilforsvarlige projekt og dets kritikere, hvis vi formår at få udfoldet og nuanceret modernitetens rationalitets- og ordensbegreb, som bestemt ikke er mindre komplekst end velfærdsstatsbegrebet.

Litteratur

- Atomoplysningsudvalget Betænkning nr. 334, *Atomvåbenproblemer*, Møllers Bogtrykkeri, København, 1963.
- Bauman, Zygmunt 1991: *Modernity and ambivalence*. Polity Press.
- Beck, Ulrich, 1997: *Risikosamfundet: på vej mod en ny modernitet*. København: Hans Reitzels Forlag.
- Bjørnson, Iben 2020: "Stands tilløb til panik". Civilforsvarspjecer som social kontrol" i
- Rostgaard, Marianne og Pedersen, Morten (red): *Atomangst og civilt beredskab. Forestillinger om atomkrig i Danmark 1945-1975*. Aalborg Universitetsforlag.
- Bjørnsson, I., Farbøl, R., & Sylvest, C. 2020: "Hvis krigen kommer: Forestillinger om fremtiden under den kolde krig" i *Kulturstudier*, 11(1), s. 33-61.
- Bærholm, Anders Kristian og Lorenzen, Jakob K. B 2004: "Hvis krigen kommer – historien om en pjece fra den kolde krig". Petersen, Klaus og Sørensen, Niels Arne (red.): *Den kolde krig på hjemmefronten*, Syddansk Universitetsforlag.
- Cockerham, W.C. 2015: "Max Weber: Bureaucracy, Formal Rationality and the Modern Hospital." Collyer, F. (red) *The Palgrave Handbook of Social Theory in Health, Illness and Medicine*. Palgrave Macmillan, London.
- Cronqvist, Marie 2012: "Survival in the Welfare Cocoon. The Culture of Civil Defense in Cold War Sweden". Vowinckel, Payk, og Lindenberger (red.): *Cold War Cultures: Perspectives on Eastern and Western European Societies*. New York: Berghahn Books, s. 191 – 210.
- Farbøl, Rosanna 2020: "Atomkrigens arkitektur. Velfærd og civilforsvar under den Kolde Krig". *TEMP – tidsskrift for historie*, 21, s. 101-125.
- Frandsen, Bodil 2021: *Hvis krigen kommer. En undersøgelse af det centrale civile beredskab og Regan Vest under den kolde krig (1950 – 1968)* Ph.d. afhandling, Aalborg Universitet.
- Grant, Matthew 2009: *After the bomb. Civil Defence and Nuclear War in Britain 1945 – 68*. Palgrave/MacMillan.
- Grant, Matthew 2019: Making Sense of Nuclear War: Narratives of Voluntary Civil Defence and the Memory of Britain's Cold War. *Social History*. 44 (2), 229-254.
- Hilson, Mary 2008: *The Nordic Model. Scandinavia since 1945*. Reaktion Books (series: Contemporary World), London.
- Jørgensen, Klaus 1973: *Atomvåbenenes rolle i dansk politik*, Studies in History and Social Sciences, Vol. 8, Odense University Press.

- Korpi, Walter 2001: *Velfærdsstat og socialt medborgerskab. Danmark i et komparativt perspektiv, 1930 – 1995*. Magtudredningen, Aarhus Universitetsforlag.
- Oakes, Guy 1994: *The Imaginary War: Civil Defense and American Cold War Culture*, Oxford University Press.
- Petersen, Klaus 1997: "Fra ekspansion til krise: udforskning af velfærdsstatens udvikling efter 1945" *Historisk Tidsskrift* 97,2. s. 356-375.
- Petersen, Klaus 2011, "Velfærdsstat". Lauridsen, J. T., Mariager, R., Olesen, T. B., & Villaume, P. *Den kolde krig og Danmark: Gads leksikon*. (1. udg.) Gad.
- Petersen, LH, Petersen, JH & Petersen, K 2007: *13 værdier bag den danske velfærdsstat*. Syddansk Universitetsforlag.
- Petersen Jørn Henrik Klaus Petersen and Niels Finn Christiansen 2010-2015: *Dansk Velfærdshistorie*. Odense: Syddansk Universitetsforlag.
- Rasmussen, Søren Hein 1997: *Sære alliancer. Politiske bevægelser i efterkrigstidens Danmark*. Odense University Studies in History and Social Sciences, Vol. 207, Odense: Odense University Press.
- Rose, K. 2001: *One Nation Underground: The Fallout Shelter in American Culture*. New York: NYU Press.
- Rostgaard, M & Christensen, IL 2020: "Den forsinkede frygt: Atombomber, radioaktivitet og videnstransformation i dagspressen 1945 – 1963" *TEMP – tidsskrift for historie*, bind 11, nr. 21, s. 126-155.
- Rostgaard, Marianne 2020: "Kan man overleve en atomkrig?" Rostgaard, Marianne og Pedersen, Morten (red): *Atomangst og civilt beredskab. Forestillinger om atomkrig i Danmark 1945-1975*. Aalborg Universitetsforlag.
- Schmidt, Lars-Henrik og Kristensen, Jens Erik 1986: *Lys, luft og renlighed. Den moderne socialhygiejnes fødsel*. Akademisk Forlag.
- Shilliam, R. 2010: "Modernity and Modernization" I; *Oxford Research Encyclopedias, International Studies*, Oxford University Press.
- Sylvest, Casper 2018: "Atomfrygten og civilforsvaret" *TEMP – tidsskrift for historie*, nr.16, s. 16-38.
- Till, Jeremy. 2006: "Modernity and order: architecture and the welfare state." *Verksted* nr. 7, s. 41-60.

Online ressourcer

- Vejen frem. Socialdemokratiets principprogram, juni 1961 s. 10, se: <http://www5.kb.dk/pamphlets/dasmaa/2008/feb/partiprogrammer/object15710/da/>
- Om kriget kommer, 1961: <https://www.forsvarsmakten.se/siteassets/5-information-och-fakta/historia/psykforsvarets-historia/om-kriget-kommer-1961.komprimerad.pdf>
- Hvis krigen kommer, 1962: https://danmarkshistorien.dk/fileadmin/filer/kilder_i_pdf/hvis_krigen_kommer.pdf

Engelsk Summary

Modernity, welfare state and the threat of nuclear war

In this paper we explore the different ways the cold war and especially the threat of nuclear war including civil defense measures has been connected or not connected to two contemporary, historical phenomena: the welfare state and modernity. Starting from an overview of the relevant international literature, the paper investigates how the connection between the cold war and the welfare state, seen as a relationship between a state and its citizens, has been argued in recent Danish research. Based on a comparative analysis of the construction of the 'ideal citizen' in the Danish information pamphlet "Hvis krigen kommer" (1962) and the Swedish equivalent "Om kriget kommer" (1961), the paper goes on to investigate the values and norms prescribed for this 'ideal citizen' in the two pamphlets. They both address its citizens as rational beings and expect them to act according to recommendations from the respective authorities. We argue that while explanatory elements can be found in a welfare state contextualization, we may just as well understand the prescriptions for the ideal citizen as part of the construction of modernity. The paper ends with a recommendation to further explore the concept of modernity to explain reactions to nuclear war.

Pernille Svare Nygaard is a PhD Student at the Danish School of Education, Aarhus University. She conducts research on Danish women's educational history. The project focuses on female professions that became affiliated with Aarhus University during the period 1938–68. The overall aim is to highlight women's perspectives on education and everyday life at the border between profession and university. The article is written as part of a research stay at the Oxford Centre for Life-Writing at Wolfson College, Oxford University, autumn 2022.

Key words: higher learning for women, nursing students, student life, female figures, scrapbooks

NURSING STUDENTS' SCRAPBOOKS 1938-1968

Visualizing Female Figures on the Border between a Female-Dominated Profession and Aarhus University

When higher education for nurses was established at Aarhus University in 1938, a tradition started of designing scrapbooks where students could express themselves, their attitudes, and interests. The scrapbooks function as visual documentation of women at the border between profession and university. In this article, selected illustrations from the nursing students' scrapbooks are analysed based on a diffractive methodological approach. The analysis takes shape through Sara Ahmed's figure of the willful subject and argues that the nursing student emerges as a modern and strong-willed woman at a time when it was assumed that nurses willingly sacrificed themselves to serve a higher calling.

When Danish women trained as nurses first gained access to further education at the university in Aarhus in 1938, a tradition began among students of making annual scrapbooks. Every scrapbook from 1938 to 1968 includes sections for each of the

programmes offered: health visitors, senior nurses, and teaching nurses.¹ These female students documented their everyday lives as students at the university with newspaper and magazine clippings, photographs, drawings, notes, and party songs. The scrapbooks illustrate an image of the nursing students as they themselves chose to select, exhibit, and preserve fragments of their lives – and thus how they wanted to present themselves to each other and their surroundings.

The nursing students' scrapbooks constitute a large visual and historical body of material about and designed by women. At first glance, the scrapbooks seem dusty and their content messy. However, beyond the messiness and the decay of the material, there is a systematic way of illustrating and visualizing everyday life at the university as a nursing student and as a “modern” woman.² In particular, the visual materials give the impression that the women formed a strong community and were culturally and politically engaged in the world around them. This image contradicts the general notion at the time of the self-sacrificing nurse who dedicated her life to her work. This notion was based, among other things, on the fact that, until 1937, practising nurses in Denmark could not marry and start a family. The argument was that nursing, like family life, was a woman's calling and that women could not pursue two callings in life at the same time.³ When the ban on marriage was officially lifted, those who chose to marry were able to continue working as nurses but were mostly used in temporary positions. Especially in rural areas, marriage remained incompatible with the nursing profession until the 1960s. In addition, a board and housing obligation applied to all nurses until 1958, which meant that nurses were expected to live at the hospitals where they worked.⁴

While several studies have explored the importance of education for women in the 19th and 20th centuries and the establishment and development of the nursing profession in Denmark, previous research has not focused on the women's own perspectives on higher education related to the nursing profession.⁵ Based on selected clippings from the scrapbooks, and with inspiration from Sara Ahmed's female figure of *the willful subject*, this article examines how nursing students at Aarhus University during the period 1938–68 portrayed themselves, thereby producing a certain image of the nursing student that seems to contradict the notion of the self-sacrificing nurse.⁶ Furthermore, the article investigates how scrapbooks as a performative visual

1 I use the term “senior nurse” as a translation from the Danish *ledende sygeplejerske*, which might also be referred to as a “leading” or “administrative” nurse.

2 In this context, “modern” refers to the time after 1920, when a new femininity gradually emerged in Western societies (Søland 2000).

3 Malchau 1998, pp. 37-38

4 Wingender 1999 (1), pp. 150-166

5 E.g., Prentice & Theobald 1991; Goodman & Martin 2000; Rosenbeck 2014; Tamboukou 2017; Anderson-Faithful & Goodman 2020; de Coninck-Smith 2020; Fitzgerald 2020; Eisenmann 2021; Andersen et al. 1988; Malchau 1998; Dietz 2013; Wingender 1999; Buus 2001; Svensmark 2020

6 Ahmed uses the American spelling of the word “will” (Ahmed 2014)

and historical material can contribute to research on Danish women's educational history.

In the following, I present a more detailed introduction to the empirical material that forms the basis for the subsequent analysis. Since I draw on Ahmed's work on female figures, I then briefly outline the willful subject as a theoretical approach to the analysis of visual materials. In continuation of this, I detail my methodical approach to working with the scrapbooks in the form of diffractive reading, inspired by Karen Barad. The analysis starts with a woman's description of everyday life as a nursing student at Aarhus University that was published in a Danish nursing journal in 1939. From here, the analysis of the visual sources unfolds with a focus on three selected illustrations. These visual sources can provide insight into historical questions about how nursing students presented themselves as women around the middle of the 20th century. The performative nature of the illustrations can thus make visible a previously unnoticed or ignored expression or message.

About the data and the scrapbooks

The empirical material on which this article is based consists of scrapbooks made by nursing students at Course at Aarhus University for Health Visitors, and for Senior and Teaching Nurses.⁷ The scrapbooks, spanning a significant period of 30 years, are comprised of 18 books that include all classes in all years. Thus, the scrapbooks are not individual, personal books, but yearbooks that can be compared to a portfolio and described as the nursing students' own common archive.

In 1968, higher education for nurses expanded with a new department opening in Copenhagen, which is why I have chosen not to include scrapbooks from 1968 onwards in the analysis. The scrapbook tradition started with the first cohort of students in 1938, seemingly initiated by The Association of Nurses from the Course at Aarhus University.⁸ This association ceased to exist in 1969.

Higher education was highly sought after. In the period 1938 to 1962, a total of 1581 nurses were admitted to the higher educational programme for nurses at Aarhus University.⁹ The requirements for applicants were high and quite a few applications

7 Kursus ved Aarhus Universitet for Sundhedsplejersker og for ledende og undervisende Sygeplejersker

8 Foreningen af Sygeplejersker fra Kursus ved Aarhus Universitet. (Booklet 1940, p. 7)

9 The data from the study by the Danish Ministry of the Interior (Indenrigsministeriet) (1964) goes no further than 1962.

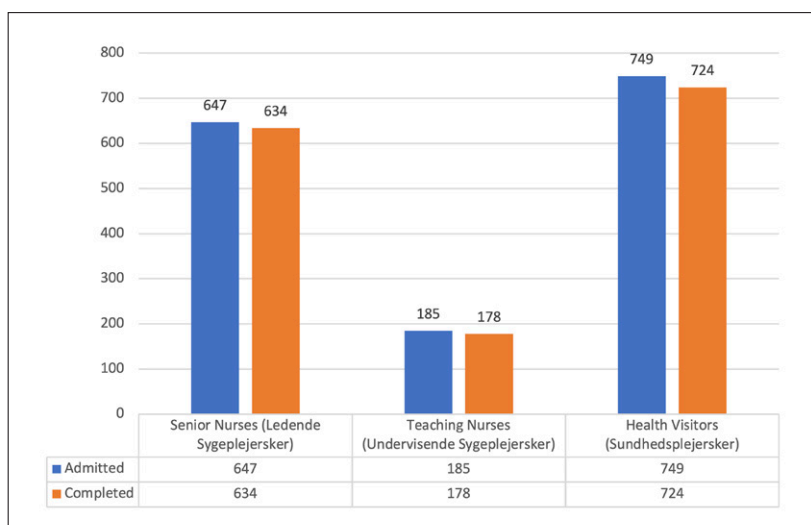

Table 1: The number of nurses who were admitted to and who completed higher education at Aarhus University in the period 1938 to 1962, by programme. The table is created by the author based on data from a report by the Danish Ministry of the Interior from 1964.¹⁰

were rejected.¹¹ In conjunction with the launch of the course, the Danish newspaper *Jyllandsposten* made reference to pharmaceutical director Frandsen's inauguration speech, in which he stated that there were twice as many applicants as places.¹²

Table 1 shows the distribution of nursing students across the three educational programmes for senior nurses, teaching nurses, and health visitors, respectively. As can be seen from the table, the course for teaching nurses had the smallest number of students and the course for health visitors the largest number. The dropout rate was generally low on all three courses.¹³

Table 2 shows the number of nurses who completed a programme of higher education, by both course and year. Here, the numbers are based on data from 1938 to 1965.¹⁴ Most notable is the increase in the numbers qualifying as health visitors from

10 Indenrigsministeriet 1964, pp. 26-30

11 Applicants had to be state-authorized nurses, i.e., they had to have completed a three-year professional training programme. In addition, emphasis was placed on the applicant having several years of practical experience and being specialized in a particular field, such as paediatrics. Also considered were statements from former employers and teachers, and the applicant had to present a medical certificate showing a clean bill of health. Women between the ages of 27 and 35 were preferred (Booklet 1940, pp. 8-9).

12 *Jyllandsposten* 1938; Dansk Sygeplejehistorisk Museums Arkiv: Scrapbook 000368A028.

13 Indenrigsministeriet 1964, pp. 26-30

14 There is a difference in the data from the two studies. As seen in Table 1, the total number of nurses admitted to the course for health visitors was 749 from 1938 to 1962, of which 724 completed the course. As seen in Table 2, the total number of nurses who completed the course to become a qualified health visitor from 1938 to 1962 was 749. I have chosen to refer to both studies without assessing which number is correct here. (Lundström & Stenderup 1978, p. 587; Indenrigsministeriet 1964, pp. 26-30)

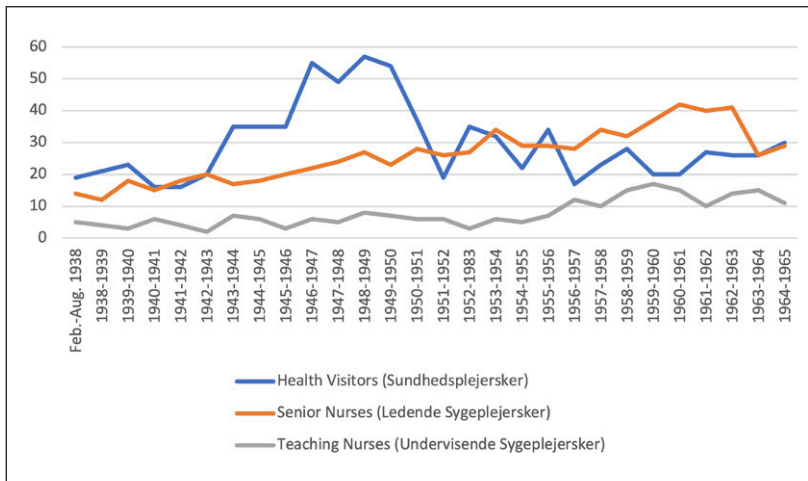

Table 2: The number of nurses who completed course at Aarhus University from 1938 to 1965. The table is created by the author based on data from a book commemorating the 50th anniversary of Aarhus University in 1978.¹⁵

around 1942/43 to 1949. This can likely be attributed to a growing need for health visitors during and in the years immediately following the Second World War. Throughout this period and until 1962/63, there was also a steady increase in the number of nurses completing the programme to become senior nurses. Each of the three programmes included both deaconesses and nuns in all years.¹⁶

For many years, the scrapbooks were stored in the archives of Denmark's School of Nursing, which was housed in the western part of the University Park, *Vennelystparken*, in Aarhus.¹⁷ The scrapbooks were donated to the Danish Nursing History Museum at the museum's opening 27 August 1999 by the rector of Denmark's School of Nursing, Inge Andersen (1936-2005).¹⁸

The nursing students' scrapbooks are primarily a visual material and there is a certain continuity in the structure and design of each scrapbook from 1938 to 1968. For each year, there are portrait photos of every nursing student, some with names attached. There are also photographs from various social events and occasions. The portrait photos appear to be professionally produced due to their more formal setup, whereas the other photographs can be characterized as the nursing students' way of

¹⁵ Lundström & Stenderup 1978, p. 587

¹⁶ Nursing originates from the old Catholic orders (Malchau 2005). The main difference between the Protestant deaconesses and Catholic nuns in the time before 1965 was that a deaconess sister could leave the order at any given time. The Catholic sisters were driven by their monastic calling rather than their calling as a nurse (Malchau 1998, pp. 45-46).

¹⁷ Danmarks Sygeplejerskehøjskole, DSH. From 1938 to 1958, higher education courses for nurses at Aarhus University were grouped under the heading: "Course at Aarhus University for Health Visitors and for Senior and Teaching Nurses". From 1958, the name was changed to: "Institute for Nurses and Health Visitors at Aarhus University" (*Institut for Syge- og Sundhedsplejersker ved Aarhus Universitet*). In 1965, the name changed once again to: "Denmark's School of Nursing at Aarhus University" (*Danmarks Sygeplejerskehøjskole ved Aarhus Universitet*) (Lundström & Stenderup 1978, pp. 577-578).

¹⁸ Dansk Sygeplejehistorisk Museum. Email correspondence with Susanne Malchau Dietz 08.08.2022

capturing everyday situations, for example in the classroom, at festive gatherings, on excursions, and in their dormitory. Each scrapbook also contains several homemade invitations: to physical activities such as gymnastics and swimming, to Sunday walks in the local area, and to evening lectures and festive gatherings. In addition, they contain clippings from newspapers and women's magazines. These clippings cover a variety of topics, including the nursing students and their education at Aarhus University, the Danish and Swedish royal families and other celebrities, and historic events in Denmark and abroad, such as the occupation of Denmark during the Second World War (1940-45), the Hungarian Uprising (1956), and the launch of Sputnik 1 (1957).

What is noteworthy about scrapbooks as a historical source for research in the humanities is that they provide an exemplary case of the "genre of self" in Western culture. This constructed "self" can also be a collective "self", as seen, for example, in school yearbooks and in the nursing students' scrapbooks, where the narrator is not a single person but a fusion of several different voices. Thus, scrapbooks can offer important clues to the cultural construction of a sense of self. They are an assembled "text of identity" that is fundamentally rhetorical and performative in character.¹⁹ Scrapbooks also have a social function and, in some cases, act as places to document friendship and visualize social networks.²⁰ More interestingly, scrapbooking has been considered a gendered practice, specifically performed by women. One argument is that men have often relied on speech and hands-on demonstration to teach their valued skills, while women have been more likely to transform their knowledge or ideas into something portable or displayable. The creation of portable knowledge suggests a desire to leave a double legacy; because scrapbooks are physical objects, they can literally be handed down to new audiences in a more finalized form.²¹ Another argument is that scrapbooks have historically had a private or familial character and are made for subsequent generations, such as baby books typically made by mothers for their children.²² Yet another argument is that, at a time when women were discouraged from taking part in public debate by speaking up or sharing their opinions in print, scrapbooks provided a means of expressing one's opinion in a non-disruptive manner.²³ Based on these arguments, scrapbooks can be considered a rich historical material for accessing personal, female narratives. However, it is important to bear in mind that the scrapbooks do not necessarily represent every woman included in their pages.

There are several questions that the scrapbooks cannot answer, such as: how many women in each year participated in the design of the scrapbooks? What were the

19 Katriel & Farrell 1991, p. 2

20 Day Good 2012, pp. 559-561

21 Christensen 2017, pp. 233, 238-240

22 Katriel & Farrell 1991, pp. 3-4

23 Kuipers 2004, p. 86

intentions of the scrapbooks? Were they designed with a serious intent or an ironic distance? Therefore, my intention is to explore the content of the scrapbooks as visual material anchored in a specific historical context.

Visual sources can illustrate parts of history that can be more difficult to express with words. For example, visual materials can provide their audience with a greater sense of authenticity or more clearly express certain feelings or moods. Within the literature on visual history, art and other visual sources are explained as something that has agency.²⁴ This can be expressed as the agency of the image, understood as an affective power to generate impressions in the viewer. Thus, the image has an ability to speak to the viewer's emotions at any times which emphasizes both the performative character of the picture, and that the life of images goes beyond the moment of their creation.²⁵

In this article, I consider the scrapbooks as an 'authentic' material that moves beyond time and space. This must be understood in the sense that the scrapbooks constitute a first-hand source for gaining insight into the nursing students' own perspectives. It has been of great importance to me in my study of the women who were enrolled in further education at Aarhus University, to follow the women's own perspectives on themselves and their education. To follow the women's archival tracks so to speak. Written sources, such as diaries, appear to be sparse in the archives, and it was therefore with great excitement that I discovered the scrapbooks. They can, like first-hand oral and written sources, give the feeling of authenticity, since they are created by the women themselves and thus give us access to the women's narratives. Stephanie Medley-Rath explains it this way: "(...) scrapbooks function as authenticity narratives, that is, narratives of stability, the ordinary, or everyday life".²⁶ In addition, the scrapbooks are created in a historical context and interpreted in a different time, which mean that the agency of the image extends and moves in multiple directions. This appears, among other things, in that the female figures that emerge from the illustrations are not simply "figures of thought", but visual figures that seem to possess their own agency.

As a supplement to the scrapbooks, I have interviewed a woman, Inge (b. 1934), who studied to become a senior nurse at Aarhus University in 1963. During the interview, it became apparent that Inge did not remember much from her studies in Aarhus. Therefore, she was surprised to find herself in several photographs in her course scrapbook and looking through the material helped her remember stories, places, and people. The interview with Inge is touched upon in the analysis as a supplement to my interpretation of the scrapbooks and the importance of higher education for Danish women in the mid-20th century.

24 E.g., Gell 1998; Moxey 2013; Magnussen et al. 2018.

25 Moxey 2013, p. 8

26 Medley-Rath 2016, p. 100

Figures of thought

The nursing students' scrapbooks are analysed from a viewpoint rooted in feminist theory, inspired by Ahmed.²⁷ More precisely, I draw inspiration from Ahmed's figure of the willful subject, where "...someone becomes described as willful insofar as they will too much, or too little, or 'in the wrong way'."²⁸ The willful subject can be identified as a problem, a threat, or a protest. According to Ahmed, willfulness is an attribute that has often been associated with girls, women, and, particularly, feminists. However, "will" is also transformed into "willpower" – something positive that entails a queer potential, responsibility, and morality.²⁹ When everything flows in the opposite direction, willfulness is necessary to keep going. At the same time, it is those who go against the flow who are noticed, accused, or challenged.³⁰

Using the figure of the willful subject allows me to emphasize the figurative dimension of the women in the material, rather than placing them into certain fixed categories. A figure must be understood as both a vision that the subject is on the way to realizing and as a critical aspect of its own position.³¹ Furthermore, the figure is an interesting analytical approach, since the figure – as well as the scrapbooks – is formulated at the border between fiction and fact and can be described as a "figure of thought", or as images that express both lived reality and imagined alternative subjectivities.³²

In the analysis of the scrapbooks, "figures" appear in more than one sense. Figures 1, 2, and 3 are selected clippings from the scrapbooks and labelled Figures. However, they are also images of non-individualized female figures, who make visible different emotional and strong-willed characteristics. Thus, the "figures of thought" are also becoming "figures of drawing" as well as the Figures entangle with the female figures and can be read diffractively through one another or as effects of each other.

Diffractive readings

Working with a large archive of material covering a period of 30 years requires some form of methodical systematization. Instead of approaching the material in chronological order, I have chosen a different reading of the material, inspired by Barad's diffractive method.³³ Diffraction, which originates in the field of quantum physics, can be explained as a way of mapping the effects or patterns of difference. As a methodological approach to analysing data, diffractive reading involves reading

27 Ahmed 2012, 2014, 2018, 2020

28 Ahmed 2014 (2010), p. 3

29 Ahmed 2014, pp. 1-13

30 Ahmed 2020, pp. 159-184

31 Lykke 2012, p. 233

32 Ahmed 2000, 2012, 2014; Kuipers 2004; Day Good 2012

33 Barad 2003, 2007, 2014

texts or theories through each other, letting their differences influence each other and create new patterns. Not only does the diffractive method measure the effects of difference, it also highlights, exhibits, and makes evident the entangled structure of the changing and contingent ontology of the world, including the ontology of knowing.³⁴

The diffractive approach in the analysis is expressed, among other things, by my choice to make some cuts in the material that are not based on chronology or specific locations. Based on these cuts, I have sought to assess what materializes and what gets sedimented. Thus, the methodological workflow has not been linear or causal, but has happened through an experience of the actualization of the material. Furthermore, the diffractive method draws my attention to the various representations of the women in the scrapbooks. They are “women and students”, “women and nurses”, “nurses and students”, and “trained professionals and academics”. However, rather than oppositions or disjunctions, I view these pairings as conjunctions, as multiplicities without predefined properties or functions.

In the following, I analyse selected clippings and artefacts from the scrapbooks. Each was selected to exemplify the different female figures that emerge from the material. These imagined female figures propose a way of understanding the nursing students' perceptions of themselves as women, as students, and as nurses at the border between profession and university.

Everyday life as a student nurse at Aarhus University

”Det skal ikke være nogen Hemmelighed, at det er noget ganske særligt at være paa Kursus i Aarhus”³⁵

So begins an article written by a nursing student that was published in the Danish journal for nursing on 12 April 1939.³⁶ The article is about everyday life as a participant at the nine-month Course at Aarhus University for Health Visitors and for Senior and Teaching Nurses.³⁷ It describes how the day started every morning with one hour of gymnastics to compensate for the sedentary nature of the study activities. After this, breakfast was prepared, with lectures starting at nine o'clock in the morning on normal weekdays. Sometimes teaching took place in classrooms at the municipal hospital, sometimes in auditoriums located in the University Park. The entire morning was

34 Barad 2007, pp. 71-73

35 “It is no secret that it is something very special to be attending a course in Aarhus.” (Tidsskrift for Sygepleje 1939, p. 8)

36 Tidsskrift for Sygepleje

37 In the first year, the training lasted six months, after which it was extended to nine months (Aarsberetning 1938-1939).

taken up by lectures, with lunch served at 12 noon in the cafeteria for the dorms at the municipal hospital. After lunch, students gathered in the common room. Here, they relaxed in comfortable chairs with a newspaper and a cigar or cigarette. The duration of the after-lunch break was dependent on how much homework the students needed to complete. The library was often a hive of activity, although there were always some students who wisely took the time for a walk in the fresh air before burying themselves in their books. After a few hours of work, there was a coffee break and the students gathered in the kitchen. Some even had time to enjoy an afternoon concert on the radio before the day's final lectures. At six in the evening, course activities were over, and dinner was served, again in the cafeteria. The evenings were spent in various ways. Every 14 days there was some form of talk, debate, or entertainment, organized by the nursing students themselves. The course directors ensured a cosy and homely atmosphere during these evening events so that everyone felt included. Saturday evening was language evening where the women could practice their language skills. Late at night, a couple of students could be seen working in the common room. Some were members of the so-called News Committee, reviewing that day's newspapers and writing the most important news on a noticeboard. Every morning, members of the House Committee would perform various tasks, such as caring for the plants in the common room. These and various other committees ensured that everyone had the opportunity to contribute to the student community.³⁸

This narrative gives an overall impression of the structure of everyday life at Aarhus University. It is also one of the few written sources I have been able to find in the archive, where nursing students themselves describe their daily routines at the university. As a supplement to this description, the scrapbooks are a significant, visual material documenting student life, the women, and their movements around the university. In particular, the scrapbooks provide visual depictions of the nursing students' leisure activities, their involvement in different student committees, and their social gatherings.

Both the above description of everyday student life and the scrapbooks indicate that studying at the university left little time for family life alongside one's studies. Thus, a picture emerges of the diligent nursing student who is committed to her profession and her studies. However, the scrapbooks, more so than the written description, also show the nursing student as a feminist figure who is determined, possesses political agency, and makes demands on her personal and professional life.

In the following, three illustrations are presented that were produced by nursing students in 1940, 1959, and 1960, respectively. I have selected these particular illustrations because they stand out and demand our attention while at the same time exemplifying the content of the scrapbooks more generally.

The willful nurse

It is worth noting that the nursing students portray themselves as women, students, and nurses in diverse ways, in different situations, and at different times in the scrapbooks throughout the years. Sometimes, the three figures are entangled; sometimes, they stand alone. The figures emerge in the women's drawings, their everyday photographs, and the lyrics to songs they have written, which are often about being a woman, friendship, and the hardships of student life. Some drawings illustrate the nurse in her uniform, doing her job.

Figure 1 is a drawing from 1940 illustrating a nurse in uniform who is being pulled in different directions. The nurse must clean windows and carpets, wash floors, and wipe down beds. She looks somewhat frightened, indicating that she is not satisfied with or in control of the situation. The drawing refers to a debate evening organized by the students with the title: "Er der Grænser for Sygeplejerskers Elasticitet?"³⁹ The planned date for this debate was 3 December 1940, and the discussion was to focus on boundaries within the nursing profession.

The drawing is an example of how the nursing students in 1940 understood nursing as a profession with various set tasks. Rather than being a mirror that reflects the nursing students, the drawing can be interpreted as a diffraction as understood within classical physics – an apparatus or obstacle that bends and spreads the image of the students like waves, forming a figurative representation of the nurse. In the drawing, the female figure of the nurse expresses the nursing students' dissatisfaction and their demands for a reduced workload and better working conditions. As such, the drawing can be interpreted in the context of contemporary conditions for nurses in Denmark in 1940. For instance, cleaning was a regular part of the nurses' duties; it was not until an educational reform in 1957 that cleaning tasks were limited.⁴⁰

Since the professionalization of nursing occurred through the establishment of an educational programme at the Deaconess Foundation in 1863, nursing was seen as closely linked to a religious calling, mainly based on Christian philanthropy. This was still the prevailing perception in 1940.⁴¹ The Florence Nightingale Pledge was introduced in Denmark in 1913, where it is stated that, with God as a witness, the nurse promises to live her life in purity and to practise her profession faithfully. Thus, it was argued that it was God's intention that the nurse serve, which also meant that she must sacrifice her own needs for the benefit of others. Among the rules associated with the practice of nursing was that the nurse had to pay for and live in accommodation at the hospital for her entire working life and that she was not allowed to marry

39 "Are There Limits to the Elasticity of Nurses?"

40 Wingender 1999 (1), pp. 150-166

41 Malchau 1998, p. 34

Figure 1: "Are There Limits to the Elasticity of Nurses?" 1940⁴²

and start a family while practising her profession. The religious calling was emphasized as a professional ideal in Danish Nurses' Organization's nursing textbooks from 1926 to 1950. Improvements similar to the scientification of training for nurses that took place in the US in the 1920s were not considered appropriate in Denmark – the prevailing opinion was that such changes would come at the expense of this calling. It was especially doctors who insisted that the calling preceded the nurses' training.⁴³ In 1933, a system of state authorization was introduced for nurses and training extended to a three-year programme. However, the content of the education was not uniform throughout the country, and although nursing gradually began to be seen as a profession, the idea of a calling remained dominant. It was not until 1956 that the Nightingale Pledge was replaced by a new pledge downplaying the religious aspects and based on a principle of conscientiousness and regulations. In 1979, such pledges were abolished for Danish nurses.⁴⁴

42 Dansk Sygeplejehistorisk Museums Arkiv: Scrapbook 000368A027, p. 35

43 Malchau 1998, p. 37

44 Malchau 1998, p. 41

The illustration of the nurse being pulled in all directions is a reaction to the demands placed on nurses at the time, which went far beyond the core components of the profession. It is thus also a reaction to common perceptions of the nurse as a self-sacrificing female figure, guided by a sacred calling that she does not question. This resistance can be linked to a willfulness to make a stand against conditions that seem unfair. It is in illustrations like this that Ahmed's theoretical figure of the willful subject emerges, sticks out, and makes itself noticed. The willful nurse is unwilling to sacrifice herself to her profession if doing so means washing floors and cleaning carpets, thereby disrupting the image of the self-sacrificing nurse. Through the appearance of the female figure as the willful nurse, new patterns seem to emerge in the visual material, leading me to explore a slightly different female figure. The effect of this diffractive movement is exemplified in Figure 2.

The dissatisfied nurse

The drawing of the health visitor in Figure 2 has no title or description. It appears in the scrapbook from 1959 and shows a dissatisfied woman, seemingly in uniform, weighing a baby on a bismar scale. What is the source of the woman's dissatisfaction? The heavy baby? The weighing method? Her working conditions more generally? Or should the drawing be understood humorously? On the same page as the drawing, three photographs have been glued but have since fallen out, with only the traces from the glue left behind. Thus, the original context of the drawing is missing assuming that the drawing is applied after the other elements have been glued in. The passage of time is clearly visible here, and the material has taken on a different expression, isolated from the original context, further clouding any attempts to ascertain the artist's message.

Regardless of how one chooses to interpret the drawing, and regardless of whether the drawing is intended to be funny or not, the female figure in the drawing does not exude joy. On the contrary, the figure is a joy killer – or “a killjoy”, which is another of Ahmed's feminist figures, closely linked to the willful subject.

According to Ahmed, a *killjoy* is a feminist figure who is willing to kill the good mood in pursuit of a personal and often political project. A killjoy is troublesome and willing to get into trouble. Central to Ahmed's figure of a killjoy is the experience that something is going against you, the feeling of bumping against something, and thereby gaining new perspectives on what is against.⁴⁵ Thus, the killjoy figure is a willful subject who, despite adversity continues to follow her own path. Like the willful subject that will too much, too little, or in the wrong way, the killjoy figure asks the wrong questions, complains, and refuses to smile if there is nothing to smile about.⁴⁶

45 Ahmed 2018, pp. 13-15

46 Ahmed 2018, p. 12

Figure 2: "Health visitor weighing a baby with a bismar scale", 1959⁴⁷

Ahmed's book, *A Killjoy Manifesto*, is divided into sections corresponding with a set of principles.⁴⁸ Principle 2: "I am willing to cause dissatisfaction", is closely aligned with the female figure in the drawing of the health visitor weighing a baby. According to Ahmed, dissatisfaction comes from being dissatisfied with that which causes the dissatisfaction. Thus, displeasure is not merely because displeasure is desired, which is perceived by some as a desire in itself, but because there is a reason for this reaction.⁴⁹ From this theoretical angle, it is possible that the depiction of the health visitor as a killjoy figure was intended to inspire political action. At the time the drawing was made, changes in the structure of basic training for nurses were being implemented – changes that also had an impact on the further education at Aarhus University. To address considerable variations in the form and content of programmes, basic training for nurses was standardized by a royal decree in 1957. At the same time, 33 nursing schools were established, replacing more than 100 training courses that had previously been offered at hospitals around the country. Following these changes to basic training, a four-month preparatory course was introduced for those enrolling in the courses at Aarhus University, which was later replaced by an entrance exam.⁵⁰ This standardization represented a tightening of admission requirements. In addition, in 1958, the higher education programme for nurses at Aarhus University changed its name to Department for Nurses and Health Visitors at Aarhus University.⁵¹ In conjunction with the establishment of the department, the programme was given its own departmental building in the University Park in Aarhus, and *Dansk Sygeplejeråds*

47 Dansk Sygeplejehistorisk Museums Arkiv: Scrapbook 000368A036, p. 25

48 The book "Killjoy Manifesto" (2018) is an edited extract from the book "Living a Feminist Life" from 2017.

49 Ahmed 2018, pp. 20-21

50 Lundström & Stenderup 1978, pp. 579-580

51 Institut for Syge- og Sundhedsplejersker ved Aarhus Universitet

Kollegium – the building housing the halls of residence for nursing students – was completed. The two new buildings were officially inaugurated 10 May 1958.⁵²

It is impossible to know whether the drawing of the health visitor is a reaction to the changes in the nursing profession that were occurring at the time. However, the health visitor illustrated in Figure 2 can be taken as an example of a modern female figure. According to Birgitte Søland, young women in the 1920s were concerned with appearing delightfully feminine, neither frightening nor feminist. They thus sought to produce an image of cheerful, girlish femininity to actively undercut older forms of female authority, and thus reject the more confrontational tone of early 20th century feminists.⁵³ In the same way, Figure 2 can be interpreted as a symbol of how young women in 1959 sought to disrupt the image of ‘the nice girl’ and, by showing their dissatisfaction, were able to move away from the existing feminine ideals and appear contemporary and modern.

The modern nurse

The period covered by the nursing students’ scrapbooks is a period of change in common perceptions of nursing and of development within the training and education of Danish nurses. In 1938 when the course at Aarhus University was established, it was the first time in Danish history that a female professional education was affiliated with a university, and the first time in Denmark that a programme within higher education was exclusively aimed at women.⁵⁴ On the day of the official inauguration, Saturday 5 February 1938, the event was referred to in the newspapers as something quite special as it was the opening of the first university course in Danish history where admission did not require upper secondary qualifications. The chairman of the university board, barrister C. Holst-Knudsen, noted in his speech that Aarhus University, by virtue of its modernity, wanted to extend a helping hand to practical life.⁵⁵ It was thus pointed out that it was an extraordinary event to admit professionally trained women to the university, and it was emphasized that Aarhus University wanted to appear a modern university, in implicit contrast to the old and more traditional university in Copenhagen. At the same time, nursing was still perceived

52 Dansk Sygeplejehistorisk Museums Arkiv: Scrapbook: 000368A035; Lundström & Stenderup 1978, pp. 585-586

53 Søland 2000, p. 64

54 In 1951, the first men were admitted to the state hospital's nursing school (*Rigshospitalet*). In 1958, the first two male students were educated as senior nurses at the higher education programme for nurses at Aarhus University. (Dietz 2022; Dansk Sygeplejehistorisk Museums Arkiv: Scrapbook 000368A035).

55 "Universitetets Opgaver ved denne Lejlighed er kun det, som vi har vist før – Ønsket om, at det moderne Aarhus Universitet rækker det praktiske liv en hjælpende hånd" (Demokraten 06.02.1938), (Dansk Sygeplejehistorisk Museums Arkiv: Scrapbook: 000368A028)

Figure 3: “Not like that, but this is what a girl should look like”, 1960⁵⁶

as a religious and female-only calling in 1938, with women expected to sacrifice their own needs in pursuit of this calling.⁵⁷ Thus, on one hand, it was considered a progressive step that nurses gained access to university in 1938, with the first students considered pioneers within their field. On the other hand, nurses were still bound by traditional views of women, education, and professions. This paradox symbolizes the border between the modern woman and the traditional nurse that I want to explore with the last example of a female figure that I have selected from the scrapbooks. Figure 3 presents a drawing from 1960, illustrating two women: one stout, one slim. In addition, active number of other women are depicted demonstrating gymnastic exercises. The drawing is an invitation, produced by the nursing students’ “Sports Committee”. It reads: “Tag nu en rask beslutning og gør noget for at bevare sundheden”.⁵⁸ Next to the drawing of the stout woman, who is standing at a dinner table with food in her arms, is written: “Ikke sådan”, and next to the slim woman is written: “Men sådan skal en pige se ud”.⁵⁹ The women performing gymnastics are dressed in shorts and t-shirts, the stout woman in a floral dress, while the slim woman is wearing a plain dress and presents herself gracefully, almost dancing.

Søland wrote about the young generation of the 1920s and their efforts to become modern.⁶⁰ In her book, she describes how being modern was partly expressed through social behaviour, body awareness including fitness, sexuality, and, not least, the women’s clothes and hairstyles. This new femininity was self-conscious, with young women

56 Dansk Sygeplejehistorisk Museums Arkiv: Scrapbook 000368A037; p. 16

57 Malchau 1998, pp. 37-39; Malchau 2005, pp. 88-90; Gøtzsche & Nygaard 1993

58 “Make a quick decision and do something to preserve (your) health”. (Dansk Sygeplejehistorisk Museums Arkiv: Scrapbook 000368A037)

59 “Not like that” “But this is what a girl should look like” (Dansk Sygeplejehistorisk Museums Arkiv: Scrapbook 000368A037)

60 Søland 2000

actively distancing themselves from earlier images of Victorian women, exemplified by their own mothers. Although the generation of 1960 is more recent than the women on whom Sølund bases her arguments, there seem to be certain comparable features in their pursuit of modernity. The female figure presented in Figure 3 is ambiguous in that it is both modern and rooted in more traditional gendered patterns. However, the ideal of the slim body in itself was not a new phenomenon in 1960, since an interest in health through physical activity and diet was a core element of modern femininity in the 1920s, not as an option or a means to a beautiful appearance, but as a moral obligation for all women.⁶¹

This sense of a moral duty to get fit also seems to be present in the drawing from 1960 and the accompanying text. This perception of what a female body should look like was therefore not new in 1960. In addition, the depicted physical activities still seem to be bound by cultural boundaries for what constitutes appropriate feminine behaviour. Across the scrapbooks, gymnastics, swimming, and walking are the most frequently depicted forms of sporting activity for the women. In this sense, there seems to have been little development in this regard since the 1920s. What is modern about the female figure in the drawing seems to be connected to the active women's style and expression, emphasized by their clothing; their strong, flexible, and energetic bodies; and their self-confident personalities in contrast to the stout woman, who is preoccupied with food and ruled by her lust and greed.

Although the scrapbooks thematically follow a certain pattern across all years from 1938 to 1968, they also differ from each other over time in terms of the aesthetic visual expression and the shifting topics. The nursing student illustrated as a modern female figure is a continuous figure throughout the period. In particular, the figure of the modern woman is highlighted in drawings, lyrics, and clippings from women's magazines showing young women practising yoga, sunbathing in bikinis, or showcasing the fashion of the time. The modern female figure exudes self-confidence, she is forward-thinking and often on the move. However, the scrapbooks also bear witness to changes over time. This is visible in the students' portrait photos, where the women's style and expression changes during the period, taking on a more modern look.⁶² For example, in 1938, the portrait photos show each woman in profile, each with their hair pulled back from their face with hairpins and with slight curls across the ears. In the post-war period and until 1958, most of the students had their eyes turned towards the camera, and there are small changes in the women's hairstyles. In 1958, a few of the young women have short hairstyles, and one woman is seen cradling her baby daughter in her arms. This is also the year where the first two male students appear in the scrapbooks. In general, the photographs and portrait photos

61 Sølund 2000, pp. 62-63

62 According to Danish archive regulations, individuals must be anonymous, which is why this article does not use photographs or names of people in the material other than my informant, who has given her permission.

seem to become more informal over the years. For example, in the portrait photo of my informant Inge from 1963, she is seen sitting outside on a flower basin in front of the nurses' dormitory. After 1958, group photos begin to appear, with the students standing in front of their then newly constructed department building.

As Tamar Katriel and Thomas Farell argue in their article about scrapbooks as cultural texts, the scrapbooks represent an established mode of self-narration.⁶³ The narrative in the nursing students' scrapbooks is a common "self", which, in addition to expressing a community, also shows how the women perceived themselves and/or would like to be perceived by others. Here, the illustrations in Figures 1, 2 and 3 exemplify how visual materials can depict an expression, a style, or a certain look that the written word may have more difficulty in describing. Becoming modern is implicit in the pursuit of higher education at Aarhus University as a woman and a nurse, and in going against the flow by, for example, showing one's dissatisfaction and by making demands with regard to one's working conditions. The modern is explicit in the women's appearance as someone who follow contemporary trends. Meanwhile, their explicitly modern appearance also reproduces a more traditional view of women as someone who must look beautiful in a certain way as exemplified in the drawings of the slim and the stout women. Therefore, the modern female figure functions as a cultural border figure that moves between profession and university, tradition and progress, old and new. According to Søland, the modern behaviour among young women in the 1920s was partly driven by a desire for fun and excitement, claiming the right to leisure and spending money of their own, which to some extent freed them from the ties of family, and from surveillance and control.⁶⁴ I argue that this search for excitement, independence, and progress was also part of the nursing students' decision to pursue further education at the university. This assumption is supported by my informant Inge, who explains that her studies in Aarhus made it possible for her to become a senior nurse at Hillerød Hospital, thus providing her with a certain economic independence and authority. Inge did not know anyone in Aarhus when she moved there in 1963 at the age of 29. She got a room in the nurses' dormitory and, by looking in the scrapbook for her year, photographs indicate that Inge took part in various social events. At first, Inge did not remember much from her time in Aarhus, but by looking at the photographs of herself and her fellow students, she suddenly remembered their names, that one was funny and another nice, where they moved and got jobs after graduation. According to Inge, they all were employed in positions as senior nurses after graduation. Then they were scattered around the country, and Inge lost contact with them all.⁶⁵ Inge's description emphasizes that the higher education programme for nurses at Aarhus University was important for the women's subsequent working lives and their independence as modern women. The

63 Katriel & Farell 1991

64 Søland 2000, p. 170

65 Interview with Inge 20.06.2022

scrapbooks indicate that the nursing students managed to create strong female bonds, establishing a solid group of professional women who had fun together and offered each other support along the way. Comparing Inge's descriptions and stories with the content of the scrapbook for her year highlights the entanglements between real life and materiality. Inge's encounter with the scrapbook and her embodied engagement with the material gave her the opportunity to look back on her youth and her time as a nursing student. Her memory was thus becoming with the material. The way in which the data merge, intertwine, and sometimes diverge shows that a diffractive approach to the material can help in understanding the fragments and the messiness of the matter. This approach also gives the reader an idea of what is emerging from the entanglements of texts, artefacts, and humans.

Conclusion

By examining the scrapbooks of nursing students attending Aarhus University between 1938 and 1968, this article contributes new perspectives on how women at the border between profession and university have portrayed themselves – and thus either how they perceived themselves or how they wanted to be perceived by others. Based on a diffractive reading of the scrapbooks that led to the selection of three illustrations created by the nursing students themselves, it appears that the women did not present themselves in ways aligned with the common understanding of the self-sacrificing nurse. Instead, they portrayed themselves as physically active, modern, and willful women who were culturally and socially interested in the world around them and who made demands in terms of their profession and their working conditions. The female figure sometimes appears to be situated at the border between the modern and the traditional, which supports the figure of the nursing student at Aarhus University as a boundary figure who balances between a traditional perception of women and nurses and a perception of the nursing student as a progressive, modern woman. Thus, the results of the analysis provide a more complex picture of nurses pursuing further education in Denmark around the mid-20th century and their perspectives on themselves, education, femininity, and the nursing profession. Furthermore, the visual materials that I have highlighted in this article entangle the past and (my analytical) present, places and people, opening different perspectives on nursing students and student life at Aarhus University for women with professional training.

The scrapbooks do not depict the life stories of individuals. Rather, they function as shared visual archives for the nurses who wanted something *more* with their profession. The scrapbooks reveal the women's solidarity and friendship as a kind of women's movement and document a common "we" that created visual patterns of their existence in history. Reading the scrapbooks through one another and through

feminist theory, while acknowledging that I as a reader entangle with the material, the article shows how, historically speaking, education has been an arena for women to evolve on personal, cultural, and political levels. In addition, it shows how important aspects of the Danish nursing history are accessible in visual sources.

Bibliography

- Ahmed, Sara 2000: *Strange Encounter. Embodied Others in Post-Coloniality*. Routledge. DOI: 12048/10.4324/9780203349700
- Ahmed, Sara 2014: *Willful Subjects*. Durham: Duke University Press.
- Ahmed, Sara 2018: *Killjoy Manifest*. Sara Ahmed og Informations Forlag.
- Ahmed, Sara 2020: *Et ulydigt Arkiv. Udvalgte tekster af Sara Ahmed*. Sara Ahmed & Forlaget Nemo.
- Andersen, Inge; Nicolaysen, Ellinor & Østergaard, Signe 1998: *Altid på vej, 1938-1988*. Danmarks Sygeplejerskehøjskole ved Aarhus Universitet.
- Anderson-Faithful, Sue & Goodman, Joyce 2020: *Afterword: turning and twisting histories of women's education: reading reflexively and diffractively*. *Women's History Review*, 29:3, 480-494. DOI: 12048/10.1080/09612025.2019.1611134
- Barad, Karen 2003: *Posthumanist Performativity: Toward an Understanding of How Matter Comes to Matter*. *Signs*, Vol. 28, No. 3, Gender, and Science: New Issues (Spring 2003), pp. 801-831. The University of Chicago Press. DOI: 12048/10.1086/345321
- Barad, Karen 2007: *Meeting the Universe Halfway. Quantum Physics and the Entanglement of Matter and Meaning*. Durham. London: Duke University Press.
- Barad, Karen (2014): *Diffracting Diffraction: Cutting Together-Apart*. *Parallax*, 20:3, 168-187, Routledge. DOI: 12048/10.1080/13534645.2014.927623
- Buus, Henriette 2001: *Sundhedsplejerskeinstitutionens dannelse. En kulturteoretisk og kulturhistorisk analyse af velfærdsstatens embedsværk*. Museum Tusulanums Forlag, Københavns Universitet.
- Christensen, Danielle Elise 2017: *Materializing the Everyday: "Safe" Scrapbooks, Aesthetic Mess, and the Rhetorics of Workmanship*. *Journal of Folklore Research*, Vol. 54, No. 3 (September/December 2017), pp. 233-284. Indiana University Press. DOI:10.2979/jfolkrese.54.3.04
- Day Good, Katie 2012: *From scrapbooks to Facebook: A history of personal media assemblage and archives*. *New media and society* 15 (4), 557-573. DOI: 12048/10.1177/1461444812458432
- de Coninck-Smith, Ning 2020: *Gender encounters university – university encounters gender: Affective archives Aarhus University, Denmark 1928-1953*. *Women's History Review*, 29:3, 413-428. DOI: 12048/10.1080/09612025.2019.1611123

- Dietz, Susanne Malchau 2013: *Køn, kald & kompetencer. Diakonissestiftelsens kvindefællesskab og omsorgsuddannelser 1863-1955*. Nyt Nordisk Forlag Arnold Busck.
- Eisenmann, Linda 2001: *Creating framework for interpreting US women's educational history: lessons from historical lexicography*. *History of Education*, Vol. 30, No. 5, pp. 453-470.
- Fitzgerald, Tanya (ed.) 2020: *Handbook of Historical Studies in Education. Debates, Tensions, and Directions*. Springer. DOI:10.1007/978-981-10-2362-0
- Gell, Alfred 1998: *Art and Agency. An Anthropological Theory*. Oxford: Clarendon Press.
- Goodman, Joyce & Martin, Jane 2000: *Breaking boundaries: gender, politics, and the experience of education*. *History of Education*, Vol. 29, No. 5, pp. 383-388.
- Gøtzsche, Inger & Nygaard, Karen 1993: *Sygeplejens udvikling og kulturhistoriske baggrund*. Nyt Nordisk Forlag Arnold Busck, København.
- Katriel, Tamar & Farrell, Thomas 1991: *Scrapbooks as Cultural Texts: An American Art of Memory. Text and Performance Quarterly*. Vol. 11, Number 1, January 1991. DOI: 10.1080/10462939109365990
- Kuipers, Juliana M. BA 2004: *Scrapbooks: Intrinsic Value and Material Culture*. *Journal of Archival Organization*, 2:3, 89-91. DOI: 10.1300/J201v02n03_07
- Lundström, Grete & Stenderup, A. 1978: "Danmarks Sygeplejerskehøjskole ved Aarhus Universitet" [In:]: Gustav Albeck (ed.): *Aarhus Universitet 1928-1978*. Det lærde Selskab. Universitetsforlaget i Aarhus 1978.
- Lykke, Nina 2012: *Kønforskning. En guide til feministisk teori, metodologi og skrift*. Samfundslitteratur.
- Magnussen, Anne; Sinclair, Kirstine & Sylvest, Casper (ed.) 2018: *Visuel Historie. Tilgange og eksempler*. Syddansk Universitetsforlag.
- Malchau, Susanne 1998: *Kaldet - et ophøjet ord for lidenskab*. *Sygeplejersken* 1998; (47): 34-50. <https://dsr.dk/sygeplejersken/arkiv/sy-nr-1998-47/kaldet-et-ophoejet-ord-for-lidenskab> (25.11.2022)
- Malchau, Susanne 2005: *Romersk-katolske sygeplejeordner i Danmark efter reformationen*. *Kvinder, Køn & Forskning* Nr. 1-2 2005: 88-105. DOI: 10.7146/kkf.v0i1-2.28126
- Medley-Rath, Stephanie 2016: "Tell Something About the Pictures": *The Content and the Process of Autobiographical Work Among Scrapbookers*. *Symbolic Interaction*, Vol. 39, No. 1 (February 2016), pp. 86-105.
- Moxey, Keith 2013: *Visual Time: The Image in History*. Duke University Press. DOI: 10.1215/9780822395935
- Prentice, Alison & Theobald, Marjorie R. (ed.) 1991: *Women Who Taught. Perspectives on the History of Women and Teaching*. University of Toronto Press. DOI: 12048/10.3138/9781442683570

- Rosenbeck, Bente 2014: *Har videnskaben køn? Kvinder i forskning*. Museum Tusulanums Forlag.
- Svensmark, Gunilla 2020: *Kald og profession – sygeplejens historie 1863-2001*. Fagl's Forlag.
- Søland, Birgitte 2000: *Becoming Modern. Young Women and the Reconstruction of Womanhood in the 1920s*. Princeton University Press.
- Tamboukou, Maria 2017: *Women Worker's Education, Life Narratives and Politics. Geographies, Histories, Pedagogies*. Palgrave Macmillian.
- Wingender, Nete Balslev 1999 (1): *Firkløveret og Ildsjælene. Dansk Sygeplejeråds historie 1899 – 1999*. Dansk Sygeplejeråd. Bind 1.
- Wingender, Nete Balslev 1999 (2): *Firkløveret og Ildsjælene. Dansk Sygeplejeråds historie 1899 – 1999*. Dansk Sygeplejeråd. Bind 2.

Dansk Sygeplejehistorisk Museums Arkiv / The Archives of Danish Nursing History Museum:

Scrapbooks:

Box 1: 000368A025-000368A028

Box 2: 000368A029-000368A033

Box 1: 000368A034-000368A038

Box 2: 000368A039-000368A045

Booklet 1940: *Kursus ved Aarhus Universitet for Sundhedsplejersker og for ledende og undervisende Sygeplejersker*.

Tidsskrift for Sygepleje 1939: *Paa Kursus*. Dansk Sygeplejersaad, 39. Aargang, 12. April 1939, Nummer 15: 8-11

Other archives

Indenrigsministeriet 1964: *Betænkning om undervisningen for syge- og sundhedsplejersker ved Aarhus Universitet*, København: https://dsr.dk/sites/default/files/473/betaenkning_om_undervisningen_ved_institut_for_syge-_og_sundhedsplejersker_ved_aarhus_universitet_1964-com_del_1.pdf (25.11.2022)

Aarsberetning 1938-1939: *Kursus for Sundhedsplejersker og ledende og undervisende Sygeplejersker*:

<https://auhist.au.dk/showroom/galleri/faginstitutterafdelingerogfakulteter/kursusvedaarhusuniversitetforsundhedsplejersker/aarsberetning1938-1939> (25.11.2022)

Other empirical material

Interview with Inge 20.06.2022 / confirmation email 07.09.2022

Meeting with Susanne Malchau Dietz 15.06.2022 / Email correspondence 08.08.2022

Unpublished sources

Dietz, Susanne Malchau 2022: *Dansk Sygeplejehistorisk Museum. Tidslinje – Dansk Sygepleje 1757 – 2021.*

Resumé

Sygeplejestuderendes Scrapbøger 1938-1968.

Visualisering af kvindefigurer på grænsen mellem en kvindedomineret profession og Aarhus Universitet.

Baseret på en analytisk gennemgang af scrapbøger, udviklet af danske sygeplejestuderende ved Aarhus Universitet i perioden 1938 til 1968, undersøges de sygeplejestuderendes opfattelse af sig selv på grænsen mellem profession og universitet. Med afsæt i en diffraktiv læsning af kildematerialet viser analysen, at kvinderne portrætter sig selv som henholdsvis kvinder, studerende og sygeplejersker. Som metodisk greb for at tydeliggøre de forskellige kvindeskikkelser, der bryder frem af materialet, tages der afsæt i Sara Ahmeds feministiske figur *the willful subject*. Denne flertydige kvindefigur er fremtrædende i kvindernes måde at fremstille sig selv på i scrapbøgerne på tværs af årgange og kursushold. Kvindefigurerne tydeliggør, at de sygeplejestuderende havde stærke holdninger til deres fag og de arbejdsvilkår, der var gældende. Kvindefigurerne indikerer ligeledes, at de sygeplejestuderende opfattede sig selv eller gerne ville fremstå som moderne kvinder, der fulgte med tidens trends, og som tog afstand fra forestillingen om den opofrende sygeplejerske, for hvem sygeplejergerningen var et religiøst og kvindeligt kald. Artiklen bidrager således med nye perspektiver på de sygeplejestuderendes liv ved Aarhus Universitet, og fremlægger et mere komplekst billede af kvinders syn på uddannelse, kvindelighed og profession omkring midten af det 20. århundrede i Danmark.